

БІБЛІОТЕКА ЛОГОСУ
Том XXV

BIBLIOTHECA LOGOS
Volumen XXV

О. Д-р ІСІДОР НАГАЄВСЬКИЙ

СТАРОДАВНЯ УКРАЇНА
В СВІТЛІ ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТНИКІВ

Rev. Dr. Isidorus Nahayewskyj

ANTIQUA UKRAINA
documentis historicis illustrata

ЙОРКТОН, САСК.

1961
Canada

YORKTON, SASK.

БІБЛІОТЕКА ЛОГОСУ
Том XXV

BIBLIOTHECA LOGOS
Volumen XXV

О. Д-р ІСІДОР НАГАЄВСЬКИЙ

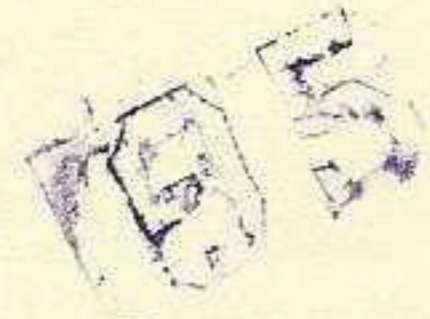
СТАРОДАВНЯ УКРАЇНА

в світлі історичних пам'ятників

08

КНИГОХОЗЯЙСТВО

08

Rev. Dr. Isidorus Nahayewskyj

ANTIQUA UKRAINA
documentis historicis illustrata

ЙОРКТОН, САСК.

1961
Canada

YORKTON, SASK.

465858

Передрук з Логосу

Reprint from Logos

Бібліотека Святої Катерини
СВЯТОКАТЕРИНА БІБЛІОТЕКА
ім. Івана Франка

Redeemer's Voice Press, Yorkton, Sask., Canada.

ПЕРЕДСЛОВО

“Quis hominum est, qui solis radiis tepescit, qui nostram potentiam possit sibi subigere et domare? Aliarum enim regionis dominatum acquirere solemus, non alii nostrae, qui nos certos monet, donec erunt bella et enses. (1)”

... “Sclavorum gentes et Antum ... libertatem excolunt, nec ulla ratione ad serviendum vel parendum persuadentur, maxime in regione propria fortes tolerantisque... (2)”

... “Sclavenni et Antae non uni parent viro, sed ab antiquo in populari imperio vitam agunt... (3)”

“Чи народився і з’явився вже під сонцем такий чоловік, щоб міг приборкати і уярмити нашу силу? Ми звикли до того, щоб володіти над іншими землями, а не, щоб хтось інший володів над нашою; і цього будемо певні, поки існує боротьба і мечі...”

... “Племена Склявенів і Антів... звикши до свободи в жаден спосіб не дозволять себе ані підкорити ані уярмити, головню в своїй власній землі вони хоробрі і витривалі...”

... “Склявени й Анти не є підвладні одному мужеві, але вже віддавна живуть в народовладній імперії...”

* * * *

Такі слова записали про наших предків три візантійські письменники: Менандер, Маврикій і Прокопій. Сильні й самопевні слова першої цитати, записані Менандром, це слова начального вождя наших предків, Лавритаса, сказані до послів аварського хана, Баяна, якого в 578 р. наслав ромейський імператор Тиберій на землі міжплеменного союзу українських Антів. Так високо цінили наші предки свою особисту свободу та свою державну незалежність.

Починаючи від наїзду перського короля Дарія, оспіваного Геродотом, та боротьби з напівцивілізованими Готами, дикими Гунами та жорстокими Аvaraми-Обрами, а кінчаючи на боротьбі з культурними Ромеями, наші предки вміли оборонити права своєї землі. Анти впродовж майже чотирьох століть, бо від III аж до VII-VIII ст. з великою жертвенністю виконували це почесне завдання.

Археологічні досвіди, на які покликуватись мемо в цій праці, переконують нас, що наша батьківщина від давних часів, бо ще з-перед народження Христа була густо заселена між Карпатами, Прип’яттю, Дніпром, Чорним морем і Дунаєм. Культурна верства з різних періодів їх життя безсумнівно виказує, що ті землі були заселені слов’янськими людьми із спільною культурою.

1) Fragmenta Historiarum Graecorum, (Menander), ed. de Boor, pag. 208 seq. (Frag. nr. 48);

2) Arriani tactica et Mauricii artis militaris, libri duodecim, lib. XI, c.5, ed. Schefferus, Lipsiae, 1664;

3) Procopii Caesarensis, Opera omnia, Bel. G., lib. III, c. 14, ed. Stritter, II, pag. 28;

На превеликий жаль, крім могил, отих німих свідків своєї бувальщини, вони не залишили нам писаних, чи якихсь інших тривалих пам'ятників, тому не можемо довідатися від них самих про їх славне минуле. Все ж таки, скупенькі вістки в писаних пам'ятниках про їх життя-буття знаходимо в чужих письменників, починаючи від "батька європейської історії," Геродота, який при описі воєнного походу перського короля Дарія проти іранського племені Скитів, що примандрували були в південну Україну, на т. зв. Причорноморі, говорить про нескитські племена, що заселявали нашу батьківщину 500 років до народження Христа. Скити своїм безнастанним пересуванням та нападами на сумежні території перервали зв'язок наших предків з культурними Греками.

По занепаді їх політичного значення, що сталося в II ст до Христа, на них наступає нове іранське плем'я Сарматів. Про популяційні зміни на Причорноморі в їх добі та про племена в глибині української території довідуємося з творів двох географів, Страбона й Птоломея. Серед численних, поданих ними назв племен, бачимо вже виразніше наших предків, які поволі зачинають організувати свою родоплемінну владу, що є порядкуючою силою їх землі, без огляду на зміни на Причорноморі.

При кінці II ст. по Христі Сарматів випирає з Причорномор'я напівцивілізоване плем'я, чи племена германських Готів, що прийшли туди з-над Балтійського моря та заснували там свою державу, яка вдержалася там впродовж двох століть, доки не улягла перевазі азійських Гунів, а Гуни Аварів-Обрів.

В часах перебування Готів на Причорноморі і для оборони проти них твориться міжплемінний союз українських племен, знаний під назвою держави, чи імперії Антів. Це перша слов'янська держава в Європі, про яку свідчать чужі історичні пам'ятники. Перші вістки про цю державу знаходимо в історика Йордана, Гота за національністю, якого твір є автентичним джерелом не лишень до історії Готів, але й інших народів, що входили з ними в ближчий контакт, в тому й Антів.

Згодом про державу Антів згадує цілий ряд ромейських письменників, як напр. Агатій, Менандер, Маврикій, Прокопій, Теофілакт, Теофан та інші. І їх писані пам'ятники вважаються автентичними та достовірними джерелами до пізнання життя народів їх доби.

І саме тут завважуємо цікаве явище: європейська історіографія нових часів прийняла всі згадані пам'ятники, як історично певні й достовірні в відношенні до історії всіх народів, про які вони говорять, з винятком хіба держави Антів. Що більше, думки деяких дослідників, як напр. Шафарика чи Грушевського в цій справі не знайшли належного зрозуміння ані оцінки.

На нашу думку, на це склалося більше причин, а найголовнішою з них була затрата нашої державної самостійности та поневолення України її сусідами, яким не було на руку відгребувати славне минуле нашого народу. Цей важливий і важкий обов'язок спадає таки на нас самих, їх нащадків.

По першій світовій війні, як більша частина України опинилася під большевицькою окупацією, але в перших її роках там були заховані деякі познаки її недавно страченої суверенности, бачимо новий напрям в українській історіографії: відгребувати наше минуле. Але разом з тим приходять накази з Москви, щоб це минуле називати історичним добром усіх “восточно-слов'янських племен”, дарма, що державу Антів створили племена українських етнографічних територій.

Українські вчені під большевиками не мали і не мають змоги ані права віддати всі свої сили і все своє знання рідному народові, бо це п'ятнується як “буржуазний націоналізм”, за який треба каратися десятки років на сибірській каторзі.

В ім'я правди треба сказати, що в останніх часах і між большевицькими вченими трапляються люди, що мають добру волю підходити до проблем нашої старовинної історії з об'єктивної точки погляду, не лякаючись називати речі їх властивим ім'ям, але таких дуже мало.

По анексії славного періоду Київської держави царським урядом большевицька історіографія, керована Центральним Комітетом комуністичної партії в Москві, сьогодні намагається анектувати ще й період до-Київської доби, головню добу міжплеменного союзу українських Антів, щоб таким чином тотально пограбувати наш нарід з його славного минулого. Це видно в творах большевицьких вчених московської національності, яким, очевидячки, помагають царські емігранти в вільному світі.

В цій праці приглянемося докладніше добі, коли по занепаді значення міжплеменного союзу, держави Антів, деякі полоси нашого краю підпали під політичний вплив Хозарського ханату, який, допомігши знищити впливи Аварів на Причорноморі, поширив свої власні впливи на Лівобережну Україну десь аж до околиць сьогоднішнього Києва. Слідів впливу Хозарів на західньо-українські землі, тобто Галичину й Волинь, не видно, мабуть тому, що вони були в кращому географічному положенні. Там продовжається держава Антів. Це Волиняна (чи Артанія), як її називають арабські письменники, що її осередком стає українське плем'я Дулібів (Бужан-Волинян літописця Нестора), а в околицях Карпат плем'я українських Хорватів творить свою державу, Білу Хорватію, як про те свідчить Константин Порфіро-родний.

Та, вже при кінці VIII і на початку IX ст. на українських зем-

лях твориться нова сила, Київська Русь, що об'єднує під своїм скипетром всі українські племена, добровільно або силою, і творить нову імперію світового значення, яка впродовж кількох століть відіграла на Сході Європи велику роль не лишень як порядкуючий чинник на тих землях, але у своїх завзятих війнах з кочовиками середньої Азії, на власну руку і без нічиєї помочі захищає європейську цивілізацію.

Небувалий доти наїзд Монголів в першій половині XIII ст. кладе кінець тій імперії, а існування української державности знову продовжується на західньо-українських землях в Галицько-Волинській та Русько-Литовській державах.

Саме в тому часі на московських етнографічних територіях твориться нова держава, яка, використавши часовий занепад нашого народу, зголошує свої безправні претенсії до славного періоду Київської держави лиш на тій основі, що деякі її племена колись були підкорені українським Києвом.

Повільне й послідовне закріпощення українського народу Москвою треба зачати від злочасної Переяславської Угоди з 1654 року, якої епілогом була програна під Полтавою в 1709 р., що згодом довела до скасування Гетьманщини та зліквідування останньої позначки української суверенности, Запорозької Січі.

Вже тиран Петро I заборонив своїм підданам називати себе своїм власним іменем, а спеціальним указом перезвав свою державу з Москви на "Россию". Таким чином, на очах всього культурного світу і без великого протесту від нього відбулося велике насильство над народом із славним минулим, який не лише ганебно поневолено, але також вкрадено його історичне ім'я з наміром пограбувати його славне минуле та вимазати його ім'я із сторінок історії.

Вистачить кинути оком на твори європейських істориків та лексикони з XVIII ст., щоб переконатися, що ще в тому часі там розуміють назви "Москва-москвини" (подекуди "Моски") в їх властивому змислі, а під назвою "Русь-руський (часто Рутени-рутенський) розуміють український нарід, при чому час-до-часу появляється наша модерна назва "Україна-український," як синонім. Це завважуємо найбільше в урядових документах Апостольської Столиці.

Переміна назви "Москви" на "Русь-Россию" була перефорсована царським урядом в світову науку в XIX ст., а для її теоретичного обґрунтування створено історичні школи т. зв. норманістів, що заходилися вивести походження Київської Русі від посторонніх чинників через північно-слов'янські племена, голов-но Новгород, який, до речі кажучи, Москві вдалося не лише поневолити, але й тотально помосковити. І погляди тієї школи також перефорсовано в європейську науку.

Наше минуле є для нас справою національної чести, а для цілості нашого народу справою його життя й смерти, головню в обставинах, в яких він живе по другій світовій війні. Переглядаючи большевицькі історичні публікації на українській або, просто, московській мові, що говорять про наше минуле, зразу відчуємо оту велику й смертельну загрозу для самого фізичного існування не лише людей нашої науки, але й цілого народу в отій трагічній дійсності.

Там йде плянована згори робота: за всяку ціну знищити свідомість етнічної окремішности та національні почування українських людей, а це на довгу мету загрожує затратою їх індивідуальности та історичної відповідальности за сповнення вікової місії, яку наложило Боже Провидіння на наш нарід на Сході Європи і від сповнення якої залежить майбутня доля нашого народу на Божому світі.

В цьому історичному нарисі подаватимемо бодай найважніші тексти вісток історичних пам'ятників різних періодів про життя Стародавньої України до-Київського періоду, як також гадки, прихильні й неприхильні нової літератури в тій справі.

Ці наші вступні міркування хочемо закінчити словами одного історичного пам'ятника про наших предків.

“Наша слава, що походить від руської дружини й здобула сусідні народи та держить їх землі без пролиття крови, пропаде, як ми соромно піддамося Ромеям. Нашу славу ми унаслідили від наших предків. Ніколи не забуваймо, яку непоборну силу ми мали дотепер, і боронім нашого життя. Ніколи не було нашим звичаєм втікати з бою, але жити для перемоги і вмирати зо славою, показавши себе хоробрими людьми.”⁽⁴⁾

Ці слова Київського князя, Святослава Завойовника, до горстки його дружинників перед битвою з переважаючою силою Греків, записав грецький сучасний письменник, що подивляв відвагу руського князя. З них говорить древня мужність наших славних предків, що вміли хоробро жити й славно вмирати. І для нас, їх нащадків, хай вони стануть світлим прикладом любови своєї батьківщини та жертви для неї в хвилинах її найважчого поневолення.

⁽⁴⁾ Leonis Diaconi, Chronographia, lib. IX, c. 12;

СТАРОДАВНЯ УКРАЇНА В СВІТЛІ ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТНИКІВ

Розділ I.

1. Передісторичні часи в Україні

1. Дещо про палеоліт і неоліт в Україні.

НІХТО в цьому не сумнівається, що до часу постання тривалих пам'ятників, як напр. величавих будівель, різьблених статуй, писаних пам'ятників, як напр. клинове письмо, гієрогліфи, чи будь-яке інше письмо, людське життя на землі існувало. Щасливими можна назвати ті народи, що створили такі тривалі пам'ятники культури в сивій давнині та передали їх своїм грядучим поколінням в користування.

Та, більшість народів сьогоднішнього культурного світу не може ними похвалитися. Це, одначе, не значить, що на землях, які тепер заселені, людського життя й культури зовсім не було. Сьогодні постали різні галузі науки, що намагаються видерти оті тайни сивої старовини із землі, яка задро скрила в своїх надрах сліди життя й культури народів в давних часах.

Наша батьківщина, Україна, що правда, не належить до тих щасливих народів, що їм їх предки залишили величаві святині, прегарні різьби, чи свої папіруси. З другої ж сторони, наші предки не залишили нас безіменними нащадками, але передали нам скарби своєї великої культури, що їх мусимо пильно й систематично відгребувати з попелищ, руїн та цвинтарищ.

Ще донедавна археологічні досліді на українських землях були в пеленках. Сьогодні вже ця справа поступила значно вперед, так що можемо мати бодай приблизний образ життя наших предків в передісторії.

За гадкою археолога Щербаківського ¹⁾ сліди людського життя в нашій батьківщині віднаходимо вже в палеолітичному періоді, а головно в третій його добі, т. зв. Мустерській ²⁾.

¹⁾ Щербаківський, В., Формация української нації, Прага, 1944, стор. 14;

²⁾ Wells, H. G., The Outline of History, New York, 1922, I, стор. 85 і слід.;

цей вчений палеолітичним чоловіком вважає кості, знайдені в печері Кро-Маньон. Він був високий на 6 фітів, з широким обличчям, великим носом і великим мозгом, напр. чашка жінки з тієї печери своєю величиною є більшою, як сьогоднішнього пересічного мужчини. Крім того в печері були ще кістяки двох мужчин і дитини. Біля них знайдено луску морських черепашок, які ма-буть, служили для прикраси.

В печері т. зв. Грімальді, знайдено інший тип палеолітичного чоловіка, т. зв. вітроїдного типу. З того видно, що вже в палеоліті було кілька людських рас.

В противенстві до т. зв. Неандертальської людини, палеолітичний чоловік не жив в печерах, але на відвертому просторі в лагіднішому підсонні. Це ловець, що полював на мамутів, диких коней, бізонів. Він їв радо кінське

В тій добі, мабуть, аж до Полтавщини сягав ледівець, тому на українському материку слідів людини ще не видно. Натомість їх знайдено в Криму біля міста Симферополя (село Мазанка і печери Кош-Коба і Кіік-Коба); також на Кубані й над Донцем.

З повільним топленням ледняків людина підсувалася на північ. Костенківські і Борщівські стоянки біля Воронежа над Доном і Супнево, Тимонівка, Єлисеєвичі, Худиново над Десною і Судостю, це наявні свідки життя палеолітичної людини в Україні. Їх знайдено також в околиці Новгород-Сіверського, це т. зв. Пушкарівські, Гулитівські та Мізинські стоянки. Є вони над Середнім Дністром біля Кам'янця Подільського, як напр. в Бабині, Студениці, Колачківцях, Китайгороді, Соколі та Вороновицях; а над Дніпром біля Дніпропетровська, як напр. в Дубовій і Кайстровій Балках, в Осокорівцях, Ямбурзі, Майорці і інших місцевостях.

Та, мабуть, найбільш типовим є Мізинське селище палеолітичної людини біля Новгород-Сіверського над річкою Десною, в якому бачимо повну схожість палеолітичної людини в Україні з її сучасниками, яких кістяки віднайдено в Солютр (гл. замітка, ч. 2).

В культурній верстві тієї стоянки видно, що наші предки в палеоліті займалися ловами мамутів, носорогів, оленів, диких коней, ведмедів, вовків, заяців і інших звірят. Всі їх знаряддя були зроблені з кременя. Знайдено там голки й шила, зроблені з кістки й рогу. Крім того, більші приладдя, як напр.: лопати до копання ям і ровів, були зладжені з кістей мамута.

Мізинська культурна верства показує, що наші палеолітичні предки мали велике замилювання до прикрас, як напр. браслеток, жіночих фігур, брошок до одягів тощо. Все це вони робили із слоневої кістки, нарізуючи на них кременем різні геометричні орнаменти ³⁾.

В добі неоліту спосіб людського життя поступив значно вперед ⁴⁾. Загально кажучи, вчені ділять неолітичні доби на три культурні круги: а) тотемістичний, б) матріархальний, в) патріархальний. За гадкою вчених вже в цьому періоді людського життя була визначена основна психіка народів, з якою вони в

м'ясо. В одному місці біля Солютр (Франція) відкрито кістяки коло 100 тисяч коней, крім оленів і бізонів та мамутів. Вчені здогадуються, що це було місце зібрань палеолітичних людей в тих околицях. Вони були добрими малярами, бо залишили рисунки коней, а рисунок бізона в печері Альтаміра (Іспанія), своїм артизмом перевищає не один рисунок сьгоднішніх малярів.

³⁾ *История Украинской РСР*, Укр. Акад. Наук, Київ, стор. 16-17; *Нариси Стародавньої Української РСР*, Київ, 1957, мапа ч. 1 і 2; пор. Шовкопляс, І. Г., *Археологічні дослідження на Україні (1917-1957)*, Київ, 1957, ст. 60 і слід.

⁴⁾ Wells, H. G., цит. твір, стор. 103-119; неолітичний чоловік в Європі, це виключно біла раса. Його культура більша, напр. між знахідками в Ірландії є золоті й мідяні речі, а 3,000 років до Христа є вже в Малій Азії залізо. Сліди неоліту є в Данії, Англії і Швейцарії. Ця людина, це хлібороб, але й ловець, має вже луки й стріли та п'є молоко звірят. В цій добі, як гадає Велс, на місці прекрасних культурних земель постало Середземне море.

основі залишилися й досьогодні ⁵⁾).

Тотемістичний культурний круг, це чисто ловецько-рибацький спосіб життя, як напр. в Ескімосів і інших підбігунових народів заховався й досьогодні. Він існував в Московщині, головню на Сибірі, аж до кінця XVIII ст. нашої ери.

Матріярхальний культурний круг, це осілий, хліборобський спосіб життя, в якому перевагу в родині мала жінка-мати. Хоч, що правда, жінка ніколи не здобула такої абсолютної власті, як батько в патріярхальній добі.

Найбільше слідів матріярхального кругу знаходимо в Мезопотамії та в Україні. До цього кругу вчені зачисляють т. зв. **Трипільську культуру в Україні**.

Патріярхальний культурний круг, це пастушо-кочовий спосіб людського життя, що мав свої два головні осередки: середньо-азійські степи з урало-алтайським та індо-європейським населенням, що засягало аж до Причорномор'я, та арабський осередок з семітською расою.

Сліди цього культурного кругу пізнаємо в Україні по кремінцях та примітивних черепках над берегами рік, а в могилах (глибоких ямах) знаходимо кістяки мерців, силоміць зібганих, що завжди посипані гнідою або жовтою охрою, яку добре пізнати на горішніх частинах костей. Біля мерців зрідка стрічається череп'яні посудини, радніше їх розбитки, прикрашені невеличкими круглими ямочками ⁶⁾, або слідами відтисненого на сирій ще глині шнура.

2. Трипільська культура в Україні.

Багата культурна верства в Україні з доби неоліту, т. зв. Трипільська культура, належить матріярхальному культурному колові. З огляду на дуже багаті знахідки високоартистичної, мальованої кераміки, цю добу називають вчені також добою мальованої кераміки.

Розкопи, зроблені археологом Хвойкою в селі Трипілью біля Києва ⁷⁾ відкрили там багату культурну верству, на основі якої (і інших подібних знахідок) вчені дійшли до висновку, що в різних місцях України в половині III-го тисячоліття до народження Христа наші предки жили сталим і осілим життям та занималися хліборобством, тому витворили свою власну високу культуру ⁸⁾.

Археологи ділять Трипільську культуру на три головні етапи-

⁵⁾ Koppers, W., Die Indogermanenfrage im Lichte der historischen Völkerkunde, Anthropos, vol. XXX, 1935;

⁶⁾ Третьяков, П. Н., Восточнославянские племена, М, 1953, стор. 30-40, подає характеристику цього періоду.

⁷⁾ Хвойко, В. В., Каменний век Среднего Приднепровья, Труды XI Арх. С. в Києве, 1899, I, М, стор. 10 і слід.;

Нариси Стародавньої Української РСР, мапа ч. 3 і 5 (епоха бронзи).

⁸⁾ той же: Древняя обитатели Среднего Приднепровья, Киев, 1913;

періоди: а) ранній, б) середній, в) пізній. Хочемо подати найважливіші висліди дослідів про ці три етапи для кожного зокрема.

а) **Ранній етап** ⁹⁾ найкраще репрезентований в Україні селищами в околицях басейну Дністра, головню в селі Озарниці, в урочищі т. зв. Попів-Город ¹⁰⁾. Там знайдено топори клинкової форми, зроблені з зеленуватого, м'якого каменя. Кераміка має вглиблений, спіральний орнамент. Є також чорна, поливана кераміка з орнаментами. До цього раннього етапу дослідники зачисляють розкопи над Дністром біля Луки-Врублевської ¹¹⁾ та над Богом ¹²⁾ і в околицях Уманя ¹³⁾.

б) **Середній етап** трипільської культури в Україні є репрезентований на Подністров'ю в селах: Кадіївцях, Кудринцях, Фридрівцях, Городищі і Незвищі ¹⁴⁾. На Побожжі в селі Сабатинівці, при гирлі річки Синиці до Бога, це т. зв. Жовтякова Круча. Там знайдено також, крім трипільської, римську кераміку, кості звірят, кремінні та кам'яні приладдя тощо. Кераміка є сіро-чорна, гарно поливана, з розписсю лентами в спіральному виді, якої є аж чотири роди: 1) мала, грушкованої форми з вглибленим орнаментом, 2) мала з нарізуваними довкола ямками в поземому й доземому напрямі, 3) груба, т. зв. кухонна кераміка, це переважно горшки з широкими шиями, 4) поліхромна кераміка (краски: чорна, червона й біла), формою невелика.

На Подніпров'ю зразки цього етапу знайдено в селах: Трипілью, Щербанівці і Верем'ю ¹⁵⁾, а найбільш типовим є селище т. зв. Коломийщина ¹⁶⁾ і Володимирівка.

Цей етап, це період розцвіту трипільської, хліборобської культури, при чому позначається збільшена годівля домашніх тварин. Стоянки-хати Трипільців зроблені з глини, а в кожній стоянці є хрестообразні або округлі жертівники. В хатах живе більше, як одна сім'я. Кераміка з вглибленим, спіральним орнаментом та поліхромною розписсю. Приладдя роблені з рогу, каменя й каменя, але зрідка трапляються мідяні топори. В розкопах віднаходяться моделі стоянок зроблені з глини, як напр. в селищах Коломийщина й Володимирівка. Це кінець III-го тисячоліття до нової ери. Приблизно 2,700—2,100 рр. перед Христом.

⁹⁾ Пассек, Т. С., Периодизация трипольских поселений, М-Л, 1949, стор. 28-41; Шовкопляс, цит. твір, ст. 91 і слід.

¹⁰⁾ Рудницький, М. Я., Попов-Городський вияв культури мальованої кераміки, Антр., III, Київ, 1929-30; рисунки 13-16 і 20-21;

¹¹⁾ Бивиков, С. О., Дотрипольское поселение около с. Лука-Врублевская, КСИИМК, 21, 1947;

¹²⁾ Біляшевський, Н. Ф., Борисівське Городище, ТКУ, I, Київ, 1926;

¹³⁾ Пассек, Т. С., Периодизация, стор. 37;

¹⁴⁾ Рудницький, М. Я., Досліди на Кам'яничині. Коротке звітлення за 1926 рік, Київ, 1926, стор. 123;

¹⁵⁾ Хвойко, В. В., Каменний век Среднего Приднепровья, Труды XI Арх. С. в Киев в 1899 г., I. М., 1901, стор. 803 і слід.;

¹⁶⁾ Пассек, Т. С., Новые открытия Трипольской экспедиции в 1939 г., ВДИ, IV, 1939; також: Трипольское модели жилища, ВДИ, IV, М., 1938, стор. 235;

в) Пізній етап трипільської культури є репрезентований на Подніпров'ю в селі Дарабинях ¹⁷⁾, де крім кераміки середнього етапу (поліхромної) є монохромна пізнього етапу.

На Побожжі знаходимо її на селищах в Попудні, Сушківці, Томашівці, Старій Буді і Касенівці. На Подніпров'ю, крім Трипільля, знаходимо її в селах: Жудівці, Халеп'я, Стойки, Верем'я, Табураші й інших. На Житомирщині в селі Городську над Тетеревом ¹⁸⁾. На Причорноморі типовими знахідками цього етапу є речі в могилі-кургані біля Усатова ¹⁹⁾ та в кургані біля Білозерки ²⁰⁾.

В західних областях України, головню в басейнах рік Дністра, Буга, Стиру й Ікши, в цьому етапі є вже розцвіт бронзової доби, це т. зв. Висоцька культура, яка є також заступлена на східних областях України, головню на Уманщині, це т. зв. група Білогрудської кераміки, з деяким впливом кимерійського типу посудини. Це 1,200—800 роки старої ери, або, як їх називаємо, перед-Скитські часи ²¹⁾.

На жаль, з усіх розкопів Трипільської культури не можна було зробити кінцевого висновку щодо антропологічних прикмет населення України, з огляду на відсутність цілих людських кістяків, бо на основі однієї людської чашки, знайденої Хвойкою, важко зробити такі заключення.

Узагалі для вивчення антропології в Україні в III-II тисячолітті до Христа бракує матеріялу, бо крім одного кістяка, знайденого в Усатові над Чорним морем, інших досі не знайдено. Що правда, можна робити приблизні висновки на основі знайдених людських фігурок, напр. у Володимирівці в 1940 р., але і в цьому ще не зроблено кінцевого висновку ²²⁾. Тому деякі дослідники, як напр. Біляшевський, Волков, а останньо Пассек, поставилися досить скептично до висновків Хвойка. Ціла трудність в тому, що наші предки мали тілопальний культ поховань і через те бракує костей, головню людських чашок, потрібних до краніологічних студій, які можуть остаточно усталити антропологічний тип Трипільців.

Все ж таки, на основі того матеріялу, що вже зібрано дотепер, можна сказати, що Трипільці були арійського походження та

¹⁷⁾ Пассек, Т. С.,—Кричевский, Е. Ю., Трипольское поселение Коломыйщина, КСИИМК, XII, 1946;

¹⁸⁾ Кричевський, Е. Ю., Поселення в Городську (Розвідкові розкопи 1937 р.) Трипільська Культура, I, Київ, 1941, стор. 383;

¹⁹⁾ Лагодовська, О. Ф., Розкопки Усатівського кургана, Наукові записки, II, Київ, 1946, стор. 50-51; також: Гошкевич, В. Н., Клади и древности Херсонской губ., Херсон, 1903, табл. XX;

²⁰⁾ Складовский, Г. А., Белозерское городище Херсонского У., Белозерской вол. и соседние городище и курганы между низовьем р. Ингульца;

²¹⁾ Кричевский, Е. Ю., О процессе исчезновения трипольской культуры, МИА, Москва-Ленинград, 1941;

²²⁾ Пассек, Т. С., Трипольское поселение у Владимировке, ВДИ, I, 1941, стор. 217, рисунки: 5, 6, 7;

прийшли до нас, мабуть, з-над Егейського і Мармурного морів та заселили наш край. Варта згадати, що німецький вчений Штерн²³⁾ гадає, що культуру Егейського моря не створили південні, але північні народи, що туди замандрували.

Інший дослідник, Грозний²⁴⁾, пробує обстоювати гадку, що неолітична культура, звана культурою мальованої кераміки, що була знана на просторі від Чехії аж до Китаю, могла зайти в Південну Україну із Сходу, а щойно з Причорномор'я могли її занести в Малу Азію предки індоевропейців.

Як би не було, археологічні дослідження виказують, що вже в неоліті видно два культурні круги: культивованого хліборобства (т. зв. матріярхальний) та ловецько-риболовський (т. зв. патріярхальний). Культура в Україні має велику спільність з т. зв. Дунайською культурою, це головне бачимо в кераміці з пасками, яку знаходимо над Дунаєм, на Подністров'ю, на Побужжю й Подніпров'ю. Хати-стоянки є ранні (прямокутні) та вже декуди трапляються речі з міді²⁵⁾, напр. в Незвиськах біля Городенки, у Здолбунові на Волині, на Бабиній Горі в Івановичах біля Заліщик, в Борисівці, Красноватці і Саврині на Побужжі²⁶⁾.

В зв'язку з ранніми знахідками міді в наших трипільських стоянках археолог Чайлд²⁷⁾ виказав, що ця т. зв. Дунайська культура є місцевого походження. Придніпров'я і Придністров'я було в тісному зв'язку з Малою Азією, напр.: у городищі над Дністром стрічаємо черепки т. зв. спіральної кераміки, яка є в Македонії й на Моравії, що були в зв'язках з Малою Азією, звідки також приходили перші мідяні приладдя. Цей зв'язок Трипільців з Півднем бачимо в розкопах головне Придністров'я й Прикарпаття, де нерідко трапляються зразки поліхромної кераміки т. зв. Тессалійського типу. Мабуть з Тессалії через Прикарпаття (головне Семигород) йшли впливи в Україну²⁸⁾.

Порівнюючи т. зв. печатки тессалійські, критські, єгипетські, і семигородські, що походять з 2,500—2,300 рр. до Христа, із українськими, напр. з Попов-Города над Дністром, Озарниці і Володимирівки над Синюхом, можна бачити той вплив, хоч українські печатки не мають тієї орнаментики²⁹⁾.

Назагал скажемо, що в добі пізнього неоліту стрічаємо сліди життя в Україні: над Серетом, Прутом (Петрина і Шипериця); на

²³⁾ Штерн, И. Е., Доисторическая греческая культура на юге России, Труды XIII Арх. С. в Екатеринославе в 1905 г., I. 1906, стор. 44 і слід.;

²⁴⁾ Грозний, Б., Доисторическая судьба Передней Азии, ВДИ, III-IV, 1940;

²⁵⁾ Пассек, Т. С., Периодизация, стор. 234;

²⁶⁾ Пассек, Т. С., Четвертая Археологическая Конференция в Киеве, КСИ-ИМК, XII, 1946;

²⁷⁾ Childe, G., The East European Relations of the Domini Culture (J. of H. St.), XLII, 1922;

²⁸⁾ Idem, The Dawn European Civilization, London, 1925; idem: The Danube in Prehistory, Oxford, 1929; Пассек, Т. С., Периодизация, стор. 235-36;

²⁹⁾ Childe, G., The Orient and Europe (Amer. Jour. of Arch.), XLIII, I, 1939;

Побужжі (Володимирівка і Сушківка); над Дніпром, густо аж до лісної полоси в Житомирщині (Городсько), на Причорноморі (Усатово) та на Переяславщині (Бортничі й Лукачі). Вже з цього бачимо, що майже ціла українська територія була заселена, одна часть густіше, а друга рідше ³⁰).

Трипільці, це в прямій лінії предки українського народу, що мали спільну культуру, як це виказують численні розкопи на різних місцях України. І так напр. в самій Київщині, крім Трипілля, відкрито трипільську культуру в щонайменше 38 селах; на Поділлю у 85 селах; на Херсонщині, в Бесарабії, на Волині і на Чернігівщині рідше. На Полтавщині, Донеччині і Кубанщині вони ще рідші. Дотепер в Західній Україні знайдено трипільську, мальовану кераміку в 20 селах, а на Буковині в 2 ³¹).

Новіші археологічні дослідження знаходять її в нових місцях над Дніпром (між Дніпропетровськом і Запоріжжям), над річкою Молочною (на північ від Мелітополя), також над північним Донцем, над Десною і Прип'яттю. Назагал, в усій Україні є досі знані 600 селищ трипільської культури, з мальованою керамікою. Більшість з них на території між Дніпром і Карпатами ³²).

Як вже згадано, наші предки в цьому періоді жили хліборобським життям, плекали домашні тварини та занималися ловлею риб. У них видно високу техніку вироблювання кам'яного, кістяного й рогового приладдя. Вони знали штуку вигладжування каменя, сверлування кам'яних сокир, роблення долот—потрібних до довбання човнів, кладення частоколів, чи стоянок. В них видно вже серпи й мотики з кості з вложеним в середину зубчастим кременем, копії та закінчення стріл. Знайдено також кам'яні зернотерки до мелення збіжжя, а скам'янілі рештки проса й пшениці в глиняних глечиках вказують, що це збіжжя було їх головним хліборобським продуктом.

Та, як вже згадано, найбільш характеристичною ціхою Трипільської культури, це мальована кераміка, розписана різними лініями й узорами, часто фігурами звірят, що правдоподібно, мали якесь відношення до релігійних вірувань Трипільців.

На основі людських фігурок, віднайдених в різних стоянках Трипільської культури, можна приблизно відтворити тип Трипільця: лице його овальне, чоло випукле, сильний ніс з горбком, чорне й свобідно розпущене волосся. Як бачимо, це т. зв. арменійдний тип, що заселював Малу Азію та Дніпрово-Дунайські терени.

Трипільська жінка носила широку, довгу спідницю (як критські й мало-азійські жінки), корсет був відкритий спереду, розпу-

³⁰) Пассек, Т. С., Периодизация, стор. 236;

³¹) Щербаківський, В., цит. твір, стор. 40;

³²) История Украинской РСР, Ак. Наук, Київ, 1953, стор. 21;

щене волосся—розчесане посередині та татуоване лице й тіло. На шиї мала намисто.

Цікаво, що в чоловічих фігурах на шиях є також намисто. В більшості з них бракує лівого ока, як догадується Чайлд, це нагадує грецьких однооких киклопів. Не виключене, що й це мало якийсь зв'язок з релігійними віруваннями Трипільців³³).

Хати-стоянки Трипільців були наземні, збудовані з дерева й обліплені глиною, а в кожній хаті була глиняна піч і хрестообразні або округлі жертівники. Роля жінки була спершу велика, але згодом підупала, а разом з тим зникає гарна, мальована кераміка. Видно трипільська жінка згодом була так зайнята важкою працею, що не мала вже часу розписувати кераміки. Одначе хліборобство залишилося, бо Трипільці ніколи не стали чисто патріархальною суспільністю, навіть в християнських часах.

В Трипільців бачимо вищі форми громадського життя і слідна племінна солідарність. З їх доби залишилися печери та довгі й заплутані коридори, яких згодом уживали монахи Києво-Печерського монастиря, напр. в самому Києві є їх коло 40; в Полтаві, в Лубнях і інших місцях їх повно. В них, як гадає Щербаківський, Трипільці ховали своїх жінок і дітей під час наскоків інших, ворожих племен³⁴).

В Україні вже в другому тисячолітті до Христа є могили, в яких є глечики із спаленими костями, а цей звичай є вже характеристичний для старої слов'янської культури. Такі могили є напр. в Стретівці над Середнім Дніпром в гробі-кургані³⁵), в такому ж кургані в Софіївці біля Києва, а також в околицях Житомира³⁶).

При кінці III і на початку I-го тисячоліття до Христа українські племена вступають в нову, т. зв. **бронзову добу**. Це видно в розкопах села Волоське біля Дніпропетровська; в Ново-Александрівці біля Нікополя; в Бориславі на Херсонщині й інших. В цій добі видно в нас перевагу патріархального культурного кругу над матріархальним. Влада починає скупчуватися в руках родоначальників. В Усатові біля Одеси відкрито курган, в якому посередині був гріб чоловічини, а довкола нього інші, менші гроби, може рабів, чи підданих. В могилі є багато речей з міді й бронзу, а всі жіночі прикраси срібні.

Вже з цього часу походять деякі укріплені городища на високих місцях, видно будовані для оборонних цілей. Такі городища відкрито в Більську на Полтавщині, де вали були високі коло дев'ять метрів; в Шарпівській городищі біля Кіровограду, а в

³³) Childe, G., Shipenitz, a late neolite Station with painted pottery in Bukovina (Jo. Roy. Anthr. Inst.) vol. XVII-XVIII, 1923, tab. III;

³⁴) Щербаківський, В., цит. твір, стор. 44;

³⁵) Вовк, К., Кургани в Стретовке (Мат. по укр.-русс. етнол.) II, Львів, 1910;

³⁶) Третьяков, цит. твір, стор. 37; Шовкопляс, цит. твір, ст. 150 і слід.

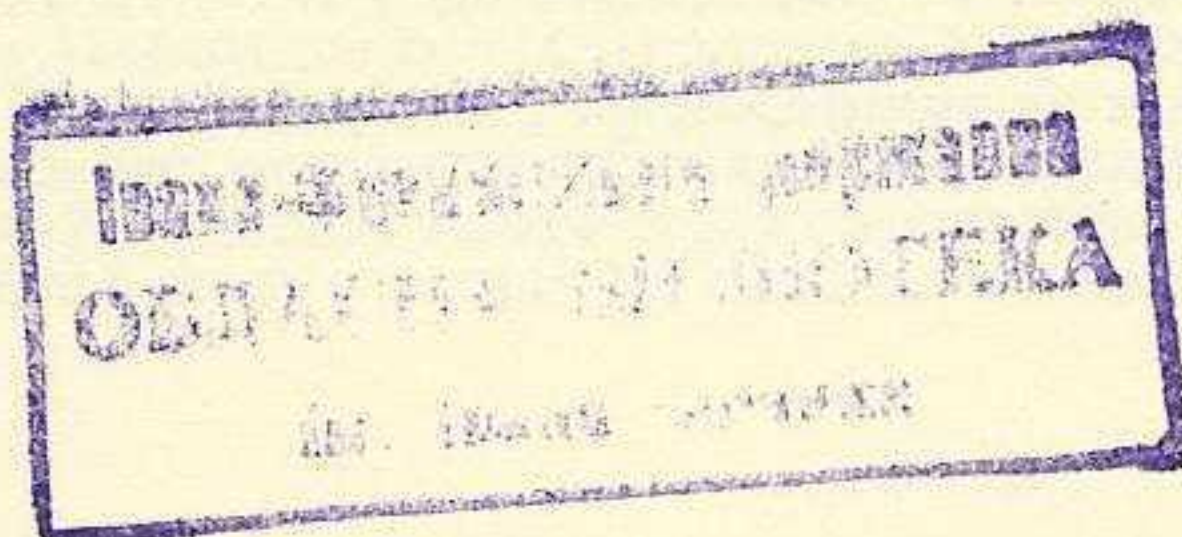
Камінському городищі біля Нікополя існував залізно-промисловий осередок, де вироблялися різні приладдя.

* * *

В VII ст. до народження Христа примандрувало з-над Дону на Причорноморе іранське плем'я **Скитів**,* що почало там кочувати. Та майже рівночасно з тим на побережжя Чорного моря приходять грецькі, йонські поселенці, що закладають там цілий ряд своїх колоній, які дуже скоро розвинулися в торговельні, квітучі міста, що започаткували й розвинули торговельно-культурні зв'язки Стародавньої України з античною Гелладою, де вже була висока культура й цивілізація. Цим нав'язанням зв'язків з Гелладою наша батьківщина входить у свій період історичного життя. Перші певні, писані вістки про наших предків в тих старих часах завдячуємо телленському письменникові Геродотові, що був першим істориком в повному того слова значенні та одержав почесне ім'я "батька історіографії народів європейської цивілізації".

* Нариси Стародавньої, ст. 109 і слід

4658594

Розділ II.

Вісті Геродота про українську землю

Геродот з Галікарнасу (480-425 рр. до нар. Христа) написав в дев'ятьох книгах історію про походи перського короля Дарія (521-485 до нар. Христа). В четвертій книзі своєї історії він опи-сує війну Дарія проти іранського племені Скитів, що, як ми вже згадали, жило на північ від Понту (Чорного моря—І.Н.) тобто на Причорноморі¹⁾.

Описуючи українську територію, Геродот пише не лише про самих Скитів, але згадує також і про інші, не-скитські племена, що в його часі її заселявали, напр. **Неври** (їх край називає Нев-ридою), **Мелянхляїни**, **Геллони**, **Будини** та **Агатирси**. При тому він зазначає, що Скити не є автохтонами, а інші племена нале-жали до автохтонного населення, яке віддавна жило на тих зем-лях.

Вістки Геродота про нашу землю й наших предків мають вели-ку вагу, бо, як сам каже, він бував в тих сторонах особисто, напр. в Ольвії, грецькому місті над річкою Гіпанісом (Богом), за-ложеним йонськими колоністами, як також і в глибині україн-ської території.

Крім того, він користувався творами інших грецьких письмен-ників, на яких врядигоди покликуюється, але, що важніше, він опи-сує нашу землю так, як її сам бачив або чув від наочних свідків.

Геродот є першим істориком в повному того слова значенні, тому й одержав почесне ім'я "батька європейської історії". Він об'єктивний і справедливий в своїх осудах, тому його вістки, хоч і скупі, мають велике значення про наше минуле.

а) В четвертій книзі свого твору він пише про нашу землю до-слівно так:

(Пар. 16)... "Щодо краю, про який хочемо розказувати²⁾, то ніхто не знає докладно, як виглядають його північні околиці; бо про те не можу довідатися від нікого, хто казав би, що бачив його власними очима. Чей же навіть Аристей³⁾, про якого я недав-но згадував, ані він не каже в своїй поемі, що зайшов далше від краю Іседонів, а про те, що є далше на північ, знав лише з опо-відань Іседонів. Але все, що я міг почути з якнайдалших око-лиць, розкажу".

¹⁾ Rawlison, G., Herodotus, The Persian Wars, New York; cf. Hude, C., Herodoti Historiae, Oxford, 1908-12; cf. Trüdinger, K., Studien zur Geschichte der griechisch-römischen Ethnographie, Basel, 1918, pp. 8-43; cf. Schmid, W., Geschichte der griechischen Literatur, II, München, 1934, II, pp. 550-673;

²⁾ Геродот має на думці Скитію, тобто українське Причорноморе.

³⁾ Грецький письменник до Геродота, що написав поему "Арімаспея", де казав, що був півваний божком Фебом і занесений ним до легендарного краю Іседонів, положеного на північ від Чорного моря і там довідався про цей край.

(Пар. 17) ... “Зачинаючи від торговельного міста Бористенітів ⁴⁾ (бо воно лежить в самій середині скитських побереж) — починаючи від нього, перші живуть **Калліподи** (Гой Калліподай), які є напів-Гелленами; а поза ними плем'я **Алазонів** (Гой Алазонес). Вони і Калліподи живуть подібно, як Скити, але засівають збіжжя, з якого живуть, а також цибулю, часник, сочевицю і просо. Поза Алазонами є Скити-рільники, що сіють збіжжя не так для самого прожитку, як для продажу. На північ від них живуть **Неври** (Гой Неврой). Північні землі від Неврів, оскільки відомо, ще не заселені. Отакі люди живуть над річкою Гіпаніс (Бог) на захід від Бористену (Дніпра—І.Н.)”.

(Пар. 18) “Перейшовши поза Бористен, знайдемо над морем найперше **Гілею** (лісовий край), а на північ від неї є Скити-орачі, яких Геллени, що живуть над Гіпанісом, називають Бористенітами, а самих себе Ольбіюполітами. Отож Скити-орачі сидять в краю, три дні дороги на схід аж до річки Пантікапес ⁵⁾, а край їх тягнеться до півночі на одинадцять днів плавби вгору Бористеном. На північ від них є велика пустиня ⁶⁾. Поза тією пустинею живуть **Андрофаги** ⁷⁾, окреме не-скитське плем'я. На північ від них тягнеться вже правдива пустиня і, як мені відомо, там вже не живе жодне людське плем'я”.

(Пар. 19) “Натомість на схід від скитських хліборобів, живуть Скити-кочовики, що не сіють ані не орють. Увесь той край, крім однієї Гілеї, не має лісів. Кочовики займають східню землю, широку на 14 днів дороги, що сягає аж до Геррос ⁸⁾”.

(Пар. 20) “Поза Геррос починається царський край, в якому живуть найсильніші і найчисленніші Скити, що уважають інших Скитів своїми невільниками. Вони засягають на півдні аж до Тавриди, а на сході до рова, викопаного синами сліпих ⁹⁾ і до торговельного міста над Меотським (Азовським—І.Н.) морем, що називається **Кремной** ¹⁰⁾; а інші розгалуження сягають аж до ріки Танаїс (Дон—І.Н.). Далше на північ від царських Скитів живуть **Мелянхляйни** (Гой Мелянхляйной) ¹¹⁾, інше не-Скитське пле-

⁴⁾ Ольвія, збудована в гирлі річки Бога коло 655 року до Христа йонськими колоністами з Мілету, а що недалеко неї було гирло річки Бористену (Дніпра), тому мешканців Ольбії називали Бористенітами.

⁵⁾ Мабуть якийсь доплив Дніпра, що сьогодні не існує.

⁶⁾ Знаємо з археологічних розкопів, що там жили люди вже в неоліті та залізній добі ще до приходу Скитів на Причорноморі. Це видно в т. зв. Більському городищі на Полтавщині. Цього, очевидно, Геродот не міг знати.

⁷⁾ По-грецькому “Андрофаги”, це людоїди.

⁸⁾ Здається, що це сьогоднішня річка Молочна біля Мелітополя.

⁹⁾ Геродот оповідав перед тим про війни Скитів на сході. Під час їх не-присутності вдома породилися діти від невільників, яких Скити з пімсти осліпили. Їх сини, боячись дальшої помсти Скитів, повтікали на півостров Керч, каже Геродот, і викопали там канал, яким хотіли себе відділити від суходолу.

¹⁰⁾ Це місто сьогодні не знане. Його кладуть в околиці Таганрогу.

¹¹⁾ Мелас це чорний; а хляйне, це плащ, отже чорножупанники.

м'я. Поза Мелянхляйнами, як відомо, є озера й пуста земля”¹²⁾.

(Пар. 21) “Поза рікою Танаїс кінчається Скитія, але зараз зачинається край Савроматів, що почавши від заливу Меотиди займають землі на північ на просторі 15 днів дороги, в них зовсім немає саджених ані диких дерев; на північ від них заселяють дальші землі Будини (Гой Будіной), яких край є порослий густим і різнородним лісом. На північ від Будинів є найперше пустиня на 7 днів дороги, а поза нею зовсім до сходу сидять Тиссагети (Гой Тиссагетай), плем'я численне й осібне, що трудиться полюванням”.

б) Вісті про не-Скитські племена.

Давши загальний образ краю, Геродот описує докладніше самі племена.

(Пар. 48-50, 51) “Одною із скитських рік є Істер (го Істрос— Дунай), по ній йде Тирас (Дністер), що випливає з півночі, а бере свій початок з великого озера¹³⁾, що відграничує землі Скитів від Невриди. При його гирлі сидять Геллени, що називаються Тирітами”¹⁴⁾.

(Пар. 52) “Третя річка, це Гіпаніс, що бере свій початок в Скитії, а випливає з великого озера, довкруги якого ростуть дикі, білі коні. Те озеро називають “Матірю Гіпаніса”¹⁵⁾. Гіпаніс, взявши з нього свій початок, пливе на просторі 5 днів плавби вузький і солодкий, а від того місця до моря на просторі 4 днів плавби є дуже гіркий. До нього вливається гірке джерело й воно, хоч саме невеличке, але надає смаку Гіпанісові-річці, якій мало котра інша дорівнює величиною. Це джерело є десь на границі земель Скитів-рільників і Алазонів, саме джерело й місце, з якого випливає, має скитську назву Еksamпайос, по-гелленськи: Святі Дороги”¹⁶⁾.

Гіпаніс і Тирас зближаються до себе луком в краю Алазонів¹⁷⁾, а від того місця обидва закручують і пливуть далше, залишивши великий простір посередині.

(Пар. 53) “Четвертою річкою є Бористен (Дніпро—І.Н.), який з них найбільший по Істрі і найбагатший, на мою думку, не лише з скитських рік, але з усіх узагалі, з винятком єгипетського Нілю, бо з ним не можна порівняти жодної іншої ріки; з інших, Бо-

¹²⁾ Грушевський, ІУР, 1, стор. 118, уважає цей нарід савроматського походження. Діон. Хризостом свідчить, що Ольбіополіти, як і Мелянхляїни, носили чорні довгі плащі-жупани.

¹³⁾ Знаємо, що Дністер не випливає з озера, але Геродот, а з ним всі Геллени гадали, що всі скитські ріки випливають з озер.

¹⁴⁾ Це місто Тирас, також заложене Йонцями з Мілету.

¹⁵⁾ Річка Бог також не випливає з озера.

¹⁶⁾ Геродот сам був там, бо в пар. 18. IV. кн. описує це місце, говорячи про котел-збірник, який сам бачив.

¹⁷⁾ Десь на південний захід від сьогоднішньої Винниці.

ристен є найбільший і наводнює найкращі й найбуйніші луки для черед, має безліч добрих риб і смачну воду до пиття та пливе чистий між іншими замуленими ріками, і засіви на його берегах ростуть гарно, а де їх немає, там є буйні пасовища.

При його гирлі є багаті осади солі. В ньому можна ловити рибу без костей, звану линами, добрі до вудження, і багато інших інтересних родів риб. Відомо, що аж до краю Геррос¹⁸⁾, до якого є 40 днів плавби, Бористен пливе з півночі, але через які людські оселі вгорі, того ніхто не може знати; він мабуть, пливе крізь пустині аж до землі Скитів-рільників, бо ці Скити живуть над ним на просторі 10 днів плавби. Лише його джерела, а також джерела Нілю не можу описати і гадаю, що ніхто інший з Гелленів. Коли Бористен в своїм бігу зближається до моря, там вливається до нього Гіпаніс, що входить до того самого лиману. Трикутня земля між вилами тих річок називається пристанню Гіполевса і на ній є збудована святиня Деметери, а поза святинею над Гіпанісом живуть Бористеніти...

(Пар. 54) “Дальше є слідуєча, п’ята річка, звана Пантікапес. І вона пливе з півночі з озера, а край між нею і Бористеном замешкують Скити-рільники; вона пливе через Гілею, а поминувши її, вливається до Бористену...”

Дальше Геродот описує Тавриду (Крим—І.Н.) і переходить до опису нескитських народів, та про пляновану війну Дарія на Скитів.

(Пар. 102) “Скити, тим часом, зрозуміли, що у відвертій боротьбі не обороняться перед силами Дарія, тому вислали посланців до всіх сусідів. Їх королі (гой базілеес) з’їхалися на нараду, бо ж проти них йшла велика потуга. Були там королі з Таврів, Агатирсів, Неврів, Андрофагів, Меляхляйнів, Геллонів, Будинів і Савроматів”¹⁹⁾.

(Пар. 104) “Агатирси, це надто м’які люди і залюбки носять золоті прикраси, а жінок уважають спільною власністю, щоб жити по-братньому і не мати між собою взаємної ненависти, чи ворогування. Вони, зрештою, є зближені своїми звичаями до Тракійців”.

(Пар. 105) “Неври ж мають скитські звичаї, а одне покоління перед Дарієм вони мусіли залишити свій край через гадюки. В їх краю повно гадюк, а ще більше приходило з північних пустинь; zagrożені ними, перейшли жити до Будинів, покинувши свій край. Вони мусять бути чарівниками, бо Геллени й Скити, жив-

¹⁸⁾ Не можна знати, який край і річку Геродот називає ім’ям Геррос, над якою був край тієї ж назви. Дослідники здогадуються, що це була якась віднога-розгалуження Дніпра, що зникла, або сьогоднішня річка Молочна, що в горішньому бігу є дуже близько Дніпра, куди треба було їхати 40 днів, починаючи від гирла.

¹⁹⁾ Всі ці народи, як вже було згадано, жили на українській етнографічній території, хіба, крім Савроматів, яких Геродот кладе поза Доном.

ші в Скитії, оповідають, що раз в році кожний Неврієць перемінюється на кілька днів у вовка, а потім знову прибирає людську постать”²⁰⁾.

“Щодо мене—каже Геродот—то ці оповідання мене не переконують, хоч люди про те говорять і присягають, що це правда”.

(Пар. 106) “Андрофаги мають найдикіші звичаї з усіх людей, вони не є справедливі, ані не заховують жодного закону; вони кочують, а одежа їх подібна до скитської, хоч мова їх є інша й вони одинокі з них, що є людоїдами”²¹⁾.

(Пар. 107) “Мелянхляїни носять чорну одежу, від чого пішла їх назва; їх звичаї також скитські”.

(Пар. 108) “Будини, це могутнє й численне плем'я, а всі мають сині очі і є русяві. В їх краю є місто, що називається Геллонос; довжина мурів з кожної сторони є 30 стадій; він високий і ввесь з дерева, а їх доми і святині також з дерева. Є там святині гелленських богів та за гелленським звичаєм мають дерев'яні статуї, вівтарі й каплиці. Вони що три роки обходять свято Діонісія та справляють обходи Вакха.

“Геллони є Гелленами з походження, а будши витисненими з торговельних міст, осіли між Будинами та говорять напів-скитською й напів-гелленською мовою”.

(Пар. 109) “Будини мають іншу мову як Геллони і спосіб їх життя інший. Вони автохтонні і є кочовиками, та одинокі з людей в тих сторонах, що їдять шишки; а Геллони управляють рілю і живуть з неї та плекають сади, і вони ані виглядом ані краскою шкіри не є до них подібні. Геллени, що правда, називають Будинів Геллонами, але це неслухно. Їх цілий край порослий лісами. В найгустішому лісі є велике й широке озеро та болота, зарослі тростиною; там ловлять видри й бобри та інші звірята з чотирокутною формою щок, яких шкурами обшивають кожухи, а їх внутренності є помічні при ліченню матиці”²²⁾.

²⁰⁾ Оповідання про “вовкулаків” стрічається у всіх Слов'ян, а також і Герман. Про це згадує також і Помпоній Мелла (гляди: Ф. Якобі, Фрагменти грецької історії, стор. 70 і 158). Це фантастичні оповідання, що їх розказували собі люди. І, хоч Геродот чув їх в Україні, він ставиться до них скептично.

²¹⁾ Дослідники гадають, що Геродот мав на думці Фінів. Вістки про їх людоїдство такі самі фантастичні, як про “вовкулацтво” Неврів. Грушевський поясняє, що вони мусіли їсти сире м'ясо, звідти пішла вістка про людоїдство.

²²⁾ Яснооких і русявих Будин учені вважають Слов'янами. Вони були споріднені з Неврами, інакше Будини їх не прийняли б між себе. З Опису Геродота видно, що обидва племена жили в сусідстві. Неври над Прип'яттю в подільських болотах, а Будини на схід від них. Деякі вчені, як напр. Нідерле, Л. Слов. Старин., стор. 287, та Грушевський, цит. твір. I, стор. 119, гадають, що дерев'яний город Геллонос, це місто Київ, бо довкруги нього є найбільше пам'яток трипільської культури. Геродот ставить Геллено-Скитів, Геллонів, в околиці сьогодняшнього Києва.

В. Стратегічний плян оборони проти Персів

(Пар. 119) ...“На нараді королів сусідніх народів поділилася думка: королі Геллонів, Будинів, і Савроматів одногосно погодилися воювати на спілку із Скитами; а королі Агатирсів, Неврів і Андрофагів, як і Мелянхляйнів і Таврів відповіли Скитам таке: якби ви перші не були заподіяли кривди Персам, давши початок війні, тоді ваше прохання знайшло б у нас довір'я і ми, вислухавши ваших пропозицій, пішли б рам'я-об-рам'я з вами. Тим часом, ви напали на їх край і панували над Персами, як довго бог вам дозволив; а коли той сам бог їх двигнув, вони хочуть вам відплатитися тією самою міркою. Ми ж і тоді їх в нічому не скривдили, ані тепер перші не виступимо проти них війною. Коли ж Дарій наїде і на наші краї та зачне нас кривдити, тоді ми не будемо цього безчинно зносити. Та, заки це станеться, ми сидітимемо вдома. Нам здається, що Перси не йдуть проти нас, але проти тих, що їм заподіяли кривду”²³).

(Пар. 120) “Скити, одержавши таку відповідь, постановили не ставати до відвертого бою, через відмову союзників, але рішились відступати, засипаючи за собою джерела і нищучи пашу землі, поділившись зразу на дві часті.

До однієї під проводом Скопасіса, долучилися Савромати; вони у випадку вмаршу Персів на їх землю, мали спровола відступати в напрямі річки Танаїсу, здовж берега Меотського озера, а якщо б Перси завернули, тоді мати йти за ними і їх переслідувати.

Це була одна частина сили їх держави, якій, як згадано, назначено такий маршрут. Натомість військо двох інших королівств, в такій же силі, якою командував Ідантирос, як і третьою під проводом Таксакіса, мали зібратися разом з Геллонами і Будинами та відступати у віддалі одного дня маршу перед Персами, не входячи з ними в бій і виконуючи постановлене²⁴).

Найперше, мали відступити до краю тих, що відмовилися (воювати), щоб таким чином втягнути їх до війни, бо хоч добровільно не хотіли війни з Персами, то будуть втягнені проти своєї волі; потім мали завернути до свого краю й нападати, якщо б це показалося конечним”.

(Пар. 121) “Постановивши так, Скити рушили проти Дарія, пославши вперед найкращу кінноту. Вози, на яких були їх жінки й діти, як також всі череди, крім конечної до зарізу (бо цю зали-

²³) В кн. IV, пар. 1 і 4 Геродот оповідає про зайняття Персії Скитами, де вони перебули 28 років. З такої заяви королів сусідніх племен, видно, що Скити не мали абсолютної влади над ними. З того історичного факту видно, що наші предки жили тоді свободним життям.

²⁴) Тобто, нищили все за собою. Це т. зв. скитська воєнна стратегія, якою згодом послуговувалися інші народи навіть в нових часах, напр. Москалі під час походу Наполеона в 1812 р., чи у війні з Німцями в 1941 р.

шили), вислали з возами дозаду, наказавши їхати просто на північ”.

(Пар. 122) “Все це вислано наперед, а між тим передні стежі Скитів знайшли Персів у віддалі трьох днів дороги від Істру. Знайшовши їх, розтаборилися у віддалі одного дня дороги від них і стали все руйнувати, що лише знайшли на поверхні землі. Перси ж, побачивши здалека скитську кінноту, рушили впогоні за ними. Перси (направившись за першою згаданою частиною) переслідували їх на схід в напрямі річки Танаїсу. Коли ж вони перейшли Танаїс, Перси перейшли за ними і переслідували їх до краю Савроматів та дійшли аж до краю Будинів”.

(Пар. 123) “Перси, маршуючи землею Скитів і Савроматів, вже не мали що нищити, бо край був однією пусткою; але, увійшовши до краю Будинів і натрапивши на дерев'яну кріпость, спалили її. Зробивши це, йшли далше їх слідом аж до пустині. В тій пустині немає дерев і вона лежить поза краєм Будинів на просторі 7 днів дороги. Поза нею сидять Тисагети, а з їх краю випливають чотири великі ріки, що перерізують край Меотійців і впадають до Меотського озера; їх назви такі: Лікос, Оарос, Танаїс і Сиргіс”²⁵).

(Пар. 124) “Дарій, прибувши на пустиню, задержав погоню війська над Оарос. Станувши там, наказав будувати вісім великих кріпостей, в рівних відступах коло 60 стадій від себе; їх руїни залишилися аж до моїх часів. Коли ж він там стояв, переслідувані ним Скити перейшли луком північні землі й повернули до Скитії. Коли ж вони зникли зовсім і більше не показувалися, Дарій покинув напів-збудовані кріпості та завернув на захід в тому переконанні, що там є всі скитські сили, що втікали на захід”.

(Пар. 125) “Скорим маршем попровадив своє військо в Скитську землю і натрапив на дві часті Скитів, а зіткнувшись з ними, переслідував їх; вони ж знову відступали перед ним. Дарій з свого боку не заперестав переслідування. Скити, згідно з уложеним пляном, відступали в напрямі країв тих народів, що їм відмовили допомі; найперше в землю Мелянхляйнів. Зайшовши там, Скити і за ними Перси, спричинили переполох; потім Скити пішли в землю Андрофагів і, вчинивши там переполох, попрямували в край Неврів і, чинячи там переполох, відступили в землю Агатирсів. Агатирси, бачачи втікаючих в перестрасі перед Скитами сусідів, заки ще Скити з'явилися в їх краю, вислали посланців з заявою, щоб не входили в їх край, грозячи, що в такому випадку мусітимуть з ними боротися. Агатирси, згідно з заявою,

²⁵) Лікос (вовк), це сьогоднішня річка Калміус; Оарос, це Волга; видно Геродот не знав, що вона не вливається до Азовського моря; Танаїс, це Дон; Сиргіс, це мабуть Донець.

стали збиратися на границі, щоб відперти наїздників, але Мелянхляїни, Андрофаги і Неври, коли за Скитами до них увійшли перські сили, не пробували ставити їм опору та, забувши свої погрози, втікали в переляку на північ, на пустиню. Скити ж не дійшли до грозячих їм Агатирсів, але із землі Неврів завернули до свого краю, провадячи за собою Персів”²⁸⁾.

2. Геродот про людей Стародавньої України.

ПОПЕРЕДНЬО ми навели деякі уступи з історії Геродота, бо це перша історична вістка про українську етнографічну територію й племена, що жили на ній в тих старих часах. Скажемо з ноткою гордості, що дуже мало т. зв. “варварських” народів в старинних часах могли похвалитися таким докладним описом їх батьківщини, як це сталося з мешканцями Стародавньої України. Все це завдячуємо “батькові європейської історіографії”, Геродотові з Галікарнасу.

Вже й перед ним написали про нашу батьківщину Арістей (поч. VI ст. до Христа) та Гекатей (друга половина VI ст. до Хр.), але першим дійсним, об’єктивним і критичним істориком треба назвати Геродота. Він, говорячи в своєму творі про минулі часи автохтонних племен нашої батьківщини, називає їх одним ім’ям: **Гіпербореї**²⁹⁾.

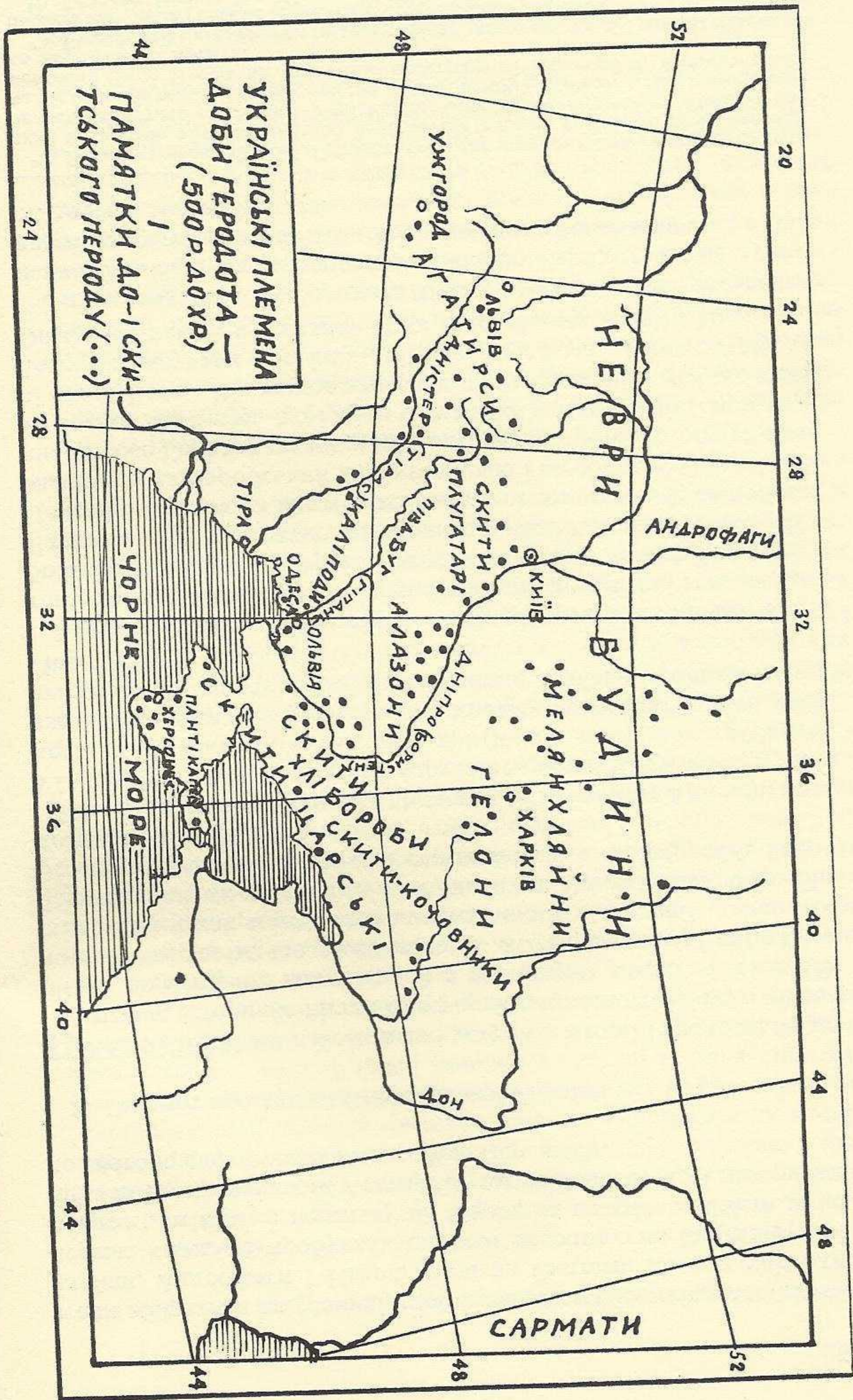
Він, напр. оповідає історію двох гіперборейських дівчат, що в товаристві п’яťох мужчин принесли дари до святині гелленської богині Артемиди на острові Делос. Імена цих дівчат: **Гіпероха** і **Лаодика**. Геродот каже, що вони принесли ці дари “в соломі”. Це мабуть, натяк на вінки із збіжжя, а це вже може бути добрим знаком на хліборобський характер краю Гіпербореїв. Обидві дівчини, каже Геродот, залишилися жити на острові Делос при храмі богині Деметери, якої храм був також в Ольбії, місті при гирлі річки Бога. Він також запевняє, що мешканці острова Делос йому розказували про інші дві гіперборейські дівчини, **Аргу** та **Опіду**, які також приходили туди з подібними дарами²⁸⁾.

З цих двох записок Геродота видно, що автохтонне населення нашої батьківщини, яке в даному випадку Геродот має на думці, **держало культурний зв’язок із старинними Гелленами вже в VII ст. до народження Христа.**

²⁸⁾ В параграфах 126-135 Геродот оповідає про дальший відступ Скитів, який остаточно змусив Дарія до переговорів з ними, бо в його армії настала велика недостача припасів. Тоді Скити, Савромати, Будини та Геллони зачали переслідувати Персів аж до річки Істру (Дунаю). Так закінчилася невдачна війна Персів на українські етнографічні території к. п’ятьсот років до народження Христа.

²⁹⁾ **Гіпербореї**, це назва чисто географічна, якою старинні Геллени називали північні народи, а головню мешканців Стародавньої України.

²⁸⁾ Геродот, Історія, Кн. IV, пар. 33 і 34;

УКРАЇНСЬКІ ПЛЕМЕНА
 ДОБИ ГЕРОДОТА —
 (500 Р. ДО ХР.)
 ПАМ'ЯТКИ ДО-І СКИ-
 ТСЬКОГО ПЕРІОДУ (...)
 1

УЖГОРДА

АВІВРСИ
 ТИМІШІ
 ЯНІСТЕР

НЕВРИ

АНДРОФАГИ

СКИТИ
 ПАУГАТАРИ

КИЇВ

ТИРА

СІКАЛІДАИ
 ОАЕСА

АЛАЗОНИ
 ДНІПРОБОРИ

БУДИННИ
 М'ЯНЯХЛІЙНИ

ХАРКІВ

ЧОРНЕ
 МОРЕ

ПАТИКАРА
 ХЕРСАС

СКИТИ
 ЦАРСЬКІ

ГЕЛОННИ
 ІКЖІВНИКИ

ДОЛ

САРМАТИ

З натяку Геродота про неможливість Арги й Опіди вернутися додому, Щербаківський заключає, що саме в тому часі на Південну Україну наїхало якесь кочове плем'я, найправдоподібніше, асійсько-іранські Скити, що відгородили їм дорогу в околиці Київщини, Поділля, північної Херсонщини, або Бесарабії. Він також допускає можливість, що Гіпербореї в часах Геродота вже називалися **Агатирсами** ²⁹⁾). Така можливість в поемах Аристея, який особисто був на Причорноморі в т. зв. Понтиді під час заснування міста Ольбії йонськими колоністами в 642 р. до народження Христа, та при тій нагоді описав нарід Гіпербореїв, називаючи їх спокійним, осілим народом, що займається хліборобством та не любить провадити з своїми сусідами війн ³⁰⁾).

На іншому місці нашої праці буде мова про розкопи могильників з того часу, в яких вдаряє одне: в тому часі Україна була заселена від Карпат до Кубані, на Правобережжі густіше, а на Лівобережжі рідше. В усіх відкопаних пам'ятниках нашої сивої старовини, а головно в могилах наших предків, знаходимо кераміку т. зв. **Гальштадського типу**, що на західній зразок вироблялися в нас без помочі гончарського колеса, але в усіх сливе могилах вражає брак решток воєнного озброєння наших предків, як це подибуємо в могилах номадських, кочових народів з того самого періоду людського життя на землі.

Це не значить, що наші предки цуралися воєнного діла. Ні, навпаки, нам відомо від Геродота, що вони не цуралися війни, але робили це лише у власній обороні. В них не було культу зброї, як в кочових народів, тому не клали її до гробу своїх померлих. Наші предки мали культ богів хліборобства, як вказують обидві історії Геродота про дари гіперборейських дівчат богині Артеміді. Згадаємо, що Геродот, говорячи про трацькі племена західних сусідів наших племен, оповідає, що в них грабіжництво й безділля уважалися найкращим способом життя, а праця при хліборобстві найогиднішим ділом ³¹⁾).

Крім автохтонних Гіпербореїв, Геродот знає на півдні нашої батьківщини інший автохтонний нарід **Кимерійців**. Говорячи про них, він вияснює що саме їх землю зайняли кочові Скити, на яких натискали з Азії Масагети.

Згадка про нарід Кимерійців є вже в "Одисеї" Гомера та в асирійському клиновому письмі, тому можна заключати, що вони віддавна жили на півдні України. Залишкою їх побуту є назва Керченської протоки, т. зв. Кимерійського Босфору.

Геродот, одначе, згадуючи про побут Скитів в південній Україні, подає інше вияснення, в якому в деякій мірі й Скити явля-

²⁹⁾ Щербаківський, В., цит. твір, стр. 59;

³⁰⁾ Геродот, Історія, кн. IV, пар. 13;

³¹⁾ Геродот, Історія, Кн. V, пар. 6;

ються автохтонним населенням України. Він мабуть має на думці деякі племена, які Скити собі підкорили.

Він подає дві легенди, що були знані Гелленам його часу. В т. зв. гелленській легенді розказується, що мітичний Геракль, женучи волів Геріона на причорноморських степах, дійшов до землі Гілеїв, лісистого краю, де стрінув божество Діву-Змия, що жила там в печері. Він одружився з нею і з цього подружжя народилося трьох синів: Агатирс, Геллон та Скит. Ідучи в дальшу дорогу, Геракль залишив свого лука й пояса з прикріпленою до нього чашею. Власником пояса і господарем краю мав стати той з трьох синів, що матиме силу натягнути батькового лука. Найсильнішим показався Скит, наймолодший син. Від нього походять всі скитські царі.

Обидва старші брати пішли в інші краї та стали родоначальниками інших народів: **Агатирсів і Геллонів**. Стільки гелленська легенда про походження трьох народів Стародавньої України.

В іншій, т. зв. Скитській легенді, яку також подає Геродот, розказується, що сам Зевес, найстарший з усіх гелленських богів, що жив в хмарах на горі Олімпі, породив з донькою Бористена, причорноморською богинею, **первочоловіка**, що називався **Таргитай**. Таргитай мав також трьох синів: Ліпоксая, Ароксая та Колаксая.

Наймолодшому з них дісталися, спавші з неба золоті дари: **ярмо, плуг, чаша і топір**. Тому він став володарем тієї країни. Від Ліпоксая походили т. зв. Авхатські Скити; від Ароксая Катіяри і Тераспи, а від царя Колаксая походять **Паралати**. Їх спільним ім'ям є **Скити-Сколоти** ³²).

Отож з цих двох легенд Геродота виходило б, що принаймні, частина Скитів, т. зв. Плугатарів (георгой) уважалася в часах Геродота автохтонним населенням України. З того можна заключати, що Скити завоювали їх край та накинули їм своє ім'я.

Сам Геродот відверто признається, що не знає повної правди. Та одне є правдою: вже спочатку першого тисячеліття до народження Христа над українськими ріками: Дністром, Богом, Дніпром і Доном жили автохтонні племена, що були не лише в тісних культурних зв'язках з старинною Гелладою, але й розвинули вже свою власну високу культуру тоді, коли багато тракійських і інших племен вели життя кочових номадів.

Дослідник старовини Артамонов ³³) гадає, що вістка про витиснення Кимерійців Скитами, походить вже спочатку першого тисячеліття до Христа, бо в половині VII ст. Скити роблять напади

³²) Удальцов, А. Д., Начальний период восточно-славянского этногенеза (Ист. Жур.), 1943, стор. 69, каже, що Паралати, це слово іранського походження й означає: орачі-плугатарі.

³³) Артамонов, М. Н. К вопросу о происхождении сифов, ВДИ, 1950; також Третьяков, цит. твір, стор. 49;

на Закавказзя, Персію, Медію і доходять аж до границь Палестини.

Не виключене, що єврейський пророк Єзекіїл висказав своє славне пророцтво про руїну Святої Землі “північним Гогом, Магогом і Рошом”, мало зв’язок з цим походом Скитів в Малу Азію ³⁴).

Інтересно, що це пророцтво Єзекіїла наводив візантійський письменник Прокл у своїй історії (Глава 43) у зв’язку з нападом Гунів на Ромейську імперію, як також і патріярх Фотій у своїх славних гоміліях у зв’язку з нападом Київської Русі на Константинопіль в 860 році ³⁵).

Цей похід Скитів в Малу Азію потверджується також археологічними розкопами на теренах України, де нерідко трапляються знахідки речей іранських, асирійських та урартських ³⁶), які, очевидно, могли бути принесені Скитами з їх походів на Малу Азію.

Із змісту й тону історії Геродота можна вичути, що він уважав Скитів-плугатарів автохтонним населенням старої України ³⁷). Це потверджується археологічними дослідженнями в Середньому Подніпров’ю й Побожжю, з яких виходить, що на тих землях в часах Геродота жило населення трьох культурних груп: а) **степової**, б) **осілої**, т. зв. Трипільської, що засягає аж до Дніпрових порогів і там саме треба помістити Геродотових Скитів-плугатарів, та в) **пастушно-номадської**, головно в північно-східних теренах аж до Горішнього Дону, це терени т. зв. Польових Скитів Геродота й інших племен, що жили в тих околицях.

Найкраще заступлена місцева, Трипільська культура між Києвом і Каневом та на західно-українських землях аж до Карпат, де за Геродотом жило плем’я Агатирсів та на північ від нього плем’я Неврів. Та нерідко стрічається укріплені городища, обведені високими валами й ровами ³⁸), що свідчить про оборонну систему наших предків, яка вже не має чисто племінного характеру, але говорить про можливість існування міжплемінних зв’язків, чи союзів, головно, якщо йшлося про оборону перед нападниками.

3. Неври і Неврида.

Неври, як свідчить Геродот, не-скитський нарід. Він споріднений з “синьооокими і ясноволосими (русявими)” Будинами ³⁹).

³⁴) Єзекіїл, гл. 38: 1-3, 14-18; про те гляди: Нагаєвський, І., Кирило-Методієвське християнство в Русі-Україні, Рим, 1954, стор. 7 і 17;

³⁵) там же, стор. 17;

³⁶) Пйотровський, В. В., Скифи в Закавказ’є, (Зап. ЛГУ, номер: 85), 1949;

³⁷) Геродот, Історія, кн. IV, пар. 99;

пор. Нидерле, Л., Славянские древности, Москва, 1956, ст. 130;

³⁸) Третьяков, цит. твір, стор. 52;

³⁹) Геродот, Історія, IV, 51, 100, 105, 125;

Відомості про них Геродот засягнув від Гелленів і Скитів, будиши особисто недалеко їх краю. За ним Неври жили в околицях, де “з великого озера” бере свій початок річка Тирас (Дністер—І.Н.) Їх земля засягала, мабуть, до річки Нарви (край Нурів), як вказує на те сама подібність назви.

Коло сто років перед походом перського короля Дарія проти Скитів, тобто коло 513 р. до народження Христа, Неври були змушені пересунутися з своїх старих місць до краю Будинів з причини “гадюк”⁴⁰⁾. Неври в часах Геродота жили в своїх нових місцях між Бугом, Дніпром, Прип’яттю і Дністром.

Їх звичаї, каже Геродот, подібні до скитських, але їх мова інша. Вони кожного року на кілька днів прокидаються вовками. Хоч Геллени й Скити присягали, що це правда, але сам Геродот в це не вірить⁴¹⁾.

Неврів кладуть на тих самих територіях і інші, пізніші письменники, як напр. Помпоній Мела⁴²⁾, Пліній⁴³⁾, Птоломей⁴⁴⁾, Діонісій Перігет⁴⁵⁾ та врешті, т. зв. Баварський Географ, письменник з часу Каролінгів (IX ст. по Христі)⁴⁶⁾.

Археологічні розкопи в тих околицях відкривають численні городища, з яких видно, що Неври мали подібну культуру, як Скити-плугатарі, але дещо примітивнішу.

Вже сьогодні не підлягає сумнівові, що Неврида, край Неврів, це праслов’янський край, а в наверствуванні його культури немає ніякої перерви, як це напр. бачимо у розкопах в басейні річки Ворскли на Лівобережжі. Можна твердити, що аж до часів постановлення наших історичних, писаних пам’ятників в цьому краю не видно більшого, масового переселення.

Згаданий вже нами Баварський Географ, як і географ Клявдій (I ст. по Христі) і його сучасник Агатодаймон⁴⁷⁾,—кладуть Неврів на Побужжі. Баварський Географ (IX ст. по Христі) знає добре своїх “Неріуанів”, і хоч його назва сильно перекручена, все ж таки, її не важко зідентифікувати.

Щодо подібности звичаїв Неврів із звичаями Скитів, про що згадує Геродот, то це могло статися через їх близьке сусідство із Скитами—плугатарями, які, як вже було згадано, не були чистими Скитами іранського походження, але були ними підкорені, бо Скити були кочовиками, та не занималися хліборобством. З то-

⁴⁰⁾ Татищевъ, ИГР, I, ст. 110; пор. Шафарик, П. И., Словянські Стародавності, I, ст. 197, гадають, що історія про гадюк це алузія до Скитів-утискачів, що напали на край Неврів і змусили їх перенестися в іншу околицю.

⁴¹⁾ Геродот, IV, 105;

⁴²⁾ Помпоній Мела, IV: 1, 7: “Тирас... впливає від Неврів”;

⁴³⁾ Пліній, IV: 12, 7;

⁴⁴⁾ Птоломей, III: 5;

⁴⁵⁾ Діонісій Перігетес, IV: 310;

⁴⁶⁾ Баварський Географ каже, що “Неріуані” (Неври) мають 78 городів (про це буде докладно мова окремо).

⁴⁷⁾ Herren, Commentarii de fontibus Geographiae Ptolomaei, 1827, pp. 10-11;

го видно, що Неври й Скити-плугатарі (георгой) були з собою споріднені.

Грушевський вважає Неврів за пра-Слов'ян, отже предків українців⁴⁸⁾ З новіших дослідників, напр. Вернадський, кладе Неврів на західньо-українських територіях, вважаючи їх прото-Слов'янами, отже пра-предками українців. Вчений Нідерле кладе Неврів на Волині й Поділлі, вважаючи їх Слов'янами⁴⁹⁾

4. Будини, Агатирси, Мелянхляйни і Геллони.

Будини Геродота, це могутнє й численне плем'я "з синіми очами і руським волоссям". Це також не-скитське, але автохтонне плем'я. Будини більше кочовики як хлібороби та одинокі з людей, які заселявали цю землю, їли шишки.

Їх край Геродот уміщує в сусідстві Геллонів, хоч вони різнилися від останніх будовою свого тіла, формою обличчя, способом життя та мовою. Їх край лісистий і повний озер та болот. Будини мусіли бути споріднені з Неврами, інакше не прийняли б були Неврів на свої землі. Дослідник Міннс посуває Будинів аж до середньої Волги⁵⁰⁾. Вернадський кладе їх на Лівобережній Україні між горішнім Доном і Донцем, а на територію між Неврами й Будинами кладе Скитів-плугатарів, яких вважає частинно Слов'янами; і Нідерле вважає їх, по всякій правдоподібності, Слов'янами⁵¹⁾.

З опису Геродота видно, що край Будинів був над берегом Дніпра в близькому сусідстві з Неврами⁵²⁾ і вони за Геродотом були перші від сторони Савроматів, що жили в басейні Волги, але були дещо напівніч від Геллонів і Мелянхляйнів. Отож, з того виходило б, що Будини жили на Лівобережній Україні, дещо вище від сьогоденського Києва. Геродот мусів мати про них докладні відомості, бо згадує про їх дерев'яну кріпость, Геллонос. Нідерле гадає, що це був Київ, а Щербаківський здогадується, що цим городом могло бути Більське городище над Ворсклою, про що згадаємо згодом⁵³⁾.

За Шафариком Будини жили на сьогоденшій Волині й Білорусі, а не на схід від Дніпра. Він гадає, що Геродот, пишучи свою історію 80 років по поході Дарія проти Скитів, міг помилитися і поставити їх в безпосереднє сусідство Савроматів⁵⁴⁾. Однак, є певнішим вірити Геродотові, що Будини заселявали землі пізнішого племені Сівер'ян, дуже сильного й численного, яке ко-

⁴⁸⁾ Грушевський, цит. твір, I, ст. 117;

⁴⁹⁾ Vernadsky, G., Ancient Russia, New Haven, 1952, p. 62;

Нідерле, Л., Славянские древности, Москва, 1956, ст. 31, 36, 130;

⁵⁰⁾ Minns, E. H., Scythians and Greeks, Cambridge, 1913, p. 104;

⁵¹⁾ Vernadsky, G., Ancient Russia, loc. cit., пор. Нідерле, цит. тв., ст. 32;

⁵²⁾ Геродот, IV: 21, 105, 123;

⁵³⁾ Niederle, L., Slovanske Starozitnosti, Praha, 1904-24, I, p. 287;

⁵⁴⁾ Schafarik, J. P., Slavische Altentümer, I, p. 188;

лись могло жити й на правому березі Дніпра, де згодом засіли Неври і були сусідами Будинів. Геродот є критичним письменником і не поповнив би такої помилки, тим більше, що сам він каже, що має про них відомості від Греків.

Агатирси за Геродотом також не-скитське плем'я, що любилося в золотих прикрасах. Вони, як і Неври, на нараді королів відмовилися воювати проти Персів⁵⁵⁾. І, як Скити проти їх волі хотіли наїхати на їх землі, вони зібралися на границі, щоб їх до себе не впустити.

Геродот кладе край Агатирсів понад Скитами-плугатарями аж до землі Неврів, бо Скити, перейшовши землю Неврів, не відважилися увійти на землю Агатирсів, але завернули в свій край. На іншому місці оповідає, що з краю Агатирсів випливає річка Маріс⁵⁶⁾, і що їх край оточений горами⁵⁷⁾. Будовою тіла і звичаями вони дещо подібні до Траків⁵⁸⁾, а їх король Спаргапітес підступно вбив короля Скитів Аріяпітеса⁵⁹⁾. На основі цього Агатирсів треба би покласти в Карпати, або навіть на їх східньому узгір'ю, бо напр. згодом Помпоній Мела кладе їх в європейській Сарматії і каже, що вони малюють собі обличчя й руки⁶⁰⁾. Також поет Вергілій називає їх "пикті" (мальовані)⁶¹⁾. Пліній Молодший називає їх "синьоволосими Агатирсами і кладе їх в сусідство Будинів, недалеко Андрофагів⁶²⁾. Маркіян з Гераклеї називає їх "Агатозой" і також кладе їх в європейську Сарматію⁶³⁾.

Щербаківський йде за гадкою Шафарика й каже, що територія Агатирсів тягнулася від Семигороду через гуцульські Карпати, Галичину, Поділля аж у Київщину⁶⁴⁾. Дехто хотів залічити Агатирсів до Герман, але такої думки не вдалося довести жадними аргументами. Вони належали до тракійської групи племен, а згодом змішалися з слов'янськими племенами на західньо-українських територіях.

Треба прийняти вістку Геродота, що вони були сусідами Неврів і що їх край був оточений горами. Не виключене, що він мав на думці Карпати. Що вони заселявали карпатські околиці, вказувало б і те, що своїм виглядом вони нагадували Траків, своїх сусідів з півдня. Факт, що їх Геродот кладе понад Скитів-плугатарів, які жили в сусідстві Дніпрових порогів, насуває думку, що Агатирси сягали дійсно аж до Дніпра, межуючи напівночі

⁵⁵⁾ Геродот, цит. твір, IV: 119;

⁵⁶⁾ Там же, IV: 48,—це, мабуть, сьогоднішній Марош, доплив Тирси;

⁵⁷⁾ Там же, IV: 125;

⁵⁸⁾ Там же, IV: 104;

⁵⁹⁾ Там же, IV: 78;

⁶⁰⁾ Помпоній Мела, II: 1, 2 і 10;

⁶¹⁾ Вергілій, Енеїда, IV: "Піктівке Агатирсі".

⁶²⁾ Пліній, IV: 12, 88;

⁶³⁾ Маркіян (вид. Гудсон), I, ст. 56, назва "Сарматія" була розтягана на всі території від Чорного моря аж до Карпат.

⁶⁴⁾ Щербаківський, В., цит. твір, стор. 60-67;

з Неврами.

Мелянхляїни за Геродотом також не-Скити. Він кладе їх на лівому березі Дніпра, дещо вище від Геллонів. Їх назва походить від слів: Меляїн—чорний, і хляїне—жупан,—отже чорножупанники. Їх мова інша від скитської. Грушевський бачить в них плем'я іранського походження, споріднене із Сарматами, здогадуючись, що Савдарати, яких згодом бачимо в околицях міста Ольбії над Чорним морем, це ті самі Мелянхляїни, бо про них говорить Діонісій Хризостом, що вони мали чорну одежу⁶⁵⁾.

Греков гадає, що Мелянхляїни були споріднені з Бористенітами, бо згаданий Хризостом пише про свого друга Бористеніта, Каллістрата, що він підперізувався великим з піхвою мечем, а його шаравари й проча одежа, це убрання Скитів: на плечах тонкий, чорний плащ, який надягають всі Бористеніти. Їх одежа в більшості чорної барви, як це було звичаєм скитського племені, що, як видається, з тієї причини одержало від Гелленів назву Мелянхляїнів.

На всякий випадок, що їх прикметникова назва, надана їм Греками, згодом зникає зовсім, а самі Мелянхляїни розпливаються між іншими племенами Стародавньої України, подібно як іранське плем'я Алазонів, яке Геродот кладе над Бугом і Дністром, нижче Скитів-плугатарів.

Нідерле склонювався до гадки, що Мелянхляїни могли бути одним з фінських племен, але цього не вдалося довести⁶⁶⁾.

Геллони за Геродотом не-Скити⁶⁷⁾, що прийшли в Україну з гелленських колоній над Чорним морем, щоб поселитися в дерев'яному городі Будинів, Геллонос. Видно, що цей город згодом мусів бути переозваний за їх ім'ям. Самі ж Геллони, хоч і жили з Будинами, різнилися від них постаттю, мовою і способом життя. Їх мова була напів-гелленська і напів-скитська. Вони займалися управою ріллі й садівництва, отже вели осіле життя.

Про них не можна нічого певного сказати, бо Геродот не говорить про них багато, а пізніші письменники лише повторюють його вістки. Не виключене, що саме їх ім'я Геллони було слов'янською парафразою їх первісного імени Геллени. Таких мішанців над Чорним морем було більше. Греки, каже Геродот, часто називали Будинів Геллонами. З цього видно, що обидва ці народи мішалися з собою, та згодом витворили одне плем'я.

* * *

На закінчення цього розділу ще раз згадаємо, що достовірність Геродотового свідоцтва про нашу батьківщину і її племена потверджуються в археологічних дослідках, які ведуться безперерив-

⁶⁵⁾ Грушевський, цит. твір, I, стор. 118;

⁶⁶⁾ Греков, Б. Д., Киевская Русь, стор. 437-38; пор. Нідерле, цит. твір, стор. 130;

⁶⁷⁾ Геродот, Історія, IV, 102;

но на землях України, напр. розкопи на Лівобережжі, головню над Десною, Сожем і Доном. Вістки Геродота про заселення тієї частини нашої батьківщини в його часах показуються правдивими. Знахідки потверджують подібність культури Скитів-пругатарів до автохтонних племен. Їх городища також розміщені над берегами рік та окружені валами, ровами та частоколами, напр. Немирівське городище над Богом, що лежало десь на границі між Скитами-пругатарями й іншими автохтонними племенами. На Подніпров'ю розсліджено городище Пастирське, Шарпівське і Матронівське.

Та, мабуть, найцікавіше Більське городище над Ворсклою, що обнімає 4,400 гектарів простору. Воно напр. різниться від скитського городища над Дніпром біля Нікополя, де були знайдені майстерні заліза. Дослідник Греков уважає його осередком Скитів на Причорноморі.

Цю велику різницю між культурою Скитів і автохтонним населенням видно в більше місцях України, тому дослідники, починаючи від Шафарика, — “батька слов'янської модерної історіографії”, — приймають погляд, що між Геродотовими племенами Стародавньої України були вже слов'янські племена.

Спочатку думки дослідників ділилися на три групи: 1) перша була готова зачислити до Слов'ян і самих Скитів⁶⁸⁾; друга зачисляла до Слов'ян лишень Скитів-пругатарів⁶⁹⁾; а третя шукала Слов'ян між не-скитськими племенами Геродота, головню між Неврами, Мелянхляйнами, Будинами й Агатирсами⁷⁰⁾.

Сьогодні усталився погляд, що до Слов'ян треба зачислити мешканців північно-західньої Скитії Геродота, тобто цілу Волинь, околиці середнього Дніпра, середнього й горішнього Дністра та Бога. Інакше кажучи, Слов'янами були Неври, може Агатирси, частина Скитів-пругатарів, а на Лівобережжі Будини, а може навіть частинно й Мелянхляїни. На всякий випадок ці останні були сильно змішані з Слов'янами.

Треба підкреслити, що вже в тих давніх часах наша батьківщина була в тісних зв'язках з старинними Гелленами, бо навіть деякі гелленські племена жили в глибині нашої території, як напр. Геллони, та мішалися з нашими слов'янськими предками. Професор Щербаківський, визначний український археолог, який особисто досліджував ряд археологічних знахідок в Україні, як напр. Більське городище на Полтавщині, був схильний думати, що це городище й було славним дерев'яним городом племені Будинів, що його Геродот називає “Геллоносом”. Нідерле, наприклад,

⁶⁸⁾ Венелин, Ю. Н., Чтения в обществе истории и древности российскихъ, 1847; Зебелин, И. Е., История русской жизни с древнейшихъ временъ, 1908; Иловайскій, Д. И., Разискания о начале Руси, 1882;

⁶⁹⁾ Лаппо-Данилевскій, А. С., Скифские древности, 1887;

⁷⁰⁾ Шафарик, цит. твір, I, ст. 184, 194-96; Щербаківський, цит. твір, стор. 66-67;

пішов ще далше, бо поставив гіпотезу, що цим городом була старинна "Метрополія" в Птоломея та Данапарстадар в готських часах. Це сьгоднішнє місто Київ ⁷¹⁾). Нічого не противиться такому припущенню, бо на терені Києва трапляються знахідки з тих давніх часів.

Говорячи про культуру Стародавньої України, Щербаківський стверджує, що знайдені в Більському городищі черпаки з чорною блискучою поверхнею й великими роговими вухами належать до типу т. зв. Гольштадської культури, яка була поширена в тих часах між племенами західної Європи. В Більському городищі знайдено грецькі вази давнішої роботи, але не знайдено червонофігурних ваз, що вироблялися в Греції вже по перських війнах. І ця обставина, гадає Щербаківський, потверджувала б здогад, що Геродотове місто "Геллонос", мусіло бути знищене на початку VI ст. до нової ери, а вже це потверджує вістку Геродота про його зруйнування Персами ⁷²⁾).

Оборонна система племен Стародавньої України в часах Геродота вказує, що вони це робили проти Скитів для вдержання своєї незалежності перед їх намаганнями поневолити інші племена. Життя в близькому сусідстві Скитів відбилося в першу чергу на мові наших племен, бо в ній є багато слідів іранської мови ⁷³⁾).

Цей вплив Скитів залишився і на віруваннях наших предків ⁷⁴⁾), нпр. з відкопаних скитських ваз, на яких є різні малюнки, пізнаємо спосіб їх одягу: голови в них без шапок, з довгим густим волоссям, підтятим рівно довкруги; короткі чоботи; широкі, довгі шаравари і короткий жупан ⁷⁵⁾). Порівнявши спосіб життя й побуту нашого народу на Причорноморі, як також і в інших околицях нашої батьківщини впродовж віків, побачимо, що є там чимало і скитських звичаїв. І, мабуть, тому деякі дослідники зачислюють їх до наших предків. Така думка може мати свою основу ще і в тому, що напр. грецькі письменники старих часів і середньовіччя назву "Скити-Скитія" прикладали до нашого народу, що правда, більше в географічному як політичному значенні.

⁷¹⁾ *Ler-Splawinski, T., O pochodzeniu i ojczyźnie Slowian, Poznan, 1946; Нидерле, цит. твір, стор. 157;*

⁷²⁾ *Щербаківський, цит. твір, ст. 68-69;*

⁷³⁾ *Соболевский, А. Н., Русско-скифское етюдн, (Изв. Ак. Наук), 26, 1921 і 1922;*

⁷⁴⁾ Напр. чотирилицього божка, мабуть, скитського походження було знайдено в Збручі біля Гусятини.

⁷⁵⁾ *Богданов, А. П., О могилахъ скифо-сарматской эпохи в полтавской губернии і крапелогии скифовъ, 1879, ст. 14;*

Розділ III.

1. Занепад сили Скитів і поява Сарматів на Причорноморі

Попередньо ми згадали, що Скитів виперли в причорноморські степи інші азійські номади, знані під іменем Савроматів або Сарматів, про яких згадував Геродот у зв'язку з їх участю у війні проти перського короля Дарія. Сармати не залишили Скитів в спокою, бо й на них напірали інші кочові племена, що підсувалися з центральної Азії.

Цьому безнастанному напорові Сарматів улягли в першу чергу т. зв. царські Скити, що жили над Доном і на Кубані. І так напр. письменник Гіпократ (кінець V і початок IV ст. до Христа) кладе вже Сарматів над Меотським (Азовським) морем¹⁾. З того виходило б, що вже тоді вони відтиснули Скитів з-над Дону. Таку вістку потверджує інший письменник, Скіляк, в якого поза Скитами, що занимали східню частину Таврії (Криму), сидять Сармати по обох боках Танаїсу (Дону)²⁾.

Та, одначе, могутність скитської орди заблисла ще раз в часах володіння їх короля Атея, що провадив війну з королем Македонії, Пилипом, як це записав письменник Страбон, кажучи, що до Скитів належали племена Причорноморя між Доном і Дунаєм. У цій війні Атей був побіджений і сам наложив головою³⁾.

В часах іншого славного, гелленського історика Тукидида (424 рік до народження Христа) Скити вже були розпалися на кілька незалежних орд. До того в 350-336 рр. до Христа почали напірати на них із заходу Кельти, що часто нападали на Тракію і над Дунайські краї, тобто пізніший Іллірик і Мезію. Відомо, що сьогоднішня Добруджа була називана письменниками "Малою Скитією", видно, що й там зайшло якесь скитське плем'я.

Коло 313 року до Христа македонський король Лізімах знову воює проти Скитів на степах між Дунаєм і Дністром. В цій війні союзниками Скитів проти Македонців стали Тракійці і гелленські, причорноморські колонії⁴⁾, але всі вони потерпіли програшу, так що в декреті Протогена (з II або III ст. до Христа) західньо-чорноморські степи не є вже під володінням Скитів, але Саїв, Тисаматів і Савдаратів, а самі Скити є вже малою і дуже незначною ордою, що шукає захисту за мурами гелленського міста Ольбії⁵⁾.

Відомостей про самих Сарматів небагато. Гелленські пись-

¹⁾ Азовське море, як згодом побачимо, відіграло велику ролю в мандрівці кочовиків, будши ключем в опануванні Причорноморя;

²⁾ Грушевський, ІУР, I, стор. 119;

³⁾ Strabo, Geographia, ed. Hamilton & Falconer, London, 1856, lib. VII, c. 3 & 18; Justini, Historia Philippi, lib. IX, c. 2;

⁴⁾ Геродот, Історія, кн. IV, пар. 110;

⁵⁾ Шафарик, цит. твір, I, стор. 270; Грушевський, ІУР, I, стор. 120;

менники називають їх: Савроматай, Сарматай, а Римляни називають їх Сармате. Ця назва походить від іранських пнів: **Сар** (володар) та **мада** (жінка). Вже Геродот називав сарматських жінок "амазонками" (Гойорпата). Крім того, Геллени називають Сарматів: **Гінайкократуменой**, тобто підвладні жінкам⁶⁾. Виходить, що сарматські жінки не сиділи вигідно на возах, як скитські, але їхали верхи й стріляли з луків поруч своїх чоловіків. Це мабуть, було причиною сили й скорого росту могутності Сарматів, так, що згодом Птоломеї розтягає їх вплив аж до Балтійського моря.

Згаданий нами письменник Страбон дає таку загальну характеристику Сарматів: "...Діоскуріяс (інший гелленський письменник, якого наводить Страбон—І.Н.) кладе початок перешийка між морями Каспійським і Евксіном (Чорним морем—І.Н.). Він (перешийок—І.Н.) є спільним місцем для торгів, положених над ним народів з їх сусідами. Діоскуріяс налічує 70, а деякі письменники підносять їх число до 300 народів. Всі вони говорять різними мовами, розкинені живуть в різних місцях віддільно, з огляду на їх дикі й жорстокі прикмети. Всі вони в основі є Сарматами, але всі також походять з кавказьких племен"⁷⁾.

Сам Страбон (писав у 18 році по народженні Христа) каже, що Сармати стрічали на західньо-причорноморських степах, головню над Дунаєм, **Гетів і Бастарнів**, а на схід від Дніпра: **Яцигів, Базилеїв і Ургів**, а між Дніпром і Доном жили **Роксоляни**.

Задонецькі Сармати, Аляни й Сіраки згодом прийняли одну спільну назву: **Алянів**. За Каспійським морем у Страбона живуть ще азійські Скити⁸⁾. Узагалі треба сказати, що в Страбона немає такої ясної проглядності й систематичного порядку, як в Геродота.

Скитська держава, як вже згадано, держалася ще в західньому Криму, але в II ст. по Христі вона впала в боротьбі з Мітридатом VI, якого мешканці Херсонесу були призвали на поміч проти Скитів. І він викінчив їх силу.

Доля квітучих причорноморських міст стає також незавидною. В роках 60-55 до нар. Христа загналися туди Гети та спльондрували їх, а першзавсе, Ольбію, але незадовго потім бачимо там Сарматів, чи, як Страбон каже, **Роксолянів**⁹⁾.

Про знищення Ольбії, з якою українські племена держали дуже живі торговельні й культурні зв'язки, пише Діонісій Хризос-

⁶⁾ Геродот, Історія, IV, стор. 110;

⁷⁾ Strabo, Geographia, lib. XI, с. 11, 16; Нариси Стародавньої, ст. 215 і слід., і мапа ч. 8.

⁸⁾ Strabo, op. cit., liber VII, с. 3, 17; lib. XI, с. 1, 5, 8;

⁹⁾ Вернадський, цит. твір, ст. 86 і слід.; бачить сліди побуту Сарматів по обох боках Дніпра, напр. в Семиківці біля Харкова, Цвітній біля Чернігова; т. зв. Новочеркаський клад належить добі Сарматів. Узагалі сарматські гроби мають багато золотих прикрас з перлами і самоцвітами.

том (писав в половині I і на початку III ст.) дослівно таке: “Місто Бористенітів великістю не нагадує своєї колишньої слави в наслідок частих війн і знищень: знайшовшись віддавна між варварами, що є дуже войовничі і на нього часто нападають, було вже кілька разів зайняте варварами; останнє, дуже сильне знищення сталося не більше, як 150 років тому: Гети зайняли його і всі інші міста на лівому березі Понту аж до Аполлонії. Тому справи тамошніх Гелленів крайньо занепали: одні міста зовсім не відновлено, а крім того, до них наплили великі маси варварів”¹⁰⁾).

Скитська орда і її сила та політичне значення на Причорноморі безслідно пропала. На їх місце приходять в південно-українські землі інші кочовики із сходу й заходу. Одначе, ім'я Скитів час-до-часу виринає ще в письменників, навіть у середньовічних часах; та воно поза чистим географічним спомином жодного політичного значення не має.

Найновіші археологічні досліді в басейні Дніпра, Бога й Дністра виказують, що в III ст. до народження Христа скитська культура виставила свої останні, високі кургани-могили. Лише в Криму, головно в Неаполі (сьогоднішній Симферопіль—І.Н.), що був осередком залишків скитської орди, видно ще їх сліди аж до II ст. по Христі.

Роксоляни, Яциги, Аорси, та Сіраки, всі іранського походження, заводять на по-скитських територіях свої, нові порядки. Їх всіх письменники дуже часто називають одним, спільним ім'ям: **Сармати**. Їх мова і культура іранські, зближені до Скитів, як про це вже згадував Геродот¹¹⁾).

Щоб вдержатися на Причорноморі, Сармати вели завзяті війни з Бастарнами, Галатами, а головно Гетами, дако-тракійського походження, що під кінець старої ери дійшли були до великої сили під проводом свого короля **Бурвіста**. І саме він, керуючись своїм диким інстинктом, по-вандальськи знищив причорноморські квітучі міста, з яких безпереривним струмом плила гелленська, антична культура в глибину території Стародавньої України від самого початку їх заложення гелленськими, йонськими поселенцями.

2. Стародавня Україна в безпосередньому сусідстві з Римом.

При кінці II ст. до Христа (113 рік) Мітридат VI, король Босфорської держави, в боротьбі з Тавроскитами, васаліями Роксолян, захопив причорноморські береги та опанував Херсонес і Пантикапею.

Одначе, пожвавлений рух номадських народів, з однієї сторо-

¹⁰⁾ Греков, Б. Л., Киевская Русь, Л., 1953, стор. 437;

¹¹⁾ Геродот, Історія, кн. IV, пар. 117;

том (писав в половині I і на початку III ст.) дослівно таке: “Місто Бористенітів великістю не нагадує своєї колишньої слави в наслідок частих війн і знищень: знайшовшись віддавна між варварами, що є дуже войовничі і на нього часто нападають, було вже кілька разів зайняте варварами; останнє, дуже сильне знищення сталося не більше, як 150 років тому: Гети зайняли його і всі інші міста на лівому березі Понту аж до Аполлонії. Тому справи тамошніх Гелленів крайньо занепали: одні міста зовсім не відновлено, а крім того, до них наплили великі маси варварів”¹⁰⁾).

Скитська орда і її сила та політичне значення на Причорноморі безслідно пропала. На їх місце приходять в південно-українські землі інші кочовики із сходу й заходу. Одначе, ім'я Скитів час-до-часу виринає ще в письменників, навіть у середньовічних часах; та воно поза чистим географічним спомином жодного політичного значення не має.

Найновіші археологічні досліді в басейні Дніпра, Бога й Дністра виказують, що в III ст. до народження Христа скитська культура виставила свої останні, високі кургани-могили. Лише в Криму, головно в Неаполі (сьогоднішній Симферопіль—І.Н.), що був осередком залишків скитської орди, видно ще їх сліди аж до II ст. по Христі.

Роксоляни, Яциги, Аорси, та Сіраки, всі іранського походження, заводять на по-скитських територіях свої, нові порядки. Їх всіх письменники дуже часто називають одним, спільним ім'ям: **Сармати**. Їх мова і культура іранські, зближені до Скитів, як про це вже згадував Геродот¹¹⁾).

Щоб вдержатися на Причорноморі, Сармати вели завзяті війни з Бастарнами, Галатами, а головно Гетами, дако-тракійського походження, що під кінець старої ери дійшли були до великої сили під проводом свого короля **Бурвіста**. І саме він, керуючись своїм диким інстинктом, по-вандальськи знищив причорноморські квітучі міста, з яких безпереривним струмом плила гелленська, антична культура в глибину території Стародавньої України від самого початку їх заложення гелленськими, йонськими поселенцями.

2. Стародавня Україна в безпосередньому сусідстві з Римом.

При кінці II ст. до Христа (113 рік) Мітридат VI, король Босфорської держави, в боротьбі з Тавроскитами, васаліями Роксолян, захопив причорноморські береги та опанував Херсонес і Пантикапею.

Одначе, пожвавлений рух номадських народів, з однієї сторо-

¹⁰⁾ Греков, Б. Л., Киевская Русь, Л, 1953, стор. 437;

¹¹⁾ Геродот, Історія, кн. IV, пар. 117;

том (писав в половині I і на початку II ст.) дослівно таке: “Місто Бористенітів великістю не нагадує своєї колишньої слави в наслідок частих війн і знищень: знайшовшись віддавна між варварами, що є дуже войовничі і на нього часто нападають, було вже кілька разів зайняте варварами; останнє, дуже сильне знищення сталося не більше, як 150 років тому: Гети зайняли його і всі інші міста на лівому березі Понту аж до Аполлонії. Тому справи тамошніх Гелленів крайньо занепали: одні міста зовсім не відновлено, а крім того, до них наплили великі маси варварів”¹⁰).

Скитська орда і її сила та політичне значення на Причорноморі безслідно пропала. На їх місце приходять в південно-українські землі інші кочовики із сходу й заходу. Одначе, ім'я Скитів час-до-часу виринає ще в письменників, навіть у середньовічних часах; та воно поза чистим географічним спомином жодного політичного значення не має.

Найновіші археологічні дослідження в басейні Дніпра, Бога й Дністра виказують, що в III ст. до народження Христа скитська культура виставила свої останні, високі кургани-могили. Лише в Криму, головню в Неаполі (сьогоднішній Симферопіль—І.Н.), що був осередком залишків скитської орди, видно ще їх сліди аж до II ст. по Христі.

Роксоляни, Яциги, Аорси, та Сіраки, всі іранського походження, заводять на по-скитських територіях свої, нові порядки. Їх всіх письменники дуже часто називають одним, спільним ім'ям: **Сармати**. Їх мова і культура іранські, зближені до Скитів, як про це вже згадував Геродот¹¹).

Щоб вдержатися на Причорноморі, Сармати вели завзяті війни з Бастарнами, Галатами, а головню Гетами, дако-тракійського походження, що під кінець старої ери дійшли були до великої сили під проводом свого короля **Бурвіста**. І саме він, керуючись своїм диким інстинктом, по-вандальськи знищив причорноморські квітучі міста, з яких безпереривним струмом плила гелленська, антична культура в глибину території Стародавньої України від самого початку їх заложення гелленськими, йонськими поселенцями.

2. Стародавня Україна в безпосередньому сусідстві з Римом.

При кінці II ст. до Христа (113 рік) Мітридат VI, король Босфорської держави, в боротьбі з Тавроскитами, васаліями Роксолян, захопив причорноморські береги та опанував Херсонес і Пантикапею.

Одначе, пожвавлений рух номадських народів, з однієї сторо-

¹⁰) Греков, Б. Л., Киевская Русь, Л, 1953, стор. 437;

¹¹) Геродот, Історія, кн. IV, пар. 117;

ни, а заборчі заходи Мітридата з другої сторони, викликали сильну реакцію Римської імперії, що мала свої інтереси в басейні Чорного моря, до якого дотикали її периферійні території. Тому Рим намагається поширити своє володіння в напрямі своїх північно-східних границь, щоб таким чином в зародку зліквідувати можливу майбутню загрозу. Рим здобув і приборкав Дакію, а в 62 р. в наслідок війни з Римом Мітридат поповнив самогубство. Його син, Фарнакос, був вбитий Асандром, який одержав з Риму номінацію на "архонта Босфору". Але вже в 49 р. по Христі при піддержці Риму Котис заснував нову, трако-босфорську династію, і тепер Таврида стала форпостом Римської імперії, бо напр. Херсонес, що одержав автономію, став важливим портом для римських галер, які вивозили багатства від причорноморських народів.

Таким чином, границі Римської держави пересунулися на українські території не лише на Причорномор'ї, але і в глибину краю, напр. ще й досьогодні залишилися на лівому березі Дністра дещо нижче від міста Заліщик римські укріплення, т. зв. окопи Траяна. Римський легіонер став своєю ногою на території Старої України. З того часу між Римлянами й українськими племенами нав'язується сталий торговельно-культурний зв'язок.

Археологічні дослідження відкривають на нашій території численні знахідки римських монет з того часу; їх напр. знайдено в більше як тисячі місцевостях. Втому відкрито сотню цілих скарбів, з яких кожний мав понад тисячу римських монет. В Києві, напр. на Львівській площі знайдено скарб римських монет з I і II ст. по Христі, що мав коло чотири тисячі римських монет. Інший, більший скарб римських монет з III і IV ст. по Христі знайдено також в Києві на Оболоні ¹²⁾).

В селі Зарубинцях на Київщині археолог Хвойко відкрив кілька тілопальних могил з III ст. до Христа ¹³⁾, в яких були глиняні посудини, римські прикраси (фибули) та бронзові, пізньо-скитські булавки.

В Середньому Придніпров'ю в III і III ст. по Христі, як і в цілій Європі, були поширені бронзові речі-прикраси, т. зв. геометричного стилю, що були інкрустовані на емалю. Первовзором для всіх були славні римські емалії ¹⁴⁾).

Українські емалії тієї доби відрізняються від західних і від балтійських. Дехто гадав, що це була готська робота, але всі ці речі відкрито на теренах Середнього Придніпров'я, отже поза досягом готських впливів ¹⁵⁾. Їх рідше стрічаємо і на Горішньому

¹²⁾ История Украинской РСР, Акад. Наук, стор. 35:

¹³⁾ Хвойко, В. В., Поля погребений в Среднем Приднепровье (Зап. Русс. Арх. Общ.), XII, Спб., 1901, стор. 182 і слід.;

¹⁴⁾ Спицин, А. А., Предметы с виемчастой эмалью, ЗОРСА, V, 1903;

¹⁵⁾ там же: стор. 157; також: Рибаків, Б. А., Ремесло Древней Руси, М-Л,

Дніпрі аж до Оки, але ці речі були там завезені з Середнього Придніпров'я, бо напр. знайдені матеріяли в т. зв. Мощинському скарбі над Окою вказують, що їх власник не знав що з ним зробити: він напр. повідривав гачки від 8 спінок до плаща, а емаліову частину позв'язував до купи дротом і зробив з цього щось в роді уздечки для свого коня.

Розкопи похоронних полів в Корчеватім біля Києва на правому березі Дніпра, ще яркіше виказали, що в часах, про які говоримо, римська культура мала дуже великий вплив на місцеву культуру українського населення. Там було розкопано понад сотню могил, в яких було знайдено глиняні урни із спаленими костями, а в деяких могилах людські чашки. В двох групах могил знайдено глиняні глечики, деякі навіть із скам'янілими рештками їжі, яку вкладано мерцям до гробу; також кості овець, коров, коней і безрог. Видно, це належало до похоронного обряду наших предків.

Отож в багатьох з тих могил знайдено також римські гроші, прикраси, перстені, пряжки до поясів, залізні ножики, кінці до стріл, веретана та відламки кам'яних жорен¹⁶).

Глиняні посудини Корчеватського могильника є близькі стилеві посудин українських племен скитської доби: вони грубі з орнаментами вгорі, ззовні або знутри. Інший рід посудин, це чорні й високі горшки, що зближені до типу посудин лужицьких і висоцьких могильників, а це вже вказує про взаємний культурний вплив слов'янських племен в тому часі¹⁷).

Дуже інтересне зауваження археолога Хвойка, що могили в Зарубинцях мали над собою невеличкі кургани, натомість в Корчеватім є лише безкурганні похоронні поля. Ця обставина вказує на повільний перехід від курганного до безкурганного похоронного обряду наших предків на переломі двох ер. Це значить, що саме в тому часі автохтонне українське населення починає звільнятися від впливів номадських Скитів і Сарматів, що завжди висипали над своїми мерцями високі могили-кургани, а плекає свої власні обряди й культуру.

Крім похоронних полів, розкопано також рештки людських селищ, напр. на Пилипенковій горі біля Канева над Дніпром. Археолог Богусевич відкрив там наземні стоянки формою 4x4 метрів, в яких були глиняні або кам'яні печі. Стіни їх плетені та грубо виліплені глиною. В них знайдено кості звірят, частини рибальського приладдя, горшки місцевого виробу та з причорноморських міст.

Такі самі селища відкрито над Ірпенем, Россю, Сожем і Десною,

1948, стор. 50-57;

¹⁶) Самойловський, І., Корчоватський могильник, Археол., І. Київ, 1947;

¹⁷) Шафарик, цит. твір, І, стор. 118, так пише про Венедів: "Середущі краї й околиці близько сьогоднішніх міст Новгороду, Москви, Смоленська, Києва,

з таким же самим результатом. Все це походить з кінця старої ери. Це докази своєї культури українських автохтонних племен, на якій, крім подібності до звичаїв західних Слов'ян (Венедів), видно впливи римські та причорноморських, гелленських колоній. Натомість вплив кочових орд, Скитів чи Сарматів, майже не видний.

В згаданих нами римських скарбах з II ст. по Христі, крім монет і металевих прикрас, стрічаємо також подекуди скляну посуду, чисто римського походження, наприклад, в селі Черняхіві на південь від Києва. Цей тип, т. зв. Черняхівської культури був значний і поширений аж до низів Дніпра і до басейну Горішнього та Середнього Донця, напр. у селі Кантемирівці на Полтавщині відкрито сармацький курган, але всі знайдені в ньому речі характеристичні для місцевих "похоронних полів". Ця обставина може бути сильним доказом повної асиміляції Сарматських племен нашими предками¹⁸⁾.

Найновіші розкопи в басейні Дніпра, напр. на т. зв. Борсучій гірці біля Могилева, де відкрито культурну верству різних періодів історичного життя наших предків, яка виразно вказує, що там жили ті самі люди і з тією самою культурою в різних добах. Розкопані на тому городищі глиняні черепки з чорною поверхнею є такі самі, як розкопані у Зарубинцях, це саме треба сказати про інші речі щоденного вжитку, напр. залізні ножі, рибальські гачки, закінчення стріл, частини розбитих веретен-прядільниць, тощо¹⁹⁾. Подібні речі відкопано також на городищі в Торфелі над Десною²⁰⁾, та інших місцях України.

Все це насуває нам переконання, що ані Скити ані Сармати чи інші кочовики, не мали великого впливу на зміну звичаїв, обичаїв і культури українських автохтонних племен. Кочовики, як показують археологічні дослідження, не запускалися далше на північ чи захід від причорноморських степів, де кочували²¹⁾.

Українські племена жили своїм життям і розвивали свою власну

Львова, Варшави і т.д., заки промінь історичної науки освітить цю темряву, в часах, про які говоримо (кінець I ст. н.е.), ще не були обсажені фінськими племенами. Тут на величезних просторах були в часах Плінія і Тацита первісні оселі Слов'ян, хоч тиснені з усіх сторін і zagrożені, але ніколи в цілості не попали під чужу владу. Пліній кладе Слов'ян (Венедів) між Скірів і Гірів над Балтиком, а Сарматів над Чорним морем (поодинокі племена над Дніпром і поза Карпатами); Тацит, натомість, між Певнікінів або Бастарнів в Семигороді, а Фінів в крайній півночі Європи, в Естонії, Фінляндії і над Волгою та Камою; перший дає мовчки границі краю Венедів від заходу до сходу, а другий від півдня на північ."

¹⁸⁾ Рудинський, М., Археологічні збірки Полтавського Музею, Полтава, 1928; його ж Кантемирівські могили і могили римської доби (Зап. ВУАН), I, Київ, 1930;

¹⁹⁾ Тарасенко, М., Раскопки на городище. Борсучая горка, КСИИМК, XV, 1947, стор. 102;

²⁰⁾ Горюнова, Е. И., Городище Торфель, стор. 149;

²¹⁾ Смирнов, К. Ф., О погребениях Роксолян, ВДИ, I, 1948; Третьяков, цит. твір, стор. 101;

культуру на своїх власних історичних місцях. До часів Птолемея, чи навіть пізніше, не видно виразних слідів якогось більшого, внутрішнього переселення в глибині українських етнографічних територій.

Є лише один виняток на території басейну річки Ворскли. Там досі відкрито коло 50 селищ. Від кінця I-го тисячеліття до II ст. по Христі життя українських племен на тих територіях переривається, тобто на тих землях бракує культурної верстви з того періоду життя. Це може бути виразною вказівкою, що населення Поворскля з якихсь важних причин, чи то внутрішніх чи зовнішніх, було змушене покинути свої оселі і, правдоподібно, пересунулися дещо на північ або захід.

Культурні пам'ятки появляються на тих територіях знову, але вони вже належать до доби т. зв. "похоронних полів", тобто перших століть нової ери. Причиною тієї часової міграції, як слушно підмічує Лапушкін²²⁾, що просліджував ті терени, міг бути сильний натиск кочовиків, правдоподібно Сарматів, в перших хвилях їх війн на Причорноморі, що зломили силу Скитів в тих околицях. Але Сармати, що звикли до грабіжного, кочового життя, не задержалися довго на тих теренах, тому автохтонне населення, переждавши першу бурю, повернуло назад на свої давні місця в добі "похоронних полів".

Птоломей і його сучасники називають цілу плеяду племен, що сиділи на наших землях, а деякі з них, досі незнані, кладуть в їх сусідство, напр. Бастарнів, (дако-траківського, а не германського походження, як дехто з дослідників думав), що осіли були часом на північно-західних схлонах Карпат і мали з півночі в сусідстві Венедів, слов'янське плем'я, предків західних Слов'ян²³⁾.

Третьяков підносить різницю між описом українських племен Птолемея і вислідами археологічних дослідів на наших землях. Птоломей і інші письменники брали на увагу рухливі кочові орди на Причорноморі, більше як етнічну картину автохтонних осілих племен, дійсних господарів тієї землі, яких добре не знали. З тієї причини згадані письменники, опираючись часто на неточних вістках інших, поповняли ще більші неточності й анахронізми²⁴⁾.

В часах Птолемея південні рухливі кочовики, напр. Бастарни, а також і Кельти, своїми безнастанними нападами на ромейські посілости на Причорноморі, відсували на задній план життя автохтонного населення далше на північ, тому його життя було менше відоме письменникам. Та, одначе, багата культурна вер-

²²⁾ Лапушкін, И. И., Из истории Левобережной Украины в эпоху железа, Сов. Арх., XI, М.-Л., 1949, стор. 385-395;

²³⁾ Тиханова, М. А., Культура западных областей Украины в первом веке н.е., МИА, СССР, VI, 1941, стор. 271-73; Удальцов, А. Д., Племена европейской Сарматии, СЕ, 1946, стор. 45-46; порівняй нашу попередню, довшу замітку з Шафарика.

²⁴⁾ Третьяков, цитований твір, стор. 108;

ства, відкривана археологами, говорить про розвій і власну культуру українських племен, що мала заблиснути дещо пізніше.

* * *

Закриємо тепер обговорення племен наших етнографічних територій в часах Птоломея, хочемо зреасумувати вістки про грецькі колонії на Причорноморі, що мали великий вплив на життя й побут наших предків.

Найважливішими грецькими поселеннями-містами на Причорноморі були: Ольбія—на правому березі лиману річки Бога; Тіра—недалеко гирла Дністра; поселення на острові Березань в самому гирлі рік Дніпра-Бога; Херсонес на Криму біля сьогоднішнього Севастополя; Теодосія, Пантікапей (Керч) та Фанагорія на Таманському півострові й інші.

Археологічні дослідження в Ольбії й інших містах Причорномор'я свідчать про високу культуру їх мешканців, напр. каналізація, водопроводи, ремісничі майстерні з усякими виробами з міді, заліза, бронзи та свинцю, тощо. Всі ці міста-колонії торгували із Скіттами, Сарматами й українськими племенами з глибини суходолу та мали вплив на їх культурний та економічний розвій *).

3. Українські племена в часах Птоломея

Слідуючи в історичних, писаних пам'ятниках за долею мешканців Стародавньої України на переломі старої й нової ери, знаходимо в римських письменників цінні вістки про них.

До таких письменників належить Пліній Молодший (Секундус) *). Сам Пліній був старшиною римської адміністрації: адміралом флоту на Тергенському морі, та згинув під час вибуху Везувію в 79 р. по Христі.

Крім своєї історії, він написав ще інші два твори **). В історії він описує народи від Гібральтару до Азовського моря. Назагал треба сказати, що його вістки нові й автентичні, він напр. черпає їх від Вісінія Агриппи, що був особистим приятелем і дорадником імператора Юлія Цезаря, а дотого в 14 році по Христі особисто керував римською адміністрацією в Тавриді, тому мабуть, він ще був поінформований про племена нашої батьківщини. Він сам був автором т. зв. Коментаріїв, твору географічного змісту, як також виготовив був мапу світу.

Ці вістки Плінія про Україну на порозі в нову еру скупенькі, але й такі, вони з першої руки, тому мають для нас велику вагу.

*) Пліній, цит. твір, ст. 217 і слід.; пор. Нариси стародавньої історії України РСР, ст. 243 і слід.;

**) C. Plinius Secundus, Naturalis Historiae libri XXXVII, ed. D. Detlefsen, Berlini, 1904; etiam; ed. Ian-Mayhoff, Lipsiae, 1875-1906;

**) C. Plinii Secundi, A fine Ausidii Bassi, libri XXXI, et "Bellorum Germaniae, libri III."

Нас, першусього, цікавлять його вістки про Геродотові племена на наших землях, про які він каже дослівно таке:²⁷⁾

... "Числячи від Тафри²⁸⁾ в глибину суші живуть Авхати, в яких бере свій початок Піпаніс (Бог—І.Н.), а також Неври, де впливає Бористен (Дніпро—І.Н.) Геллони, Тисагети, Будини, Базиліди²⁹⁾, а також Агатирси, що мають темне волосся, поза ними (сидять) номади, а потім Антропофаги³⁰⁾. Рахуючи від Бике³¹⁾ здовж Меотиди живуть Савромати й Есседони, а на самому березі аж до Танаїсу (Дону—І.Н.) Меоти, від яких озеро взяло свою назву, а останні поза ними Арімаспи..."

Дещо далше (пар. 96) Пліній при описі балтійських народів каже: "Дехто каже, що ці землі аж до річки Віселя є замешкалі Сарматами, Венедами, Скірами й Гірами..."³²⁾.

Слова Плінія: "а також Неври, де (впливає) Бористен" насували б справедливе припущення про незначне пересунення Неврів на північний схід, тобто до джерела річки Дніпра. Та, одначе, цю обставину можна вяснити тим, що Пліній пішов за гадкою своїх сучасників, як зрештою зробив і сам Птоломеї, що клали джерело річки Дніпра не там де воно в дійсності є, але на сьогоднішню-му Полісся вважаючи річку Прип'ять верхнім бігом Дніпра. Таке переконання бачимо в старинних письменників аж до III і IV ст.

Для нас свідоцтво Плінія є важне тим, що він, маючи інформації з першої руки про наші племена на початку нової ери, кладе Неврів, Будинів, Агатирсів та Геллонів на тих самих місцях нашої батьківщини, де їх бачив Геродот 500 років до народження Христа.

Заки зачнемо розглядати вістки Птоломея, першого античного географа в повному значенні того слова, варта ще згадати про вістки трьох інших римських письменників про нашу батьківщину.

К. Юлій Солінус³³⁾ жив в III ст. нової ери. Він писав таке: "У Неврів впливає Бористен, річка багата на дуже смачні риби, а головне: вони не мають кісток, або лише м'які хрястки. Та Неври, як оповідають, в означених порах року переміняються у вовків, а потім, як час мине, вертають до первісної постаті".

Як бачимо, Солін в III ст. також кладе своїх Неврів біля джерела Дніпра, очевидно думаючи, що Прип'ять це верхній його біг. Він також, мабуть за Геродотом, повторяє вістку про вовкулацтво Неврів.

²⁷⁾ С. Plinius Secundus, Naturalis Historiae, lib. IV, c. 88;

²⁸⁾ Місцевість біля сьогоднішнього Перекопу;

²⁹⁾ Базілейой—царські, може залишки назви скитської орди.

³⁰⁾ Геродотові, Андрофаги;

³¹⁾ Сьогоднішній залив Азовського моря, званий Гнилими водами;

³²⁾ Висла; Скіри й Гіри, германські племена;

³³⁾ С. Julii Solini, Collectanea rerum memorabilium, ed. Th. Mommsen, Berolini, 1875, 15, 1;

Інший римський письменник: Марціян Капелля (писав в IV ст. по Христі) каже так ³⁴): “Недалеко є ріка, озера і місто, що всі називаються **Бористен**; далше є острів, званий Ахіллевим, на якому є його могила. В глибині суші сидять Авхети, в яких впливає Гіпаніс; і Неври, в яких (впливає) Бористен; Геллони, Агатирси, Антропофаги, а поза ними Арімаспи; далше тягнуться Ріпейські гори...”.

Третім римським письменником, що писав під кінець IV ст. по Христі про наші племена, це **Амміян Маркеллін** ³⁵). Сам він Грек з Антіохії (коло 330-400 рр.), що був старшиною римської кінноти, а свій твір написав в Римі коло 390 р. Він сам каже, що писав про краї “віза ет лекта”, тобто такі, що бачив сам і такі, про які читав ³⁶). Отож його можна вважати очевидцем багатьох речей, про які пише. Він пише так:

(Книга XXII, с. 8 і 38) ... “Де кінчаються Ріпейські гори ³⁷) живуть Арімфеви, нарід справедливий і лагідний, а через їх край пливають ріки Хроміус і Вісуля; недалеко (є) Масатети, Аляни і Саргети, як і ряд інших незнаних племен, яких назв, ані звичаїв не можу описати... (с. 40) ... Далше Бористен впливає з гір Неврів (є монтібус орієнс Неруіорум), він великий вже при самому джерелі, а могутнішає в міру вливання до нього багатьох річок та входить до моря на запінених гривах хвиль. На його порослих лісом берегах є міста Бористен (Ольбія—І.Н.) і Кефалонезос ³⁸) і вівтарі, присвячені Александрові Великому та імператорові Августові...”

(Книга XXXI, пар. 2 і 8) ... “Істер (Дунай—І.Н.), набравши багато вод, які до нього вливаються, могучим руслом пливе через край Савроматів, що зачинається від річки Танаїс (Дону—І.Н.), яка відділює Азію від Європи. Коли ж її перейти, то на безмежному просторі скитських пустинь живуть Аляни, взявши своє ім'я від назви гір; а вони часом розтягнули свою назву (подібно як Перси) на сусідні племена, які підкорили їм змусили до послуху.

“Між іншим в глибині суходолу сидять **Неври** (Неруї), що сусідують з високим гірським ланцюгом, з обривистими пропастями та закованими в пута льодового Аквілону ³⁹). Поза ними живуть Венеди і Геллони, племена дуже дикі, що здирають шкіру з убитих ворогів і роблять з неї одягу для себе і для покривання своїх похідних коней.

³⁴) Martiani Capellae De nuptiis philologiae Mercurii, ed. Dick, Lipsiae, 1925, VI, 663;

³⁵) Ammiani Marcellini, Rerum gestarum libri qui supersuunt, ed. C. U. Clark. Berlini, I, 1910, II, 1915;

³⁶) Ibidem, lib. XXII, с. 8;

³⁷) Це гори, які уявляли собі старинні письменники на півночі.

³⁸) Сьогодні острів Карабаї.

³⁹) Аквілон, це холодний вітер, за яким жив щасливий нарід Гіпербореїв. Цю назву Маркеллін запозичив собі в Птоломея, (кн. IV, я. 89) а останній від Геродота;

Інший римський письменник: Марціян Капелля (писав в IV ст. по Христі) каже так ³⁴): “Недалеко є ріка, озера і місто, що всі називаються **Бористен**; далше є острів, званий Ахіллевим, на якому є його могила. В глибині суші сидять Авхети, в яких впливає Гіпаніс; і Неври, в яких (впливає) **Бористен**; Геллони, Агатирси, Антропофаги, а поза ними Арімаспи; далше тягнуться Ріпейські гори...”.

Третім римським письменником, що писав під кінець IV ст. по Христі про наші племена, це **Амміян Маркеллін** ³⁵). Сам він Грек з Антіохії (коло 330-400 рр.), що був старшиною римської кінноти, а свій твір написав в Римі коло 390 р. Він сам каже, що писатиме про краї “віза ет лекта”, тобто такі, що бачив сам і такі, про які читав ³⁶). Отож його можна вважати очевидцем багатьох речей, про які пише. Він пише так:

(Книга XXII, с. 8 і 38) ... “Де кінчаються Ріпейські гори ³⁷) живуть Арімфеви, нарід справедливий і лагідний, а через їх край пливають ріки Хроміус і Вісуля; недалеко (є) Масатети, Аляни і Саргети, як і ряд інших незнаних племен, яких назв, ані звичаїв не можу описати... (с. 40) ... Далше Бористен впливає з гір Неврів (є монтібус орієнс Неруіорум), він великий вже при самому джерелі, а могутнішає в міру вливання до нього багатьох річок та входить до моря на запліненних гривах хвиль. На його порослих лісом берегах є міста Бористен (Ольбія—І.Н.) і Кефалонезос ³⁸) і вівтарі, присвячені Александрові Великому та імператорові Августові...”

(Книга XXXI, пар. 2 і 8) ... “Істер (Дунай—І.Н.), набравши багато вод, які до нього вливаються, могучим руслом пливе через край Савроматів, що зачинається від річки Танаїс (Дону—І.Н.), яка відділює Азію від Європи. Коли ж її перейти, то на безмежному просторі скитських пустинь живуть Аляни, взявши своє ім'я від назви гір; а вони счасом розтягнули свою назву (подібно як Перси) на сусідні племена, які підкорили їм змусили до послуху.

“Між іншим в глибині суходолу сидять **Неври** (Неруї), що сусідують з високим гірським ланцюгом, з обривистими пропастями та закованими в пута льодового Аквілону ³⁹). Поза ними живуть Венеди і Геллони, племена дуже дикі, що здирають шкіру з убитих ворогів і роблять з неї одягу для себе і для покривання своїх похідних коней.

³⁴) Martiani Capellae De nuptiis philologiae Mercurii, ed. Dick, Lipsiae, 1925, VI, 663;

³⁵) Ammiani Marcellini, Rerum gestarum libri qui supersuunt, ed. C. U. Clark. Berolini, I, 1910, II, 1915;

³⁶) Ibidem, lib. XXII, с. 8;

³⁷) Це гори, які уявляли собі старинні письменники на півночі.

³⁸) Сьогодні острів Карабаї.

³⁹) Аквілон, це холодний вітер, за яким жив щасливий нарід Гіпербореїв. Цю назву Маркеллін запозичив собі в Птоломея, (кн. IV, я. 89) а останній від Геродота;

В сусідстві з Геллонами сидять **Агатирси**, яких тіло і волосся має синяві плямки: у людей простого походження вони невеличкі й рідші, а в шляхти вони більші й густіше засіяні.

Дальше кочують, правдоподібно, Мелянхляйни і Антропофаги, які їдять людське м'ясо; і через оту їх нечесну їжу їх виреклися всі сусіди, вибравшись в дальші сторони. Таким чином ціла південно-східня частина світу аж до народу Серів (Хінів—І.Н.) є незалюднена”.

* * *

Як бачимо, згадані письменники ще до IV ст. по Христі кладуть наші племена на тих самих територіях, де їх бачив Геродот, але ці вістки не такі ясні й докладні, як в Геродота.

Щойно **Птоломей**⁴⁰⁾, вчений географ Александрійської Школи, намагався всі оті вістки взяти в карби строгої наукової дисципліни. Птоломей жив між 100-178 рр. по Христі. Сам він Грек, вихованець славної школи в Александрії, при якій був дуже цінний музей і велика бібліотека.

Ціллю Птолемея було виготовити правдиву, наукову мапу світу, на основі всіх знаних йому письменників і його власних дослідів. В своїй географії Птоломей подає перший раз дотепер поміри географічної довжини і ширини для 8,000 місцевостей.

Довжину він міряв від полуденника “О” (наш Ферро), а ширину від рівника. В праці Птолемея трапляються похибки, бо ж він сам не міряв усього, а положення багатьох місцевостей подавав за писаними пам'ятниками своїх попередників і сучасників, що про ті місцевості довідувалися від інших людей.

Все ж таки, ця його перша систематично-синтетична праця була дуже поважним посуненням вперед в науці пізнання земної кулі і людей, що її заселявали, тому слушно Птолемея називають “батьком географічної дисципліни”.

Порівнюючи опис Стародавньої України Птолемея з описом інших письменників, зразу бачимо великі зміни. Він, першусього, розсуває назву “Сарматія”, яку ділить на європейську й асійську, з Причорномор'я на дальші наші території. На просторах між Дніпром і Вислою у нього великі зміни, що зайшли на переломі нової ери. Птоломей називає багато племен і місцевостей, про яких інші письменники досі не згадували.

Та, серед тієї гущі імен Птолемеєвих народів щораз виразніше виступають слов'янські племена, хоч він ще тим ім'ям їх не називає. Про критерій, яким руководився Птоломей при писанні своєї праці, ми вже згадували вище: він роздуваючи політичну назву “Сармати” до великих розмірів, звернув замалу увагу на місцеві етнічні елементи, бо видно, в них добре не визнавався. Натомість про Сарматів та їх побут на Причорноморі він знав від своїх

⁴⁰⁾ **Claudios Ptolomaios**, *Geographia*, ed. G. Mueller—C. Fisher, Parisiis, 1901;

попередників, тому розтягнув їх впливи на ті землі, про які не мав докладніших відомостей, тобто і на північні племена, хоч фактично впливи Сарматів не виходили далеко поза Причорноморе.

Ми згадували про археологічні дослідження на нашій території, де з винятком Поворскля, не приходить ся говорити про якісь більші популяційні пересунення. Щойно мандрівка Готів з-над Балтійського моря на Причорноморе може вважатися початком незвичних пересунень, але й вона зовсім не викликала якоїсь більшої внутрішньої міграції українських племен, які в головній масі залишалися на своїх старих місцях та жили в менше або більше добросусідських стосунках з самими Готами, чи іншими кочовиками.

Нам інтересно пізнати, як описує наші племена вчений географ другої половини II ст. по народженні Христа, Клявдій Птоломей. Він, вперед подавши опис гір, рік і міст, каже таке: ⁴¹⁾

... "Сарматію замешкують великі люди: Венеди, здовж Венедійського заливу ⁴²⁾; вище від Дакії Певкіни і Бастарни, а здовж берегів Меотиди (Азовського моря—І.Н.) Ягици і Роксоляни; ще дальше в глибину краю від них Скити ⁴³⁾, Гамаксіюби, що живуть на возах ⁴⁴⁾ і Аляни".

Роксоляни Птолемея, це т. зв. Білі Аляни. Вони у Плінія називаються "Аляні ет Роксоляні" (Аляни і Роксоляни). Вони звернули на себе увагу Римлян своїми нападами на Закавказзя в 60-70 до. по Христі. В першій половині III ст. вони посуваються в сторону Среднього Дніпра, а в другій половині мандрують в сторону Дунаю.

Ім'я Алянів поволі випирає назву Сарматів так, як Сармати випирали зовсім назву Скитів. Згаданий вже нами Амміян Маркеллін пише ⁴⁵⁾:

... "За Доном заселяють великі й безмежні скитські простори Аляни, названі від імени гір; вони, ослабивши поволі сусідні народи, як і Перси, передали їм своє ім'я."

Цю супрематію Білих Алянів, чи Роксолянців на по-сарматських територіях потверджують також Хінські літописи з часів династії Гая (163 рік перед і 196 рік по народженні Христа) ⁴⁶⁾.

Дальше Птоломей говорить про слов'янські й наші племена так ⁴⁷⁾: ... "З менших народів сидять в Сарматії Гитони коло річки Висли, пониже Венедів; дальше Фіни, потім Сулони; нижче

⁴¹⁾ Клявдій Птоломей, цит. праця, кн. III, с. 7;

⁴²⁾ Він має на думці Балтійське море;

⁴³⁾ Це, мабуть, мова про Скитів-плугатарів, які асимілювалися і залишилися на своїх давніх місцях.

⁴⁴⁾ Янаєць кочове плем'я.

⁴⁵⁾ Амміян Маркеллін, цит. твір, кн. XXXI, с. 2 і 13;

⁴⁶⁾ Грушевський, ІУР, I, стор. 125;

⁴⁷⁾ Клявдій Птоломей, цит. твір, кн. III, с. 8;

від них Фругундіони, потім Аварини коло самого джерела Висли; нижче від них Омброни, потім Анартофракти, потім Бургіони, потім Арсети, потім Сабоки, а за ними Пенгіни і Бесси біля Карпат⁴⁸⁾”.

... (пар. 9) “Дещо до сходу від згадних пониже Венедів живуть Галінди, Судини і Ставани аж до Алянів; нижче від них Інгулини, потім Койстобоки⁴⁹⁾ і Трансмонтани аж до Певкінських гір.”

(Пар. 10) ... “Натомість побережжя океану, що йде поза Венедським заливом, займають Велти, над ними Оси, потім Карбони на найдальшій півночі; від них дещо до сходу Кареоти і Сали; пониже них Геллони, Гіппоподи (тобто такі, що мають кінські ноги—І.Н.) і Мелянхляїни, а ще нижче Агатирси, потім Аорси і Пагиріти; нижче від них Савари і Боруски аж до Ріпейських гір; потім Акіби і Наски, нижче Вігіони, також Ідри; нижче Вігіонів аж до Алянів Стурни; між Алянами і Гамаксіобами Каріони і Саргати, а коло закруту річки Танаїс Офлони і Танаїти; нижче від них аж до Роксолянів Осили; між Гамаксіобами і Роксолянами Певкалі і Якобигіти, а між Певкінами і Бастарнами Карпи⁵⁰⁾”.

Поза ними Гевіни, потім Будини; поміж Бастарнами і Роксолянами Хуни (Куни?), а під своїми горами Амадоки і Навари (Неври?)⁵¹⁾.

Беси, Койстобоки, Карпи, Агатирси, Будини і Неври (чи Навари), це, як самі назви вказують, слов'янські племена.

Про Карпів, Койстобоків і Бесів знаємо з історії Овідія про т. зв. Маркоманські війни, де ці племена виступають вже над Дунаєм, як герої пограничних нападів на римські периферійні території.

Залишилася вістка, радніше напис, в якому згадується ім'я їх короля Пепора⁵²⁾, що з своїми Койстобокими забігав в Ахаю і Македонію, грабуючи все подорозі. Цей похід відбувся в 165 році по Христі. Видно, що Койстобоки таки добре надокучили Римлянам, бо вони наслали на них згодом німецьких кочовиків, напів-диких Вандалів, що були появилися тоді в Дакії і від того часу про Койстобоків немає чутки.

Натомість напад Карпів на Мезію в 230 році занотував Петро Патрицій, з чого виходить, що цей напад був дуже добре зорга-

⁴⁸⁾ Бесів Птоломей кладе над горішнім Дністром і Сяном; однак із способу його вислову не можна докладно означити їх границь.

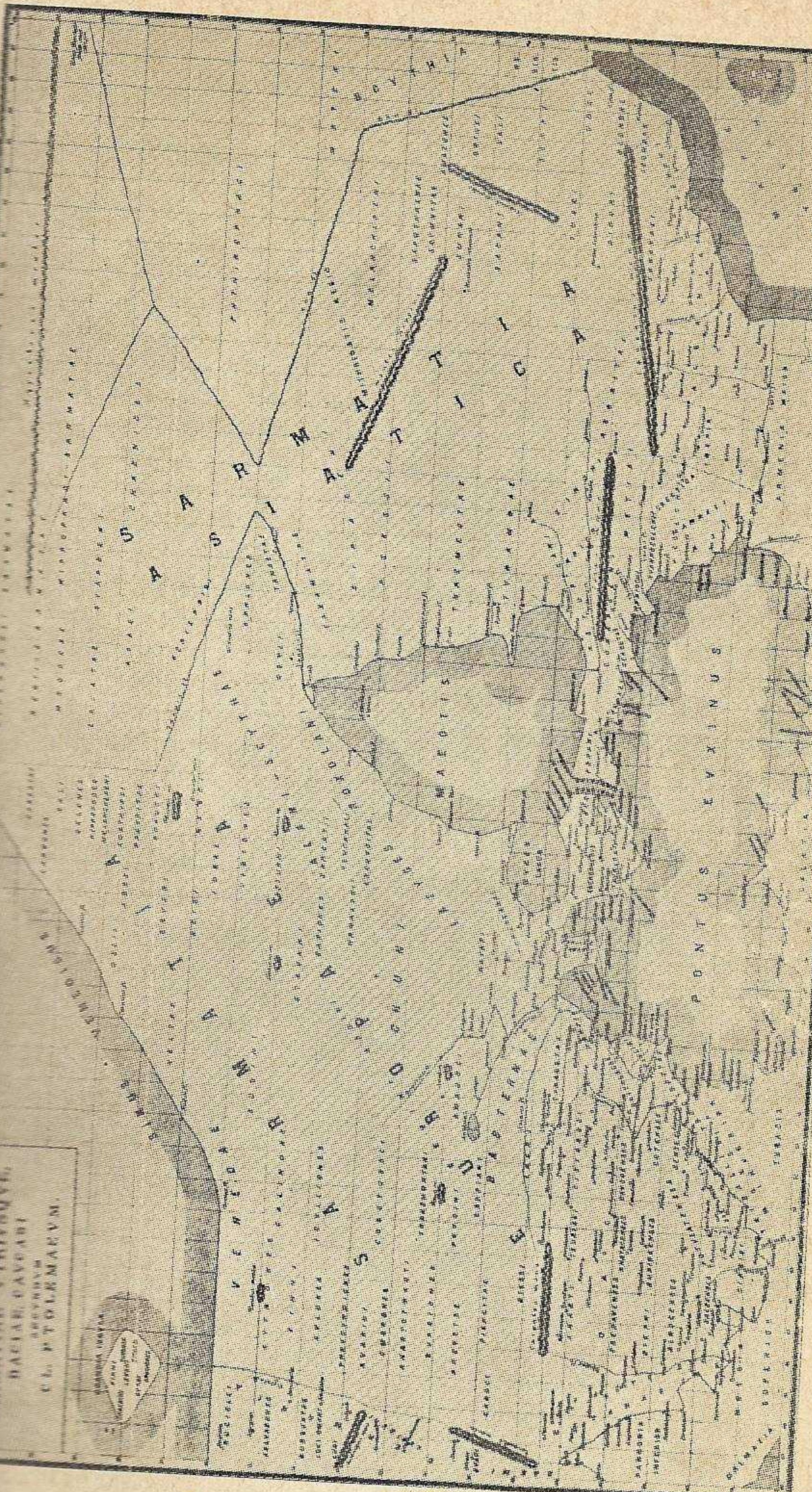
⁴⁹⁾ Койстобокій (лат. Костобоці) сиділи на схід від Бесів, розділені Дністром і Певкінськими (Карпатами) горами. Ніщо не противиться припущенню, що вони сиділи по обох боках Карпат, на сході аж до Дністра.

⁵⁰⁾ Карпи (Карпяной) це ім'я, як можна догадуватися, зв'язане з Карпатами. Вони між Бастарнами і Карпатами, тобто десь між Дністром і Прутом.

⁵¹⁾ Птоломей видно помішав назву Неври з Наварами, і змінив місце їх заселення. Не виключене, що ця зміна могла статися пізніше при частому переписуванні твору Птолемея. На всякий випадок, дослідники вважають Наварів Птолемея Слов'янами. (напр. Вернадський, цит. твір, ст. 108);

⁵²⁾ Ovidii, Tristia, III, 10, 5, і IV, 1, 67;

TABULA
 SARMATIAE VTRIVSQVE,
 DACIAE, PARS AB
 C. P. TOLEMAEO.

Sarmatia according to Ptolemy

нізований. Імператори Пилип Араб, Авреліян, а згодом Діоклетіян і Валеріян, поселили Карпів на римських територіях за Дунаєм, де вони засіли разом з Бастарнами.

Птоломеї говорить про Дніпро так:

...“Відтинок річки Бористену, що є поза горами Амадоками, є віддалений на $53^{\circ} 30'$ — $50^{\circ} 20'$, натомість джерело Бористену є положене найдалше на північ 52° — 53° .”

І в Птоломея Дніпро впливає десь на сьогоднішньому Поліссю. Видно, що й він взяв Прип'ять за горішній біг Дніпра. Він мішає Серет і Збруч з Дністром, вважаючи їх його горішнім бігом.

Птоломеї в глибині нашого краю називає різні міста⁵³⁾ напр. Каркіна ($59^{\circ} 30'$ — $48^{\circ} 45'$), Торока ($50^{\circ} 30'$ — 49°), Пазиріс ($50^{\circ} 30'$ — $49^{\circ} 10'$), Яркабон ($58^{\circ} 30'$ — $49^{\circ} 15'$), Тракана ($58^{\circ} 30'$ — $49^{\circ} 45'$) і Наварон ($58^{\circ} 30'$ — 50°).

Імена цих міст сьогодні незнані, але вони колись мусіли бути. Місто Наварон, як виходить з опису Птоломея, могло бути містом—столицею Неврів (Наварів), що лежало недалеко Амадокійських гір і міста тієї ж назви.

* * *

Згадаємо, що інший римський історик, Тацит, також знав дещо про Слов'ян, головню про Венедів та Певкінів⁵⁴⁾, бо пишучи свою працю про Герман, мусів стрічатися з їх східними сусідами, тому мимоходом і про них згадав дещо.

Птоломеї, що описував українську територію 630 років по Геродоті хотів усистемізувати всі вістки письменників, починаючи від Геродота аж до його часів.

Він назагал подає коло 50 назв різних слов'янських племен, в тому й наших предків. Одначе, більшість з тих назв дуже згелленізовані, так що сьогодні їх важко зідентифікувати з назвами, що їх передала нам слов'янська традиція. Дотого, всі згадані нами пам'ятники, а передовсім, цінний твір Птоломея, який впродовж довгих віків був одиноким підручником географії в школах,—при переписуванні підлягли великим змінам, при чім не обійшлося без інтерполяцій пізніших редакторів, чи навіть переписчиків.

Пригляньмося новим назвам племен, які Птоломеї кладе на наших територіях, бо назви Наварів (Неврів), Геллонів, Будинів, Мелянхляйнів і Агатирсів вже відомі від часів Геродота.

Перш за все, новою назвою є Булянєс (в деяких рукописах Сулянєс), це, дуже правдоподібно, плем'я Полян, про яких згодом говорить наш літописець.

⁵³⁾ Клявдій Птоломеї, цит. твір, кн. III, пар. 13;

⁵⁴⁾ Cornelii Taciti, *Historiae et libri minores*, ed. Holm-Andersen-Köstermann, Leipzig, 1936; *idem: Germania*, ed. Götzen, Paris, 1922;

Сабокою (Сан—боки), подібно як Костобоки, Білобоки чи Вислобоки і т.д. це плем'я, що жило над річкою Сяном⁵⁵).

Піенгітай (Пен-гіти), тобто мешканці з-над річки Пен (-гітай, чи -гіти, це по-латині “коле, мешканці). Таких назв уживає Птоломей більше, як напр. Бесигітай, Мелянгітай, Тирагітай і т.д. За Шафариком і Карамзином⁵⁶) плем'я Піенгітай жило довкруги сьогодняшнього Минська. Бессой (Беси), жили в Карпатах, а їх залишкою є сьогодняшня назва Бескидів.

Ставаной (Ставани, а може Стлявани-Слов'яни) за Птоломеем сягали аж до Алянів, хоч в другому місці він має назву Словеной-Слов'яни⁵⁷), що також жили біля Алянів.

Костобокою (Костобоки), це чисто слов'янська назва: Коста, це річка,—а боки, означає, що вони жили над берегами річки Кости. Карбонес, це може Кривичі, мешканці Пскова. Паригітай (Погор'яни), чи не пізніша Погорина волость в Нестора?

Саварой (Сівер'яни), плем'я над Десною, Сеймом і Сулою, це сьогодняшня Чернигівщина.

Карп'яной (Карпи) в Птоломея живуть між Певкінами і Бастарнами в Карпатах. Шафарик гадає⁵⁸), що це мешканці з-над річки Бистриці, допливу Дністра. Карпи в 180-192 рр. воювали з Римлянами і вимогли на них данину. Від 237 р. вони нападають за Дунай⁵⁹).

Римські написи на монетах напр. “Г. Валеріус а Карпіс лібератус”, або монети імператора Пилипа Араба з 248 року мають такий напис: “Вікторія Карпіка”. Все це вказує на війни Карпів з Римлянами. Імператор Валеріян (295-305 рр.) переселив частину Карпів до Дакії, а Гвідо з Равени мильно називає їх Сарматами, приймаючи географічне значення назви⁶⁰).

Амадокою (Амадоки), це плем'я кладуть дослідники над річку Березину, а залишкою того племені мала б бути назва річки Медоки.

Тирагітай (Тирагіти), це сусіди германських Бастарнів і, зовсім певно, мешканці з-над берегів річки Тирас (Дністер). Це пізніше плем'я Тиверців—Тиворців Нестора. В молдавській мові Дністер і досьогодні називається Тирас, а залишкою тієї назви є місто Тирашпіль, Тирава. Тирагіти—Тиверці, не мають нічого спільного з Гетами чи Готами, бо, як ми вже згадали,—гітай, це коле-мешканці, отже Тирагітай, це мешканці з-над берегів Тирас—Дністра.

⁵⁵) Шафарик, I, ст. 206;

⁵⁶) Там же, ст. 208; пор. Карамзинъ, ИРГ., I, ст. 100;

⁵⁷) Птоломей, IV: 14;

⁵⁸) Шафарик, I, ст. 213;

⁵⁹) Там же, ст. 114;

⁶⁰) Anonimus Ravennas, SCosmographia, ed. Schnetz, Itineraria Romana, II, Leipzig, 1940 lib. 1, cap. 12: “Septima hora noctis Sarmatum est patria; ez qua gens Carporum, quae fuit ez praedicta, in bello egressa est.”

Заміть, що Птоломей, Пліній і Тацит знають вже назву Венеді (Вейнедай, німецьке Венді, Венден) на означення Слов'ян. Птоломей кладе їх понад Певкінами й Бастарнами. Щойно згодом їх розділюють на три групи: Венді, Склявені й Антай. Ці останні, це предки Українців.

Розділ IV.

ДО ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ УКРАЇНСЬКИХ АНТІВ

1. Кілька завваг про племінний союз Антів.

РИМСЬКА імперія в часах безпосередньо перед і по народженні Христа об'єднала під своїм скипетром майже цілий тодішний культурний світ. Одначе, починаючи з II ст. по Христі опинилася в обличчі небувалої досі своїми розмірами мандрівки народів, що потрясла її основами.

“Варварські” народи, заманені багатствами Римлян йдуть з північної Європи й середньої Азії на південь шукати кращих і культурніших умовин життя, і там стрічаються віч-на-віч з старинною культурою Гелленів і Римлян. Українське Причорноморе, як і досі завжди бувало, сповняє ролю переходового етапу для різних мандрівних племен і народів.

При кінці II і на початку III ст. по Христі туди примандрували германські племена Готів та заснували там свою короткотривалу державу, що від початків свого існування стала до боротьби з Римлянами. Одначе, вже в третій четвертині IV ст. їх випирають з Причорноморя асійські кочовики, Гуни, одержавши поміч від Роксолян (Білих Алянів, в Йордана Рогас-Росомани), які вбили готського короля, Германриха¹). І саме в тому часі несподівано виходить на світову арену перша слов'янська держава на українських територіях,—держави Антів, на яку непідкорена Гунами частина Готів під проводом Вінітаря (подекуди Вітіміра) зробила наїзд, прибивши до хреста короля Антів, Божа, його синів та 70 членів його “Ради Старших”. Це перша історична вістка про існування держави Антів на українських територіях, за якою йде цілий ряд інших автентичних вісток в різних пам'ятниках старо-

1) *Jordanes, De origine actibusque Getarum*, ed. Th. Mommsen, Berolini, 1882, MGH, ss. V;

Натомість Амміян Маркеллін каже, що Германрик в обличчі повної катастрофи своєї держави поповнив самогубство. Якби не було, його смерть є зв'язана з виступом Роксолян проти Готів.

2) *Шахматов, А. А., Древнейшие судьбы русского племени*, Спб. 1919, ст. 10, звернув увагу на один уступ “Слова о полку Ігореві”: Се бо готский красний диві воспіша на брези синему морю, звонячи руським златом; поють время Бусове, леліють мечь Шараканю; це нагадує готські часи.

нини, ²⁾ що вважаються дослідниками автентичними й достовірними джерелами для пізнання історії народів Європи.

Незавидна доля поневолених народів. Європейська історіографія в цілості покористувалася пам'ятником Йордана й інших письменників старовини, що писали про Римлян, Готів і Гунів, але майже мовчанкою збула їх свідочтва про державу українських Антів, які, як потверджують найновіші археологічні дослідження, перевищали своєю культурою Готів, що по своєму майже 250-літньому побуті на Причорноморі не залишили там жадного пам'ятника, крім жмінки населення в Криму.

Що правда, в нових часах був зроблений перший крок до відпрацювання пам'яті про Антів, але лишень у формі здогадів і без повного використання джерельних вісток. І напр. “батько слов'янської історіографії”, Шафарик, стоячи на платформі “романтичного панславізму”, що в його часах був дуже модний між західними й південними Слов'янами з огляду на їх загрозу від германського світу,—витягнув справу Антів наверх, але не зробив кінцевого висновку.

Зрештою, ціле майже XIX ст. це одна з найбільш трагічних діб життя нашого народу, підкореного царською Москвою, що кинула цілий свій моральний авторитет та фінансові засоби для здійснення витиченої Петром I політичної лінії: викреслити раз на завшишкі ім'я українського народу із сторінок європейської історії.

Все ж таки, видвигнення Шафариком, а за ним і іншими дослідниками історичного факту існування держави Антів на українських етнографічних територіях стало початком студій над тією ділою. Одначе, як можна було сподіватися, цілий ряд московських істориків з Карамзином, Кулаковським, Успенським та іншими на чолі, зголосили свої претенсії до цих світлих сторінок недавнього минулого, намагаючись їх вповні анектувати для “древної історії великорусского народу”, дарма, що в часі існування держави Антів і ще цілі віки по занепаді її значення, історія не знає нічого про будь-яке державне життя “восточно славянских” племен на московській території ³⁾.

Сеніор української модерної історії, Михайло Грушевський, наслідуючи свідочтва деяких пам'ятників про добу Антів, зробив спробу відокремити їх від слов'янських племен не наших територій та назвав їх правдивим іменем; але він, кладучи основи під нашу модерну історіографію, телескопічно перейшов добу Антів, не зробивши кінцевого висновку ⁴⁾.

Все ж таки, і ці його надто скромні думки стали причиною по-

²⁾ Греков, Б. Д., Киевская Русь, 1953, ст. 116 і слід., обговорюючи справу дощадкової діби на українських територіях, все це бере на карб “России”, а він є одним з найбільш типових большевицьких дослідників.

⁴⁾ Грушевський, ІУР, I, ст. 171-183;

Розділ IV.

ДО ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ УКРАЇНСЬКИХ АНТІВ

1. Кілька завваг про племінний союз Антів.

РИМСЬКА імперія в часах безпосередньо перед і по народженні Христа об'єднала під своїм скипетром майже цілий тодішній культурний світ. Одначе, починаючи з II ст. по Христі опинилася в обличчі небувалої досі своїми розмірами мандрівки народів, що потрясла її основами.

“Варварські” народи, заманені багатствами Римлян йдуть з північної Європи й середньої Азії на південь шукати кращих і культурніших умовин життя, і там стрічаються віч-на-віч з старинною культурою Гелленів і Римлян. Українське Причорноморе, як і досі завжди бувало, сповняє ролю переходового етапу для різних мандрівних племен і народів.

При кінці II і на початку III ст. по Христі туди примандрували германські племена Готів та заснували там свою короткотривалу державу, що від початків свого існування стала до боротьби з Римлянами. Одначе, вже в третій четвертині IV ст. їх випирають з Причорноморя асійські кочовики, Гуни, одержавши поміч від Роксолян (Білих Алянів, в Йордана Рогас-Росомани), які вбили готського короля, Германриха¹). І саме в тому часі несподівано виходить на світову арену перша слов'янська держава на українських територіях,—держава Антів, на яку непідкорена Гунами частина Готів під проводом Вінітаря (подекуди Вітім'іра) зробила наїзд, прибивши до хреста короля Антів, Божа, його синів та 70 членів його “Ради Старших”. Це перша історична вістка про існування держави Антів на українських територіях, за якою йде цілий ряд інших автентичних вісток в різних пам'ятниках старо-

¹) *Jordanes, De origine actibusque Getarum*, ed. Th. Mommsen, Berolini, 1882, MGH, ss. V;

Натомість Амміян Маркеллін каже, що Германрик в обличчі повної катастрофи своєї держави поповнив самогубство. Якби не було, його смерть є зв'язана з виступом Роксолян проти Готів.

²) *Шахматов, А. А., Древнейшие судьбы русского племени*, Спб. 1919, ст. 10, звернув увагу на один уступ “Слова о полку Ігореві”: Се бо готский красния дѣви воспіша на брези синему морю, звонячи руським златом; поють время Бусове, леліють мечь Шараканю; це нагадує готські часи.

вини, ²⁾ що вважаються дослідниками автентичними й достовірними джерелами для пізнання історії народів Європи.

Незавидна доля поневолених народів. Європейська історіографія в цілості покористувалася пам'ятником Йордана й інших письменників старовини, що писали про Римлян, Готів і Гунів, але майже мовчанкою збула їх свідoctва про державу українських Антів, які, як потверджують найновіші археологічні дослідди, перевищали своєю культурою Готів, що по свому майже 250-літньому побуті на Причорноморі не залишили там жадного пам'ятника, крім жмінки населення в Криму.

Що правда, в нових часах був зроблений перший крок до відгребання пам'яті про Антів, але лишень у формі здогадів і без повного використання джерельних вісток. І напр. "батько слов'янської історіографії", Шафарик, стоячи на платформі "романтичного панславїзму", що в його часах був дуже модний між західними й південними Слов'янами з огляду на їх загрозу від германського світу,—витягнув справу Антів наверх, але не зробив кінцевого висновку.

Зрештою, ціле майже XIX ст. це одна з найбільш трагічних діб життя нашого народу, підкореного царською Москвою, що кинула цілий свій моральний авторитет та фінансові засоби для здійснення витиченої Петром I політичної лінії: викреслити раз на завжди ім'я українського народу із сторінок європейської історії.

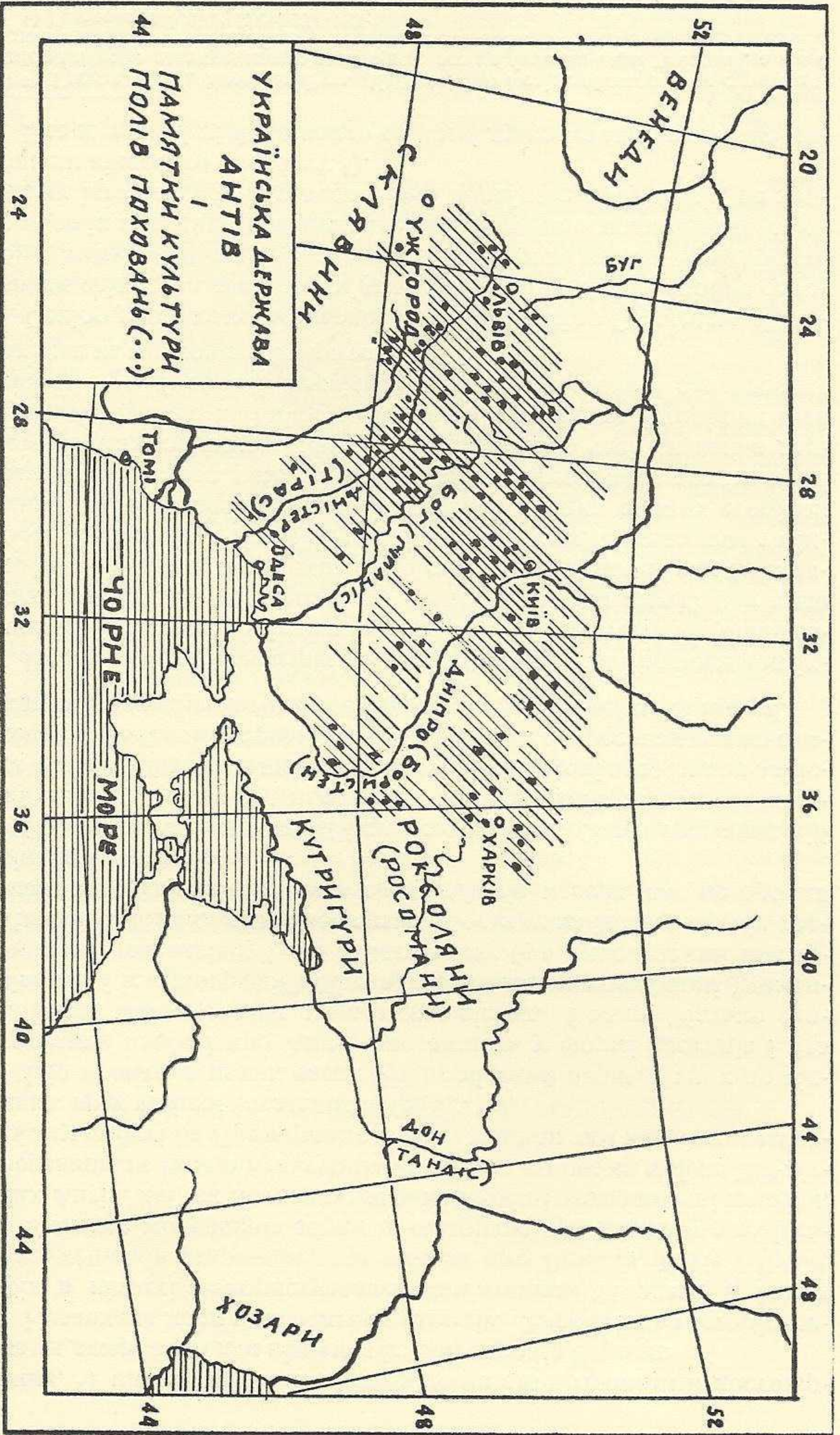
Все ж таки, видвигнення Шафариком, а за ним і іншими дослідниками історичного факту існування держави Антів на українських етнографічних територіях стало початком студій над тією добою. Одначе, як можна було сподіватися, цілий ряд московських істориків з Карамзином, Кулаковським, Успенським та іншими на чолі, зголосили свої претенсії до цих світлих сторінок нашого минулого, намагаючись їх вповні анектувати для "древної історії великорусского народу", дарма, що в часі існування держави Антів і ще цілі віки по занепаді її значення, історія не знає нічого про будь-яке державне життя "восточно славянских" племен на московській території ³⁾.

Сеніор української модерної історії, Михайло Грушевський, навівши свідoctва деяких пам'ятників про добу Антів, зробив спробу відмежувати їх від слов'янських племен не наших територій та назвав їх правдивим іменем; але він, кладучи основи під нашу модерну історіографію, телескопічно перейшов добу Антів, не зробивши кінцевого висновку ⁴⁾.

Все ж таки, і ці його надто скромні думки стали причиною по-

³⁾ Греков, Б. Д., Киевская Русь, 1953, ст. 116 і слід., обговорюючи справу докиївської доби на українських територіях, все це бере на карб "России", а він є одним з найбільш типових большевицьких дослідників.

⁴⁾ Грушевський, ІУР, I, ст. 171-183;

леміки й нападів царських і большевицьких істориків на його особу, називаючи його колись “мазепинцем”, а тепер “націоналістом” за те, що він...” впровадив українські націоналістичні тенденції до історії восточних слав’ян в добі Антів, надавши їм призначення, далеке від історичної дійсності”⁵⁾.

Та, однак, навіть і большевицькі автори в обличчі поступу історичних наук, скріплених найновішими, подекуди ревелюційними археологічними дослідженнями на українських етнографічних територіях, не відважуються ігнорувати історичного факту, що держава Антів існувала таки на українській території. І саме це є причиною гарячкового розроблювання та уґрунтовування тез царських істориків, щоб як мога швидше просунути в історичну науку погляд, що й племена московської етнографічної території брали активну участь в творенні держави Антів, отже вона є спільним добром “старшого й молодшого” брата.

Очевидячки, таке твердження не має нічого спільного з наукою, а обчислене як аргумент для пропаганди, яка має одну ціль: анектувати вповні ще й антський період української історії для “добра великорусского народу”, в горнилі якого большевицька влада намагається стопити всі підкорені Москвою народи східної Європи, а в першу чергу “молодшого брата”, тобто український нарід. Чи їм це вдасться? Треба сумніватися.

* * *

Ми вже розглядали коротенько про розселення племен на українських етнографічних територіях на грані старої й нової ери, та в двох перших сторіччях нової ери. Скупі це й дуже невиразні відомості, але сконфронтвані з вислідами археологічних дослідів на наших землях, дають нам бодай приблизний образ розселення наших племен.

Що правда, їх назви в гелленських, римських, а згодом в готських пам’ятниках не передаються вірно в слов’янській вимові, бо як надто згелленізовані, златинізовані та згерманізовані. Все ж таки, порівнюючи їх із залишеними, подібними назвами, можемо їх бодай приблизно зідентифікувати.

З цілої маси назв Птоломея та пересунення місця поселення деяких знаних від Геродота племен можна заключати, що вони вже тоді почали інтенсивніше ділитися або лучитися, та внутрі пересуватися, бо якісь більші міграції невидні.

В тому часі, як орди Скитів, Сарматів і Алянів вели безнастанну й завзяту війну за володіння над причорноморськими степами та себе взаємно винищували,—українське автохтонне населення, в якого землі час-до-часу забігали оті кочові орди для грабежі й ранини, чи для схоплення невільників,—множилося й росло в

⁵⁾ Третяков, П. Н., Восточнославянские племена, ст. 153;

силу на своїх землях. І в наслідок великого людського приросту збільшувався їх потенціал, а з ним і внутрішня сила племен, що мусіла колись виявити себе назовні.

Довговікове життя племен на низькому рівні культури могло бути причиною їх незгод і війн, але з другої сторони, у хвилях небезпек в часі нападів кочовиків вони керувались вже самозахованим інстинктом, мусіли зрозуміти значення солідарної оборони, від якої залежало не лише їх майно, але й саме фізичне існування.

В обговорюваному нами періоді сила й міжплеменна солідарність населення українських територій вже вийшла з-поза вузьких родоплеменних рямців, чого доказом є їх участь в підкоренні Готів, які помстилися на них жорстоко, а дещо згодом вони виконують свої рейди на Балкан, де грабують Ромейські міста, а цього, очевидна річ, не могло виконати одне плем'я.

Римська імперія поширилася аж до українських етнографічних територій, а це, зовсім зрозуміло, спинювало свободу рухів наших предків на південь та на захід. І це можна вважати другим важним поштовхом до боротьби проти Римлян, спершу неорганізованих нападів, а згодом безнастанних завзятих війн, що мусіли причинитися до ще більшого росту міжплеменної солідарності, а в слід за тим до зорганізування дійсної політичної й мілітарної сили.

Боротьба з Римлянами не була легкою, бо для всіх "варварів", що попадали в їх руки, вони мали драконські закони й стосували жорстокі кари, а не говорити вже про таких "варварів", що були схоплені в часі грабежей на римській території.

Римська воєнна стратегія мала довговіковий досвід в поборюванні варварів, з нього вчилися наші предки таки на своїй власній шкірі, не лише як з ними боротися й відважно вмирати, але також як свої війни вигравати. Очевидно, наші предки пізнавали римські воєнні закони й стратегію, їх характер, зброю, тощо. І це було немалим поштовхом до творення міжплеменного союзу, бодай тих племен, що жили в близькому сусідстві західних і південних границь.

Такою міжплеменною державою, казавши модерною назвою, федеральною державою, що появляється на світовій арені при кінці IV ст. була держава українських Антів. Знавець тієї доби, Третьяков, каже про те так: "Візантійський історик VIII ст. говорить про сім слов'янських (читай: українських—І.Н.) племен, що жили в його часі в Мезії і називає ім'я восьмого племені, що жило в Добруджі (що її Птоломей назвав Малою Скитією)—Сіверів або Сіверян. Таким чином, цілість племенної організації в Антів і Слов'ян—каже Третьяков—не підлягає жадному сумніву. Це вже не були старі племена родоплеменної доби і не союзи

старих племен, а створене з них політичне об'єднання територіальних спільнот, що прибрало характер досконалого державного порядку.

Влада Антів була зосереджена в руках осіб з одного роду, як напр. Мезаміра, сина Ідаревича, брата Калагаста, як згадується в Менандера. Це вже вказує на династію. Маврикій і Теофілакт називають провідників Антів "рексами" (королями). Таким був Лавритас (якого самопевні й горді слова ми навели на вступі до цієї праці—І.Н.) у Менандра, Пирогост (згинув в 597 році над Дунаєм) та Хилбудій, Ант. Візантіяці знали добре їх політичну силу, тому називали їх королями" ⁶⁾.

Хіба не треба й казати, що вістки візантійських письменників про Антів не систематичні й випадкові, бо, зрозуміла річ, вони записували такі події, що їх торкалися безпосередньо та в своєму власному наслідку, бо оцінювали їх з точки погляду своїх державних інтересів. І тому, як і записали яку добру вістку про наших предків, то мусіли це зробити, бо інакше не змогли б в'яснити частих війн на Балкані, та присутність наших предків в тих сторонах, про що знала ціла імперія.

У дальших розділах цієї праці хочемо переглянути свідчення старовинних пам'ятників про Антів, але тому, що їх ім'я й державно-політична сила виступила на світову арену в зв'язку з мандрівкою й побутом Готів на Причорноморі, приглянемося коротко дещо ближче тій мандрівці та свідцтву готського історика Йордана про Готів і про Антів.

2. Мандрівка Готів та їх побут на Причорноморі.

Головним писаним пам'ятником для пізнання історії Готів є твір письменника **Йордана** ⁷⁾, за національністю Гота. Він був нотарем, тобто канцлером князя Готів, Гунтігіса, а потім прийняв чернечу рясу та жив в околицях міста Тессалоніки, де коло 552 р. по Христі написав свої два твори.

Нас інтересує його "Історія походження й чинів Готів". Вона написана в латинській мові, не класичній і блискучій мові Цицерона, але є там сильна домішка мови простолюддя, якої вже тоді уживали всі письменники.

Історія Йордана має 12 книг і є скороченням іншої праці славного римського історика **Кассіодора**, що була знана письменникам під тим самим ім'ям. На жаль, твір Кассіодора не заховався до наших часів. Йордан подає також вістки на основі іншого

⁶⁾ Третьяков, цит. твір, стор. 179; говорячи про візантійського письменника з VIII ст., Третьяков має на думці хронографа Теофана, що під роком 671 має згадану записку.

⁷⁾ Jordanes, De origine actibusque Getarum, ed. Th. Mommsen, Berolini, 1882 (MGH, SS, V, 1); idem: Summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum, ed. Th. Mommsen, ibidem.

старих племен, а створене з них політичне об'єднання територіальних спільнот, що прибрало характер досконалого державного порядку.

Влада Антів була зосереджена в руках осіб з одного роду, як напр. Мезаміра, сина Ідаревича, брата Калагаста, як згадується в Менандера. Це вже вказує на династію. Маврикій і Теофілакт називають провідників Антів "рексами" (королями). Таким був Лавритас (якого самопевні й горді слова ми навели на вступі до цієї праці—І.Н.) у Менандра, Пирогост (згинув в 597 році над Дунаєм) та Хилбудій, Ант. Візантіяці знали добре їх політичну силу, тому називали їх королями" ⁶⁾.

Хіба не треба й казати, що вістки візантійських письменників про Антів не систематичні й випадкові, бо, зрозуміла річ, вони записували такі події, що їх торкалися безпосередньо та в своєму власному наслідженню, бо оцінювали їх з точки погляду своїх державних інтересів. І тому, як і записали яку добру вістку про наших предків, то мусіли це зробити, бо інакше не змогли б в'яснити частих війн на Балкані, та присутність наших предків в тих сторонах, про що знала ціла імперія.

У дальших розділах цієї праці хочемо переглянути свідчення старовинних пам'ятників про Антів, але тому, що їх ім'я й державно-політична сила виступила на світову арену в зв'язку з мандрівкою й побутом Готів на Причорноморі, приглянемося коротко дещо ближче тій мандрівці та свідцтву готського історика Йордана про Готів і про Антів.

2. Мандрівка Готів та їх побут на Причорноморі.

Головним писаним пам'ятником для пізнання історії Готів є твір письменника Йордана ⁷⁾, за національністю Гота. Він був нотарем, тобто канцлером князя Готів, Гунтігіса, а потім прийняв чернечу рясу та жив в околицях міста Тессалоніки, де коло 552 р. по Христі написав свої два твори.

Нас інтересує його "Історія походження й чинів Готів". Вона написана в латинській мові, не клясичній і блискучій мові Ціцерона, але є там сильна домішка мови простолюддя, якої вже тоді уживали всі письменники.

Історія Йордана має 12 книг і є скороченням іншої праці славного римського історика Кассіодора, що була знана письменникам під тим самим ім'ям. На жаль, твір Кассіодора не заховався до наших часів. Йордан подає також вістки на основі іншого

⁶⁾ Третьяков, цит. твір, стор. 179; говорячи про візантійського письменника з VIII ст., Третьяков має на думці хронографа Теофана, що під роком 671 має згадану записку.

⁷⁾ Jordanes, De origine actibusque Getarum, ed. Th. Mommsen, Berolini, 1882 (MGH, SS, V, 1); idem: Summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum, ed. Th. Mommsen, ibidem.

римського автора, Аблябія, якого твори також не заховалися до наших часів. Ці твори знаємо лише з фрагментів, що їх записав Йордан.

Згаданий Кассіодор був канцлером готського короля Теодориха, тому його вісті мають велике значення. З тієї причини й праця Йордана, його компілятора, має велику вагу і є дослідниками високо цінена. Вона є одиноким джерелом для пізнання історії Готів і Гунів.

В праці Йордана переказуються вістки Кассіодора про мандрівку племені Готів з-над Балтійського моря на причорноморські степи, де, як вже знаємо з попереднього розділу, сиділи іранські Сармати, а згодом Аляни, чи Роксоляни⁸⁾. Причиною тієї мандрівки Готів, як вчені гадають, був великий розріст Слов'ян над Балтійським морем так, що вони витиснули звідти кілька германських племен, напр. Гепідів, Тайфалів і Лугіїв.

Можливо, що Готи вимандрували з півночі в пошукуванні за лагіднішим підсонням та кращим тереном для своєї напів-кочової господарки. Таку гадку потверджує факт, що мандрували не лише Готи, але й інші германські племена, як напр. Вандали, Бургунди, Герули та Лонгобарди.

Всі ці племена могли мандрувати т. зв. Скитським шляхом, що був знаний в Європі ще від часу скитської сили. Він провадив долинами рік: Лаби, Велтави, Морави, а далше через західньо-українські території. Можливо, що цим шляхом мандрували й інші германські племена перед Готами.

Похід Готів з 165—180 рр. це вже останній етап в пошукуванні Герман за кращим підсонням і культурнішим краєм. Згадаємо, що цей Скитський шлях був знаний купцям, а Слов'яни уживали його для своїх походів на Дунай. Та, одначе, немає певних доказів, що Готи йшли цим шляхом⁹⁾. Щербаківський кладе гіпотезу, що зав'язок сили Готів творило плем'я Гутонів, яке в часі мандрівки за короля Філімера (коло 166 р.) мандрувало через край "Оюм", через який перепливали річка, за гадкою Щербаківського Дніпро. Натомість Грушевський гадає, що край "Оюм", це наша Волинь, і через неї мандрували Готи на Причорноморе *¹⁰⁾.

Дослідники доби Готів і їх мандрівки й досі не є згідні у відповіді на основне питання: звідки вимандрували первісно Готи,

8) Грушевський, ІУР, I, стор. 141;

9) Dvornik, F., The Making of Central and Eastern Europe, London, 1949, st. 277;

10) Грушевський, цит. місце; Щербаківський, В., цит. твір, стор. 109;

*) Vernadsky, G., op. cit., p. 114, на знайденому закінченні стріли з руським написом біля Ковля на Волині, гадає, що туди йшли Готи. За Ф. Брауном (цит. твір, стор. 245) слово "Ойт" походить від готського слова "Ауот"—край над водою; а за Шмідт'ом (цит. твір, стор. 199) слово "Ойт" походить від германського "Ае"—лука, поле, степ, а широка річка Йордана, це Дніпро.

з-над Балтійського моря, чи із Скандинавії, а побут над Балтійським морем був лише переходовим етапом.

Є історичним фактом, що при кінці III ст. по Христі Готи вже були на Причорноморі. Куди вони йшли і як довго тривала ця мандрівка, Йордан про те докладно не згадує. Він згадує лише про болотисті й лісові околиці, через які вони переходили аж доки не опинилися над Чорним морем. Він не згадує також про якусь більшу боротьбу в часі їх мандрівки, тому можна здогадуватися, що вони навмисне мандрували малозаселеними околицями, болотами й лісами, щоб не вводити в збройні контакти з автхтонним населенням.

Можна допустити, як гадають Дворнік і Ростовцев, що Готи могли йти здовж Дніпра, та в долішньому його бігу перенимали землі Сарматів, які мали вже там свої торговельні міста, і одним з них був теперішній Київ. За Готами могли посуватися даліше на південь Слов'яни та перейняти від них ці міста та важніші торговельні шляхи, а головню шлях Схід-Захід, отворений Готами, що торгували з Ромеями вже передтим і продовжали це, ставши на Причорноморі¹¹).

Однак, така думка не вияснює усього задовільно, ми напр. не знаємо докладно куди Готи мандрували, ані не знаємо чи річка Йордана був Дніпро. По-друге, торгівля місцевих племен з Ромеями існувала ще перед появою Готів на Причорноморі, що потверджують багаті археологічні матеріяли на наших землях.

Грецькі й римські речі, які знаходимо в культурній верстві вразно говорять, що наші племена торгували з грецькими колоніями на берегах Чорного моря ще в Скитських, а потім Сарматських часах. Потрете, немає солідної основи говорити про присутність Сарматів в глибині нашої території, напр. в околицях Києва, чи на Правобережжю. Якщо старинні письменники називають деякі території сарматськими (напр. Птоломей), то це лише в географічному, а не етнічному розумінні.

Видається більш правдоподібним, що Слов'яни (маємо на думці Слов'ян з-поза українських територій) могли вчитися торгівлі, але не від Сарматів, а радніше від українських Антів, які вже перед мандрівкою Готів знали шлях Київ-Волинь-Перемишль-Краків-Карпати, а звідти даліше на Захід¹²).

Першою історичною вісткою про Готів на Причорноморі це згадка в письменника Спартіяна, що, описуючи похід імператора Каракалли в Азію в 214-215 роках, згадав, що він по дорозі розігнав ватаги Готів. З огляду на те, що в пам'ятнику Йордана немає хронологічного порядку, згадана подія лягла в основу хроноло-

11) Dvornik, F., op. cit., pag. 64; Rostovtzev, M., *Iranians and Greeks*, Oxford, 1922, p. 215;

12) Тут, очевидно, грали велику роль слов'янські племена, що заселявали карпатські околиці й були в зв'язках з Антами.

гії побуту Готів на Причорноморі, тобто на кінець II і початок III ст. по Христі.

За Йорданом Готи просиділи на причорноморських степах коло двісті років, але вістки про цей їх побут дуже скупі, головню у зв'язку з їх нападами на ромейські провінції. Початком тих нападів можна вважати знищення Істрополя в 238 р., а в 251 р. інші прибережні міста. В 257-58 рр. вони напали на Халкедон, Нікею і Нікомидію; у 262-64 рр. на Тракію, Бітинію і Каппадокію; 267 р. на Сизику, Атени й Коринт. Знаємо, що рухливість Готів в Малій Азії здержала на якийсь час переслідування християн в Римі імператором Декієм в часах Папи Корнилія (251-253 рр.). Назагал треба сказати, що важним свідком про побут Готів на Причорноморі аж до приходу Гунів в ті сторони, крім історика Зосима¹³⁾ є Йордан. В нього, крім історичних вісток, взятих від Кассіодора та Аблябія, є багато матеріялу з передання, що заховався в усній традиції Готів аж до його часу, тобто до половини VI ст., коли він списував свою історію.

Готи вміли використати замішання в Римі, а адміністрація східних периферій робила з ними угоду на власну руку, якою зобов'язувалася дати їм щороку т. зв. викуп. Щойно задержання тієї дані-окупу потягнуло Готів до Мезії й Тракії, а також в Малу Азію. Тоді в союзі з Готами були Герули, Уругунди, Карпи й інші племена.

Цікаво, що Готи не були мореплавним народом, бо в 269 році при переправі через Чорне море для нападу на Трапезунт одержали кораблі від не-готського племені Боранів. Їх знищив тоді імператор Клявдій коло Наїсси, тому з того часу Готи натискають більше на карпатські племена Карпів і Бастарнів, що емігрують на ромейські території за Дунаєм.

Згодом західня вітка Готів, т. зв. Візиготи, виперли з Семигороду Вандалів і Гепідів, які також перенеслися до Дакії за Дунай. Щойно пізніше Готи входять в союз з Ромеями та зачинають християнізуватися; це стається на початку IV ст. Їх перший єпископ, Теофіль, як доводить Вернадський (цит. твір, ст. 118), брав участь в Першому Вселенському Соборі в Нікеї в 325 р., а його єпископський престол був, мабуть, в північній Бесарабії (Василев, цит. тв., ст. 18), Вулфіла або Улфіля (311-386 рр.) був другим єпископом Готів, і був аріянином, але кримські Готи заховали католицьку віру¹⁴⁾.

Готська держава на Причорноморі, як і в Італії, чи Еспанії, довго не існувала, це зрештою загальний закон, якому підлягають всі

¹³⁾ Zosimi Historia, ed. Mendelsohn, Bonnae, 1887;

¹⁴⁾ Kaufmann, F., Texte und Untersuchungen zur altgermanischen Religion und Geschichte, 1899, pp. 341-348; cf. Vernadsky, G., Ancient Russia, p. 118; Vasiliev, op. cit., p. 18;

заборчі держави, що не мають сильного чинника, яким являється любов до своєї землі.

Дослідник Маркварт ¹⁵⁾ вважає причиною скорого упадку Готів їх поблажливість у відношенні до “провінціалів” (тобто менших князів—І.Н.) та брак належного почуття народньої спільноти. Загальне твердження, що Візиготи в Італії, будучи числом і культурою слабші, мусіли улягти сильнішим Римлянам, на його гадку треба відкинути, бо напр. Араби були слабші від Візантії, але не подалися. Причиною упадку Остроготів, які культурно стояли вище від поган, що їх оточували, гадає Маркварт, була поблажливість Готів до останніх, якої джерелом він вважає християнство.

Та, здається, що така гадка є занадто сугестивна, бо в Остроготів під час їх побуту на Причорноморі зовсім не бачимо тієї поблажливості, а навпаки, їх жорстокість у відношенні до інших народів, напр. Антів та населення причорноморських міст, чи карпатських околиць (Карпи), поставила їх всіх проти себе і довела до знищення на чужому терені.

Лише ослаблення держави РOMEїв та збільшення значення периферійних народів дали Готам змогу відіграти їх роль в історії Причорномор'я, про яку довідуємося від Йордана. І, якщо вже тоді германські Готи хотіли показати свою племінну вищість у відношенні до українських Антів, то їм бракувало до того кінцевих культурних традицій, яких не винесли з своїх первісних місць над Балтійським морем.

Щойно на Причорноморі вони могли піднести свою напів-цивілізацію та навчитися багато речей від Гелленів і Римлян. І, якщо узагалі хтось говорить про впливи Готів на Слов'ян, то мусить мати на думці цей період їх життя. Однак, стало закріпити своє становище в тих околицях їм не вдалося, бо не стало їм на те часу. Сильніші від них варвари, кочова орда Гунів, при допомозі місцевих племен (напр. Роксолян-Росоман) їх звідти виперли і захопили в свої руки ініціативу на римських периферіях. Західня вітка Готів мусіла розплистися в культурному морі старо-римської культури ¹⁶⁾.

Інші дослідники, напр. Смаль-Стоцький ¹⁷⁾ в мандрівці Готів через українські етнографічні території і їх пожитті в близькому сусідстві з нашими племенами добачають вплив Готів, видний головню в українській мові, і навпаки, вплив української на готську мову, але про те говоритимемо докладніше окремо.

¹⁵⁾ Marquart, J., Osteuropaeische und Ostasiatische Streifzuege, Leipzig, 1903, st. VI-VII;

¹⁶⁾ Tymienicki, K., Migracje w Europie w starozytnosci, (in Slavia Antiqua), III, 1951, pag. 1-15;

¹⁷⁾ Smal-Stocky, R., Slavs and Teutons, Milwaukee, 1951; cf. Vernadsky, G., op. cit., p. 115, і Schmidt, op. cit., p. 548 seq. гадають, що за Готами йшли Герули,

3. Готський історик Йордан про Антів

З огляду на важність історичного пам'ятника Йордана про побут Готів на наших землях та перших вісток про Антів і їх державу, хочемо подати з нього деякі важніші уступи в українському перекладі. Першусього, подамо його загальний опис нашої батьківщини ¹⁸⁾.

...“Скитія отже сусідує з Германією аж до того місця, де впливає річка Істер ¹⁹⁾, або розливається в озеро Музіянське і простягається до рік: Тиру, Данастру, Вагосолі ²⁰⁾, а також до отого великого Данапру ²¹⁾, і гір Таврійських, але не азійських, лише місцевих, скитських, здовж цілого побережжя Меотиди через пролив Босфору ²²⁾ аж до Кавказу і річки Араксес ²³⁾, а потім вигинається вліво здовж Каспійського моря...

...“Від тієї сторони, з якої дотикає до берегів Понту, є окружена вінцем важних міст: Бористен, Ольбія, Калліпода (містечко біля Ольбії—І.Н.), Теодосія (сьогоднішня Кафа—І.Н.), Кареон, Мармікіон і Трапезунт (сьогодні незнана місцевість в Криму—І.Н.), а їх невгнуті Скити дозволили Гелленам заложити, щоб через них вимінювати товари.

В тій то Скитії найперше від заходу живе нарід Гепідів, окружений великими і голосними ріками. Бо Тиса пробігає через їх західні й північні землі, а від півдня їх відтинає сам великий Істер, від сходу Флотавзіс, який рвучким руслом з вирами голосно вливається до Істру ²⁴⁾.

Внутрі є Дакія, увінчана горами Альпами у формі діядему ²⁵⁾, а здовж їх лівого збіччя, взявши від заходу та почавши від джерел Висли, розсівся на безмежних просторах численний нарід Венедів ²⁶⁾.

“А хоч їх імена тепер є змінені, залежно від різних племен, то чей же загально їх називається Склеявенами і Антами.

“Склеявени живуть від міста Новітуна ²⁷⁾ і озера, званого Музіянським ²⁸⁾ аж до Данастру, а на півночі аж до Вискли (Висли—І.Н.); вони замість міст, мають самі болота й ліси.

менше плем'я, які зайняли грецьку колонію Танаїс. Готи були поділені на кілька племен: Тарвінги, або Візиготи—засіли в Бесарабії; Тайфали були в Малій Волощині; Гревтунги були найсильніші між Остроготами; кримських Готів згодом названо “Трапезними”—Готами, або “Тетракситами”, від гори “Чатир-даг”, що мала форму трапезу.

¹⁸⁾ Йордан, цит. твір, Кн. V, гл. 30;

¹⁹⁾ Дунай;

²⁰⁾ Мабуть Бог. Тиром називає Йордан, мабуть Прут.

²¹⁾ Йордан перший з усіх письменників ужив назву Данастер і Данапер. Щодо Вагасолі, то мабуть, готська назва Бога.

²²⁾ Це т. зв. Босфор Керченський.

²³⁾ Мабуть річка Кур, що вливається до Каспійського моря.

²⁴⁾ Може Серет, або Прут.

²⁵⁾ Йордан називає Карпати Альпами.

²⁶⁾ Це предки західних Слов'ян і Поляків.

²⁷⁾ Новітун, це келтійська назва місцевості близько гирла Дунаю.

²⁸⁾ Таке озеро не знане, це мабуть розлив дельти Дунаю.

“Анти ж, що є з них найхоробріші, розтягаються від Данастру в тому місці, де вигинається Понт, аж до Данапру, а обидві ріки є віддалені від себе на багато днів дороги.

Над берегом океану ²⁹⁾, там де він поглитає гирло вод Висли, сидять Відавари ³⁰⁾, з'єднані в одне з різних племен; за ними над берегами океану (сидять) Ести, нарід дуже спокійний. Від півдня сусідують з ними Акацири ³¹⁾, що не знають управи землі, але живуть з годівлі тварин і ловецтва.

Поза ними розтягаються над Понтом оселі Болгарів, яких вина за наші гріхи вчинила нам добре відомими. Дальше вже Гуни, немов би земля плодила лише жорстоких людей, бо вони спричинили подвійний клопіт народам, одні з них називаються Альціягирами, а другі Савірами, а одні й другі мають окремі селища; Альціягири біля Херсону, куди захланний купець привозить багатства Азії: вони влітку кочують по степах без сталого осідку, а зимою стягаються над Понтом. Гунугури, є знані з того, що від них походить торгівля шкірами горностаїв...”

Дальше оповідає Йордан про підбивання різних племен Готами. Розказавши про смерть короля Готів, Гебериха та початок володіння Германриха, Йордан вилічує підлеглі йому народи: Готи, Скити, Туїди, Вазінабронки, Мерени, Мордензішни, Кари, Раки, Тадзани, Атуали, Навеги, Бубегенти, Колди, Герули, і Гепіди. Потім оповідає дослівно так: ³²⁾

... “Побивши Герулів, Германрих рушив війною на Венедів, які, хоч нездарні до зброї, але значні своєю численністю, спочатку намагалися ставити опір. Та, велика товпа невойовничих людей не має значення, головно, коли Бог зсилає свій допуст і приходить велике число озброєних людей. Вони ж бо, як ми зачали говорити спочатку каталогу народів, хоч походять з однієї крові, **прибрали тепер три імена**, то є: Венеди, Анти, також Склавени; ті, хоч тепер грозять нам через наші гріхи, тоді одначе, всі слухали наказів Германриха. Він теж підкорив їх завдяки своїй мудрості й відвазі Естів, які заселяють найдальші береги Герман-

²⁹⁾ Йордан називає Балтійське море океаном.

³⁰⁾ Відавари або Вівідари, якесь слов'янське плем'я.

³¹⁾ Йордан кладе своїх Акацирів на терені пізніших Дерев'ян. Чи не є це зго-тизоване ім'я Агатирсів? Шафарик (цит. твір, II, стор. 123-125) гадає, що Йорданові Акацири, це Дерев'яни Нестора.

Інше плем'я тієї ж назви, якого він не зачисляє до Слов'ян, це Гуно-Болгари; про їх мандрівку в 555 році пише Маркварт (цит. твір, стор. XXIII, і 356). Сабіри випхали з місць племена Сагурів, Угорів і Оногурів; а ці шукаючи собі місця, натрапили на Акацирів, не-Слов'ян, бо звичаї цих Акацирів не були слов'янські, але подібні до Гунів.

Маркварт гадає, що це предки Мордви з Повісті Временних Літ Нестора, плем'я фіно-турецького походження. До них належали: Мордва, Меря і Муром. Про це гляди: Tomaschek, Kritik der aeltesten Nachrichten ueber den skytischen Norden, II, pag. 7-8.

³²⁾ Jordanes, op. cit., liber XXIII, cap. 119;

ського океану ³³), та панував над всіма народами Скитії і Германії, як би над власними територіями”.

Дальше Йордан оповідає про нещасливу війну Готів з Гунами, в наслідок якої вони попали під зверхність останніх.

Потім подає історію розпаду Готів: на Остроготів (східніх) і Візиготів (західніх), при чому розказує один епізод, що має для нас особливе значення. Отож частина Остроготів постановила відірватися від Гунів, тому рішилася відбутися поворотну мандрівку на північ. Ця дорога випала їм через край Антів. Він каже ³⁴):

...“Отож відомо, що вони по смерті свого короля Германриха і, по відході Візиготів, залишилися самі в давнім краю під зверхністю Гунів, з винятком хіба того, що Вінитар ³⁵) з роду Амалів, заховував лише позірну владу ³⁶). Він, наслідуючи мужество свого дідуна Вультулфа ³⁷), хоч щастя йому не дописувало в такій мірі як Германрихові, дуже нерадо корився Гунам і поволі відсувався з-під їх зверхности; тому хотючи показати свою хоробрість, рушив з військом до краю Антів. І, хоч в першому бою поніс поразку, але в наступних виступав так енергійно, що прибив до хреста їх короля Боза з його синами і 70 начальниками (прімацібус) для постраху (ін. екземпльо терроріс), щоб трупи висячих подвоювали страх побіджених...”.

“Та заледве, один рік міг панувати свобідно; того не стерпів Баламбер (Баламір—І.Н.), король Гунів ³⁸) і, закликавши до себе Гезімунда ³⁹), який з огляду на свою присягу вірности і зобов'язання, разом з частиною Готів дальше визнавав зверхність Гунів, відновив з ним союз і рушив походом проти Вінитаря”.

Цей похід Гезімунда і Гунів на відсіч Антам проти Вінитаря відбувся в 376 р. Сам Баламбер, король Гунів, взяв в тому поході участь. З того можемо здогадуватися про якийсь союз Антів з Гунами. Виходить, що слов'янські Анти, щоб позбутися з своїх територій небажаних Готів, прилучилися до Гунів і жорстоко пімстили смерть свого короля Боза, його синів і 70 членів його прибічної ради, т. зв. великих.

Гунів, звичайно, представляється жорстокими, але навіть сам Йордан, хоч був Готом, не міг про них оповісти такої жорстоко-

³³) Ести, видно, були добре знані Кассіодорові, винятки якого подає Йордан. З цього виходило б, що Готи мандрували попри край Естів над Балтійським морем і вони допомогли Готам у їх війні проти інших племен. Йордан називає Балтійське море, Германським океаном.

³⁴) *Jordanes*, op. cit., lib. XVIII, 246; тут Йордан оповідає про смерть Германриха, по якій Готи розкололися надвоє, одні пішли на захід в Італію, а другі залишилися під Гунами на Причорноморі.

³⁵) Наслідник Германриха над Остроготами.

³⁶) Рід Амалів, це династія готських королів, якої історію пише Йордан.

³⁷) Брати короля Германриха.

³⁸) Це перший раз згадка в історії про короля Гунів.

³⁹) Один з провідників готського племені, що заховав лояльність зглядом Гунів. Гезімунд, як виходить з тексту Йордана, був сином Германриха, а батьком Гуннімунда.

сти, як оповів її про своїх же Готів. Видно, що в тому часі Готи вже мусіли бути християнами, бо жорстоку кару прибивання до хреста перейняли від Римлян. Вона не була знана між племенами півночі чи сходу. По цьому союзі Антів з Гунами, бачимо Антів, як вони разом з Гунами воюють проти РOMEїв. Мабуть, цей союз був причиною, що візантійські письменники, як напр. Теофан і Кедрен, називають Антів Гунами, а Беда Венерабіліс називає всіх Слов'ян Гунами. Це також робили Німці в своїх "Загах" *).

Йордан приписує причину смерти Германриха "зраді" Росоманів (Роксолянів), бо його ранили два вояки, що належали до того племені **). Похід Вітімiря ***) проти Антів насуває цікавий історичний факт, що Роксоляни-Росомани мусіли належати до держави Антів, яка була в союзі з Гунами, інакше Гуни не виступили б з поміччю Антам.

По двох битвах, каже Йордан, з комбінованими силами Антів, Гунів і вірних їм Готів, Вінітар в третій битві загинув, а більшість Готів залишилася даліше під зверхністю Гунів.

З усіх фактів виходить, що частина Готів під проводом Вінітара—Вітімiря, втікаючи від Гунів через територію Антів, отже сьогоднішні західньо-українські території, зробила цей свій останній наїзд на українські землі, а по нещасливому бою рештки Готів перейшли через край Венедів (предків сьогоднішніх Поляків) до Балтійського моря і мабуть, даліше до Скандинавії, бо пізніше над Балтиком немає про них жодної чутки.

4. Грецькі письменники про Антів

а) Вістки Прокопія з Кесарії.

Прокопій з Кесарії (Палестина), помер 562 р. По званню він був правником і займав уряд дорадника при штабі славного візантійського полководця Белізаря. Уряд дорадника в тому часі, це немов уряд цивільного секретаря при головному штабі начальника збройних сил. Очевидна річ, що таке становище давало Прокопієві добру нагоду пізнати всі народи, з якими входили в контакт ромейська адміністрація та збройні сили.

В тому часі володів у Візантії імператор Юстиніян, що вивів свою імперію на вершок слави. Одначе, Прокопій не був безкритичним ентузіястом великого імператора, але бачив всі його помилки, поповнені в часі його володіння. Тому пам'ятник Прокопія має для нас велике значення. Він бачив велику загрозу

*) Шафарик, цит. твір, I, стор. 327;

***) Ammianus Marcellinus, Historia XXXI, 3, 2, каже, що Германрих поповнив самогубство.

***) Амміян називає його Вітімiром.

сти, як оповів її про своїх же Готів. Видно, що в тому часі Готи вже мусіли бути християнами, бо жорстоку кару прибивання до хреста перейняли від Римлян. Вона не була знана між племенами півночі чи сходу. По цьому союзи Антів з Гунами, бачимо Антів, як вони разом з Гунами воюють проти РOMEїв. Мабуть, цей союз був причиною, що візантійські письменники, як напр. Теофан і Кедрен, називають Антів Гунами, а Беда Венерабіліс називає всіх Слов'ян Гунами. Це також робили Німці в своїх "Загах" *).

Йордан приписує причину смерти Германриха "зраді" Росоманів (Роксолянів), бо його ранили два вояки, що належали до того племені **). Похід Вітімiря ***) проти Антів насуває цікавий історичний факт, що Роксоляни-Росомани мусіли належати до держави Антів, яка була в союзі з Гунами, інакше Гуни не виступили б з поміччю Антам.

По двох битвах, каже Йордан, з комбінованими силами Антів, Гунів і вірних їм Готів, Вінітар в третій битві загинув, а більшість Готів залишилася даліше під зверхністю Гунів.

З усіх фактів виходить, що частина Готів під проводом Вінітаря—Вітімiря, втікаючи від Гунів через територію Антів, отже сьогіднішні західньо-українські території, зробила цей свій останній наїзд на українські землі, а по нещасливому бою рештки Готів перейшли через край Венедів (предків сьогіднішніх Поляків) до Балтійського моря і мабуть, даліше до Скандинавії, бо пізніше над Балтиком немає про них жодної чутки.

4. Грецькі письменники про Антів

а) Вістки Прокопія з Кесарії.

Прокопій з Кесарії (Палестина), помер 562 р. По званню він був правником і займав уряд дорадника при штабі славного візантійського полководця Белізаря. Уряд дорадника в тому часі, це немов уряд цивільного секретаря при головному штабі начальника збройних сил. Очевидна річ, що таке становище давало Прокопієві добру нагоду пізнати всі народи, з якими входили в контакт ромейська адміністрація та збройні сили.

В тому часі володів у Візантії імператор Юстиніян, що вивів свою імперію на вершок слави. Одначе, Прокопій не був безкритичним ентузіястом великого імператора, але бачив всі його помилки, поповнені в часі його володіння. Тому пам'ятник Прокопія має для нас велике значення. Він бачив велику загрозу

*) Шафарик, цит. твір, I, стор. 327;

***) Ammianus Marcellinus, Historia XXXI, 3, 2, каже, що Германрих поповнив самогубство.

****) Амміян називає його Вітімiром.

для імперії, що походила з трьох чинників: першусього, це загроза від Візиготів і Вандалів в Італії й Африці; подруге, сильний наступ Персів в Малій Азії; а потретьє, це свіжа загроза від Слов'ян і Антів, що зачинають свої війни від півночі, нападаючи на ромейські посілості над Дунаєм.

Нас, очевидно, інтересує справа Слов'ян, а головню Антів. Ці останні робили напади на Ромеїв на свою власну руку, а згодом в наслідок ромейської дипломатії стають союзниками Ромеїв і воюють проти Слов'ян. Цікавий також факт, що Антів бачимо на високих військових становищах у Візантії, де вони саможтійно проводять морськими операціями проти Персів над берегами Чорного моря.

Прокопій, як історик, є цінений дуже високо через своє основне знання обставин в часах володіння імператора Юстиніяна, яке описує з великою дозою здорової критики і майже з фотографічною точністю та великою сумлінністю. Вже з тих причин його свідочтво є достовірне і за таке приймається в історіографії.

Він написав "Історію Війн" ⁴⁰⁾ у вісьмох книгах. В книгах I-II є мова про перську війну; в кн. III-IV мова про вандальську війну; кн. V-VIII про готську війну. В трьох останніх є порозкидані вістки про Слов'ян і Антів.

Крім "Історії Війн", Прокопій написав ще критичну працю про імператора Юстиніяна та його жінку Теодору, тому ця праця була опублікована щойно по смерті Юстиніяна і Прокопія. Вона знана в історіографії під назвою "Тайної Історії" Прокопія. Інша книга "Про Будівлі" не має великої історичної вартости ⁴¹⁾.

Як ми згадали, в V-VIII книгах Прокопій описує війну проти Готів в Італії, в якій по стороні Ромеїв воюють Гуни, Слов'яни й Анти.

В одному місці Прокопій описує про один відділ кінноти, що складався з 1,600 чоловік, кажучи дослівно так: . . . "були це Гуни, Склеявени і Анти, що сидять за річкою Істром (Дунаєм—І.Н.) у невеликій віддалі від його північного берега".

В часі тієї війни в Італії в 545 і 546 рр. імператор Юстиніян вислав був свого полководця, **Нарза**, до краю Герулів на Балканах, що були загнані туди Лонгобардами, щоб набрати з-поміж них нових добровольців до візантійської армії. Нарз(ес) в поворотній дорозі до Італії натрапив на велику ватагу Слов'ян і Антів, що плюндрували ромейські землі. Він несподівано напав на них із своїми Герулами і побідив їх.

При тій нагоді взято в полон Анта, званого Хилбудієм, який підшився був під ім'я візантійського полководця Хилбудія, що

⁴⁰⁾ Procopii Caesarensis, Opera omnia, ed. J. Haury. Lipsiae, 1905-13;

⁴¹⁾ Scriptores historiae Byzantinae, ed. Dindorf, Bonnae, 1835-38;

був любимцем імператора Юстиніяна. Прокопій оповідає про те дослівно так: ⁴²⁾

...“Хилбудій належав до двору імператора Юстиніяна і був славним вояком, а так мало дбав про гроші, що і найбільшу користь відкидав, хоч нею міг побільшити своє майно, але він цього не хотів.

В четвертому році свого володіння ⁴³⁾ (імператор) іменував цього Хилбудія намісником Тракії, поставивши його на чолі наддунайських залог для охорони перед тамошніми варварами, щоб здержувати їх при переходах ріки, бо Гуни, Анти і Склявени, часто її переходили і робили велику руїну на ромейському боці.

Хилбудій став пострахом для варварів так, що впродовж трьох років свого побуту в тих сторонах ніхто з них не тільки не відважився переправитися через Істер і напасти на Ромеїв, але самі Ромеї під Хилбудієм переходили на противний беріг і забивали та брали в полон тамошніх варварів. По трьох роках Хилбудій, як мав у звичаю, перейшов річку, а Склявени рушили проти нього всіма силами. В кривавій боротьбі багато Ромеїв полягло, а з ними і вождь Хилбудій. Від того часу варвари мали вже відвертий доступ до річки і легку дорогу в ромейські землі, а ціла ромейська імперія не була всилі доконати тепер того, що робив один хоробрий чоловік.

Дещо згодом Анти і Склявіни, розсварившись між собою, розпочали взаємну війну, в якій Анти були побіджені.

В тій боротьбі один Склявінець взяв в полон одного ворога, молодого хлопця, званого Хилбудієм, забравши його з собою додому. Отой Хилбудій прив'язався зчасом до свого пана і став вояком. Нераз обороняв його і відзначився великою хоробрістю так, що про нього всюди розійшлася слава.

В тому часі Анти, напавши на трацькі землі, пограбили їх і багато тамошніх Ромеїв забрали в неволю, та вертаючи до своїх селищ, забрали їх з собою.

Одного з полонених доля віддала в руки людяного і лагідного господаря. Він сам був великим негідником та вмів добре обріхувати людей, з якими стрічався. Мавши бажання вернути в ромейські сторони, не міг цього ніяк доконати, тому взявся на таку штуку: прийшовши до свого господаря, дякував йому за людяність, запевняючи, що за те Бог пошле йому велике добро, а він сам хотів би чимсь прислужитися своєму панові, як би він послухав його доброї ради, тоді зможе скоро досягнути велике майно; отож серед Склявенів перебуває один полонений, званий Хилбудієм, колишній ромейський вождь, але ніхто з варварів не знає, хто він є. Якщо б він (пан—І.Н.) схотів дати викуп

⁴²⁾ Procopii Caesarensis, op. cit., lib. VII, c. 14;

⁴³⁾ Юстиніян зачав володіти в р. 530-31;

за Хилбудія і доставити його на ромейську землю, то може числити на вдячність і багаті дари імператора.

Такою пропозицією Ромееві вдалося легко наклонити господаря і обидва вони пішли в середину краю Склявенів. Бо вже оті варвари жили з собою в мирі та їздили свобідно по своїх краях. Вони запропонували господареві Хилбудія велику ціну та купили його і скоро вернулися додому.

Прийшовши додому, новий господар допитувався свого чоловіка, чи він Хилбудій, вождь Ромеїв. А він не надумуючись сказав правду, що він Ант і, воюючи з своїми земляками Склявінів, що провадили тоді війну, попав у неволю ворогів, а тепер по повороті додому, згідно із звичаєм, повинен бути свобідним.

Господар як би зацікавився від злості, бо видав гроші і завівся в надіях. Ромей же вмовляв в викупленого своє, щоб закрити правду і не стратити можності виконання приготованого пляну про поворот на батьківщину, тому впирався, що чоловік є таки Хилбудієм, а страх не дозволяє йому відкрити правди, але ставши на ромейську землю, її не закриє і стане чванитися своїм правдивим ім'ям.

Спочатку все це діялося в тайні перед іншими варварами; коли ж вістка про те розійшлася, Анти зібралися і винесли домагання, щоб цілу справу розголосити, мавши надію на велику користь, бо ж мали в руках ромейського вождя Хилбудія.

Племена Склявенів і Антів не є підчинені владі одного чоловіка, але віддавна живуть в демократії, тому завжди всі добрі й злі справи рішають на загальному вічу.

Щодо подробиць і інших справ, то коротко сказавши, вони однакові в обох північних варварів. Вони вірять, що є лише один бог, творець громів і він є паном цілого світу, тому йому офірують воли і всі інші офірні звірята. Про провидіння не знають нічого, ані теж не признають йому жадної ролі в людському житті. Та, як смерть їм заглядає ввічі, чи в недузі чи війні, тоді обіцяють, що уникнувши її, зараз зложать жертву богу за рятунок; і вирятувавшись, складають, як обіцяли в тому переконанні, що жертвою одержали свій рятунок.

Вони віддають також частину жертв рікам, німфам і іншим духам, а під час складання офіри ворожать. Самі живуть в убогих хатах, розсіяних одна від одної, а кожний з них часто змінює своє місце замешкання.

Стають до бою назагал пішком і йдуть проти ворога з щитом і списом в руках, а панциря не вбирають ніколи. Деякі не вдягають навіть сорочок ані жупана, а лише довгі штани, підтягнені до колін і так стають до бою з ворогом.

Обидва народи говорять однією мовою—нечувано варварською. А навіть і зовнішнім виглядом не різняться між собою: всі

вони високі і незвичайно сильної будови тіла, а шкіра їх і волосся не є ані дуже ясні, згідно жовті, ані не переходять виразно в темну барву, а всі вони є **русяві**.

Ведуть тверде життя, на ще нижчій стопі, як Масагети (Гуни—І.Н.) і завжди покриті брудом, як і ті. ⁴⁴⁾ Все ж таки, не є нікчемні з природи і не люблять чинити зла, а простотою обичаїв нагадують Гунів.

Отож здавен-давна Склявени і Анти мали одне ім'я; одних і других називано Спорами, гадаю тому, що живуть в розсіянні (по-грецьки: спораден—І.Н.) між собою в своїм краю; вони мають багато землі, бо по тому боці Істру переважно вони живуть. Отож справа того народу представляється, менше-більше, так.

І зібравшись в тому часі Анти, як вже згадано, змусили того чоловіка признатися, що він Хилбудій, вождь Ромеїв, а коли відпирався, грозили йому карами.

Десь в тому часі імператор Юстиніян вислав послів до тих варварів (Антів—І.Н.) з пропозицією поселитися в місті Турис, що лежало поза Істром і було колись збудоване імператором Ромеїв, Траяном, але вже віддавна опустіло через грабежі тамошніх варварів. Імператор Юстиніян виявив бажання подарувати їм це місто й околиці довкруги нього, як давню власність Ромеїв, дотого допоможе їм всіми силами там поселитися, давши грошеву поміч, але під умовиною, що на майбутнє будуть його союзниками та завжди заступатимуть Гунам дорогу, якщо б вони захотіли нападати на землю Ромеїв.

Почувши про те, варвари радо погодились, обіцяючи виконати це, як він іменує Хилбудія ромейським начальником і дасть їм його за спів-основника нового міста; при чому впиралися, що саме той чоловік є Хилбудієм. І він, попавши в гордість такими надіями, твердив, що є Хилбудієм, вождем Ромеїв. З ним, як ішов в тій справі до Візантії, стрінувся особисто Нарз(ес) в своїм поході та переконався в його обмані (хоч говорив по-латині і навчився багато речей, характеристичних Хилбудієві, які вдавав зручно) та всадив його в тюрму і змусив до визнання правди,

⁴⁴⁾ **Cornelii Taciti**, *Historiae et libri minores*, ed. Holm-Andersen-Köstermann, Lipsiae, 1936, *De Germania*, с. 46, вже в першому столітті по Христі (коло 55-120 pp.) писав про брак замилювання до чистоти в Певкінів і Венедів (предків західніх Слов'ян).

Він каже дослідно так: ...“Я сам сумніваюся чи народи Певкінів, Венедів і Фінів зачислити до Герман, чи до Сарматів. Певкіни, яких дехто називає Бастарнами, мовою, звичаями, селищами і хатами вони подібні до Герман. Бруд всіх походить вже з крові, через подружжя з Сарматами це в них ще погіршилося. Всі ліси й гори між Певкінами і Фінами вони плюндрують і грабують.

Все ж таки, їх можна би зачислити до Герман, бо доми будують і щитів не уживають, а як скорі бігуни радо йдуть пішком, бо все це є чуже Сарматам, які живуть на возах і на конях”.

Деякі дослідники, опираючись на цьому тексті Тацита, уважали Бастарнів германським плем'ям. Та, сьогодні їх загально вважається тракійським плем'ям, що жило в Карпатах.

аж щойно потім забрав його до Візантії. . .”

В тій самій книзі Прокопій говорить про участь Антів, як союзників Візантії, у війні проти Візиготів в Італії. Він каже ⁴⁵⁾:

. . . “Тулліян, зібравши місцевих селян, стеріг вузького просмику, щоб вороги не ввійшли до Луканії ⁴⁶⁾ і не зруйнували її. З ним стерегло також 300 чоловік, Антів, яких Іван (інший візантійський полководець—І.Н.) залишив на просьбу Тулліяна, бо ці варвари більше як хтонебудь, були зручні в боротьбі серед важкого терену.

Коли ж про те довідався Тутіляс (вождь Візиготів—І.Н.) то рішив, що не варта там залишати Готів, але зібрав велику силу селян та післав з ними трохи Готів і наказав за всяку ціну зайняти той просмик. Коли ж зачалася боротьба, обидві сторони перли вперед, але Анти завдяки своїй хоробрості й трудному, але їм звичнішому теренові, разом з селянами Тулліяна, змусили ворогів до втечі. . .”

Цікаво, що майже в тому самому часі, коли антські частини боролися в Італії проти Візиготів, їх інші земляки, користаючи з того, що РOMEї були зайняті тією війною, виправлялися на їх землі та брали добичу і невільників. Про те Прокопій розказує так: ⁴⁷⁾

. . . “Коли володів Юстин, стрий Германа, Анти, перейшли з великими силами Істер і напали на ромейські землі. А дещо перед тим імператор іменував Германа військовим начальником для цілої Тракії. Він, вдаривши на відділи ворогів, виграв бій і майже всіх повбивав, а через те здобув загальну велику славу, головно серед тих варварів. . .”

Сам Прокопій не згадує докладніше про місце замешкання отих Антів, бо мабуть, сам він не міг знати цього. У восьмій книзі він каже про землі Антів таке ⁴⁸⁾:

. . . “Це озеро (говорить про Азовське—І.Н.) лучиться з Понтом Евксіном ⁴⁹⁾. Народи, що там сидять, називалися колись Кимерійцями (ще перед приходом Скитів—І.Н.), а тепер мають ім'я Утугурів. Поза ними на північ сидять безчисленні племена Антів”.

Про інші, численні напади Антів на ромейську державу розказує Прокопій в своїй “Тайній Історії” між іншим таке:

. . . “Але про те ⁵⁰⁾, що стрінуло державу РOMEїв із сторони Персів, Сараценів, Склявенів, Антів і інших варварів, я вже оповів в своїх попередніх працях. . .”

⁴⁵⁾ Procopii Caesarensis, Opera omnia, liber VII, c. 22;

⁴⁶⁾ Луканія, містечко в Італії;

⁴⁷⁾ Прокопій, цит. твір, кн. VII, гл. 40;

⁴⁸⁾ Там же: кн. VIII, гл. 4;

⁴⁹⁾ Чорним Морем.

⁵⁰⁾ Procopii Caesarensis, Hist. Arcana, c. 11, §11;

4. Анти і Склявени в часах володіння імператора Юстиніяна дуже часто переходять Дунай, та на свою власну руку пльондрують ромейські посілості і забирають людей в неволю. Анти воюють з Склявенами, але скоро доходять до взаємного порозуміння.

Вони йдуть до бою пішком із списою і щитом в руках; борються дуже хоробро, головно в трудних теренах, тому Ромеї беруть їх до себе до воєнної служби.

5. Анти і Склявени не є підчинені владі одного деспота, але з давніх часів мають демократичний спосіб життя, тому всі важні справи рішають на своїх зібраннях-вічах **).

6. Анти і Склявени мають однакову віру: вони вірять в одного бога, творця громів (Перуна), вірять в німфи й інші духи та приносять їм в офіру звірят, надіючись одержати від них поміч в небезпеках.

б) Агатій про Антів.

Історія Прокопія вривається на 552 році. До неї нав'язує Агатій з Миріни, Мала Азія (жив коло 536-582 рр.). Він пише "Історію володіння Юстиніяна" ⁵¹), що обнимає роки 552-558, коли автор помер.

Агатій не пише про війни з Антами, але згадує про одного визначного Анта, старшину візантійської фльоти, адмірала на Чорному морі, що командував операціями проти Персів в Кольхиді, сьогоднішній Грузії. Пам'ятник Агатія не має такої великої історичної вартости, як Прокопія.

Він в третій книзі своєї історії говорить про облогу міста Оногуріс та про приїзд свіжої підмоги Персам ⁵²):

... "Тоді було вислано проти надходячого війська з Мухейрізу не більше, як 600 чоловік кінноти під проводом **Добрагедза** (Доброгоста, за національністю Анта, як про те пише Агатій на іншому місці третьої книги, гл. 21—І.Н.) і **Узігарда**; обидва вони, що правда, були варварами, але ромейськими старшинами...

"Персів було 300 чоловік доброї кінноти, що вийшли з **Котаїзу** і **Мухейрізу** та маршували до **Онагуру**. Ішли без заховання осторожності, бо не сподівалися стрінуги ворога. Доброгост напав на них із своїми людьми й **Узігурда** так несподівано, що вони

Ми дотепер розглянули двох письменників, готського і візантійського, але обидва вони свідчать, що Анти, це Слов'яни, а не Сармати.

) **Vernadsky, op. cit., p. 135, гадає, що слов'янських Антів зорганізували в сильну дежаву іранські Аляни. Він гадає, що Азо-Слов'яни і Русь (Ruch-As) була в ордах Алянів у їх інвазії над-Дунайських околицях, а навіть в Галлії та Еспанії в 411 р. Тоді Аляни зайняли провінції Люзатанію і Картагену. Їх залишкою є назва міста "Антія", згадана в Бавар. географі.

⁵¹) **Agathias**, *Historiarum libri V*, ed. B. G. Niebuhr, Bonnae, 1828, (in Migne, P. Gr.), vol. LXXXVIII, col. 1249—1608;

⁵²) **Ibidem**: liber III, cap. 6;

пішли вrostіч...”

Агатій оповідає про інший епізод під містом Фазіс (в 555 році), яке РOMEї обкидали стрілами з кораблів, кажучи дослівно ⁵³):

...“Щоб не наразити кораблів на шкоду, таксіарх, Доброгост, Ант, і лохагос, званий Елмігірос, Гун, згідно з одержаним від вождів наказом, наповнили 10 двокермових кораблів своїми вояками і поплили вгору річкою стерегти переправи; пливучи серединою річки, або попри її береги”.

Доброгост взяв в полон два ворожі кораблі.

в) Менандер про посольство Антів.

Менандер, правник за званням, автор Історії у 8-ох книгах ⁵⁴), описує часи володіння імператора Маврикія. Його Історія охоплює роки 558-582. Бувши членом прибічної ради імператора, знав докладно всі справи і мав доступ до всіх державних тайн, тому є цінений дослідниками дуже високо. Він говорить про Слов'ян і Аварів, але в нього є два дуже цікаві уступи про Антів. На жаль, його Історія заховалася лише у фрагментах, напр. в Константина Порфірородного “Про закони” та в інших авторів.

В шостому фрагменті Менандра говориться таке:

...“Королям Антів велося погано і проти своїх сподівань були близько упадку, бо тоді Авари грабували їх край і землю. Анти, шарпані нападами ворога, вислали до них посольство під проводом **Мезаміра**, сина Ідаріса, брата Калагаста, та доручили йому викупити кількох полонених земляків. Мезамір, прибувши з посольства до Аварів та бувши чоловіком великої краснорічivosti, що любив високолетні слова, промовляв до них звисока й гордо.

“Тоді **Котугур** (Болгарин—І.Н.), що сприяв Аварам і плянував найнікчемніші задуми проти Антів, сказав ханові: “Цей чоловік має в Антів найбільші впливи та в кожному положенні знає, як поступити з ворогами; треба його вбити, щоб в майбутньому наїздити на їх державу без перешкод”.

“За його намовою Авари потоптали привілей посла і, нарушивши справедливість, замучили Мезаміра. Від того часу, ще більше як передтим, нищили землі Антів, не перестаючи забирати звідти рабів і добич”.

Та смерть найкращого Анта, Мезаміра, ані посилені напади Аварів на землі Антів не знищили їх сили *). Менандер опові-

⁵³) Ibidem: lib. III, cap. 21;

⁵⁴) *Fragmenta Historiarum Graecorum*, IV, ed. C. Müller, Parisiis, 1868; також: *De Boor*; також: *Historici Graeci minores*, ed. L. Dindorf, Lipsiae, 1871;

*) *Hauptman, L*, Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars, *Byz.* 4, 1929, p. 137-170; а також: “Kroaten, Gothen und Sarmaten, *Germanoslavica*, III, 1935, p. 337, гадає, що по вбитті Мезаміра Авари хотіли дістатися до Тракії, але РOMEї їх не перепустили через Дунай. При тому Анти напали “на них з тилів. То-

дає в 48-ому фрагменті **) про плюндрування ромейської землі Слов'янами і Антами в часах володіння імператора Тиберія (578-582 рр.), який не міг їм дати ради, тому просив Баяна, аварського хана, що був з ним в союзі, зробити наїзд на Слов'ян і Антів. Менандер, дуже правдоподібно, має на думці лише Антів, бо говорить про Слов'ян в Скитії, на яку наїхав Баян, хочаби заслужити собі на ласку імператора. Та, Анти відступили в свої ліси. Тоді Баян вислав своїх послів до начального вождя Антів, Лаврентіоса (Лавритаса) і інших їх князів, домагаючись піддатися Аварам та заплатити їм дань. У відповідь на те Лавритас так відповів аварським послам:

“Ще такий не народився і не з'явився під сонцем, щоб міг приборкати і підкорити нашу силу. Ми звикли до того, щоб панувати над іншими землями, а не, щоб хтось другий панував над нашою: і цього будемо певні, доки існують в світі боротьба і мечі...”

“Коли ж посла аварського хана, будши гордими, хотіли його обидити, вони їх всіх повбивали, не вмівши присмирити своєї вибухової природи, тому Авари чули до них ненависть”.

І так відплатилися Анти за смерть свого посла Мезаміра.

г) Маврикій про Антів.

“Стратегікон”, ⁵⁵⁾ це підручник воєнної тактики у візантійській армії, що заховався до наших часів під іменем Маврикія (згл. Урбікіоса), не є історичним джерелом в повному того слова значенні: в ньому немає прагматизму, ані хронології. Та, з огляду на вістки, що в ньому подаються, та на обставину, що його зв'язують з особою імператора Маврикія, він є дуже високо ціненим джерелом для пізнання сучасних обставин і народів, проти яких Візантія воювала на переломі VI і VII ст.

Сам пам'ятник написаний в 12 книгах і був уживаний впродовж віків при організації й вишколі візантійської армії.

Нас інтересує п'ятий розділ XI книги, де говориться про Слов'ян і Антів, та подаються вісті про життя, звичаї й обичаї Антів. Автор “Стратегікона” на основі знаних йому письмових пам'ятників та свого й своїх попередників досвіду, подає загальний нарис воєнної тактики проти Слов'ян і Антів, кажучи так:

...“Племена Склеявенів і Антів мають подібний спосіб життя й діяння; звикши до свободи, вони в жодний спосіб не дозволять себе ані уярмити ані опанувати, а головню на своїй землі. Вони

му Авари постановили дістатися до Паннонії”. Їх одна частина йшла між Прутом і Дністром в Галичину, де напала на Хорватів і Дулібів.

**) *Fragmenta Historiarum Graecorum* ed. de Boor, p. 208. (fragm. nr. 48).

⁵⁵⁾ *Arriani tactica et Mauricii Artis Militaris libri duodecim*, ed. V. Schefferus, Upsala, 1664;

дуже численні й витревалі, легко зносять спеку, зимно й слоту, недостачу одежі та інших середників до життя.

Для гостей вони дуже ввічливі і радо відпроваджують їх з місця на місце, задовольючи всі їх бажання; а якщо б гість przypadком потерпів якусь шкоду через недбальство господаря, тоді попередній господар зачинає з ним війну, відчуваючи святий обов'язок помститися (за обиду) гостя. Всіх полонених, що в них перебувають, не задержують на неозначений час, як інші народи, але назначують їм реченець, по якому стають вольними і можуть за умовленою винагородою вернутись додому, або залишаються в них свобідними, як приятелі.

Вони плекають багато різної тварини і збіжжя, складане в стіжках, а головно просо і бер (мабуть пшениця—І.Н.). Живуть чесно, а їх жінки є вірні понад усяку людську уяву так, що багато з них уважають смерть свого чоловіка за свій власний кінець і добровільно вішаються, не вважаючи вдовитство життям.

Живуть в лісах, серед рік, багон і мочарів та мають по кілька виходів із своїх хат, це з огляду на можливу небезпеку; всі конечні речі скривають, не держачи нічого наверху. Живши грабіжним життям, залюбки влаштовують наїзди на своїх ворогів в місцях лісистих і стрімких. Радо роблять засідки під час несподіваних нападів і грабежей, послуговуючись хитрощами вдень і вночі.

Своїм способом переправ через ріки перевищують всіх людей і так досконало зносять перебування у воді, що залишені вдома в наглій небезпеці, занурюються глибоко у воду, а в устах держать приготовані, довгі і в середині порожні тростинки, які сягають аж до поверхні води і, лежачи горілиць на дні, віддихають при їх помочі. Вони можуть так перебувати кілька годин, не викликавши жодного підозріння, бо як і хтось необізнаний з тим побачить з берега такі тростини, то возьме їх за виростаючі з води.

Всі ж обізнані з тим пізнають такі тростини по їх зрізанню та положенню і, або пробивають їм ними їх уста, аби виривають їх, щоб змусити вийти з води, бо без них не можуть в ній довго сидіти.

Зброя кожного з них, це два коротенькі списи, а дехто має також добрі щити, але їх не вигідно носити. Уживають дерев'яних луків і дрібних стрілів, намазаних дуже отруйною і небезпечною течюю і, як ранений не вип'є протиотрути, або не застосує інших середників, відомих лікарям, і не виріже (тіла) докруги рани, щоб отрута не ширилася на решту тіла (то вмирає).

Бувши анархічної вдачі і ненавидячи себе взаємно, не знають боевого уладу і не люблять битися в згущених рядах, ані показуватися на отворених і рівних місцях. Як і трапиться, що рі-

шаться на те в хвилині контакту з ворогом, тоді з криком посуваються вперед, а коли ворог подається перед їх криком, тоді наступають сильно,—коли ж ні, тоді повертають назад, не пробуючи змірятись з ними в рукопашній боротьбі *).

...“Радо втікають до ліса і знаходять там захист, бо вміють зручно битися в тісних місцях. Часом, повертаючи із здобиччю, знечев'я якби в страсі її покидають і втікають до ліса, а коли увага переслідувача є зайнята здобиччю, несподівано вертаються і б'ють його; вони, навмисне, послуговуються тим способом на погубу своїм ворогам.

Вони в найвищому ступені є невірні та не доховують договорів, уступлять скорше перед страхом, а дарунками їх не можна заманити.

Коли ж зайде між ними різниця думок, тоді—або зовсім не доходять до згоди або—як і погодяться, то інші зломлять їх постанову, бо кожний з них думає що інше та ніхто не хоче поступитись другому.

В боротьбі з ними треба стосувати: стріляння з луків, наглі атаки, заскакування з кількох боків, наступ піхоти, головно легко-озброєної, вкінці рівний терен бою, не покритий лісом. З ними треба воювати кіннотою і легко-озброєною піхотою для обстрілу, мавши великий запас стріл і стрілен.

Треба мати готові мости, як можливо т. зв. плаваючі, для скорої переправи через ріки, бо в їх краю є таких чимало, що їх вбрід не можна перейти.

За скитським звичаєм, одні хай будують мости, а другі бороняться. Добре мати з собою мішки з волової або козячої шкіри, щоб робити з них човни та в несподіваних наскоках на ворожі землі літньою порою в них плавати.

Найкраще уряджувати наїзди на їх край в зимі, коли дерева без листя і не дають заслони, а сніг зраджує сліди втікаючих,—їх засоби скупі, бо їх не роблять, а крім того в часі морозу і ріки легше переходити...”

...“Коли ж дійде до зудару з ними, то не треба формувати занадто глибоких колон, ані не атакувати лише фронтально, але й з інших боків. Якщо, як часто трапляється, вони займуть сильну позицію та охороняють своє запілля, не допускаючи до оточення, чи до атаки з боку чи ззаду,—треба ужити підступу, напр. вдавати перед ними втечу, а вони захочені надією переслідування, вийдуть із своїх позицій, тоді треба нагло завернути проти них, а укриті в засідці вдаряють на них несподівано”.

“В них є багато королів, що ворогують між собою; деяких з них треба прихилювати намовою і дарунками, передовсім тих,

*) Стратегікон—Псевдо-Маврикія, С. А. Желебев, Известия о славянах VI-VII вв. (Ист. Арх.) II, 1939, стор. 33-37;

що сидять при границі, а з іншими воювати, **бо війна з усіма може їх об'єднати**, або навіть довести до єдиновластя.

На т. зв. дезертирів чи втікачів, що раді показувати дорогу чи давати інформації, треба звернути увагу. І в Ромеїв трапляються опортуністи, що забувають про своїх та виказують ворогам свою зичливість; таких людей, **як служать вірно, треба нагороджувати, коли ж шкодять, прикладно покарати.**

Засоби, знайдені в пограничних полосах, треба розумно уживати, або перенести на свою сторону вантажними звірятами чи кораблями, бо їх ріки впадають до Дунаю, тому улегшують довіз кораблями...”

Щодо просування вперед і плюндрування чи грабежі на терені ворога, та в інших подібних обставинах, вже була мова в розділі про маршеві улади; тепер ще раз коротко це зреасумуємо.

Селища Склявенів і Антів положені одне біля одного здовж над ріками і сполучені з собою так, що немає між ними значнішої перерви, а всюди в сусідстві є ліси, болота і шуварі й так звичайно буває в походах проти них, що усе військо в першому скраю селищі на ньому зосереджує свою цілу увагу, а тим часом найближчі сусіди, побачивши це, легко втікають з майном до лісу. Їх молоді люди, маючи вільні руки, у відповідній хвилині нападають несподівано на військо з таким вислідом, що нападаючі не можуть їм завдати жодної поважної шкоди. Тому наїзди на них треба організувати несподівано та з тієї сторони, звідки вони найменше того сподіваються, усталивши вже згори порядок бандерій: котра перша, друга, третя і т.д., щоб не мішалися й не утруднювали справи поділу мужви.

Переправившись, як лише можна знайти відповідне місце до нападу, треба скоро поділити мужву на дві частини. Одну хай провадить заступник командира, без таборів і багажу; просуваючись незаселеною околицею 15-20 миль ⁵⁶⁾ вбік, щоб зачинати від пустих околиць та зближатися до заселених околиць і звідти зачинати грабіж та йти в тому напрямі, де є частина командира. Він же з другою частиною повинен посуватися до околиці з другого боку аж доки обидва відділи, грабуючи і забираючи все в середині, зійдуться ввечері разом і розложать табір.

Тоді цілий похід є безпечніший, бо нападений, втікаючи перед одним, попаде на другого й не потрапить наново згромадитися.

Якщо ж є лише одна, догідна до нападу, дорога, то й тоді треба поділитися на дві частини: рухливішу частину без таборів, хай возьме заступник командира, як свою бандерію і з нею рушить вперед, маючи при собі всіх начальників відділів. У першій знайденій місцевості він висилає одну, або дві бандерії, щоб одні

⁵⁶⁾ Одна римська миля: 1.5 км.

грабували, а другі їх охороняли. Одначе в першій місцевості не треба виділювати більше бандерій⁵⁷⁾, хочби це була навіть більша місцевість.

Якщо командир не забариться (з рештою мужви), мешканці околиці не матимуть доволі часу зорганізувати відсіч, а його заступник може йти вперед збитою лавою. Подібно треба поступати в усіх місцевостях, аж доки вистачить підлеглих його команді відділів. Коли ж стане на чолі всіх відділів, то повинен мати три або чотири бандерії, разом коло тисячі добрих вояків, для охорони й безпеки решти сил, аж до сповнення цілі наїзду.

Коли ж заступник виконує ці завдання, командир має йти за ним та збирати, вислані для грабежі відділи. В місці зустрічі треба того самого дня розтаборитися. Тому так зорганізовані наїзди треба стосувати не на більшому просторі, як 15 до 20 миль, щоб обидві частини могли забрати добич і того ж дня стати табором. В таких виправах всіх ворогів здібних до бою не треба брати живцем, але всіх вбивати і йти вперед без затримки і не задержуватись при них, щоб використати час вповні.

Повищі засади ми списали на основі власного досвіду в тих справах, як і дотепер написаного на цю тему авторами, для користування всім, хто їх возьме в руки. . . .”

г) Теофілакт про Антів.

Теофілакт жив при кінці VI і спочатку VII ст. Сам походив з Єгипту, а в часах володіння імператора Гераклія (610-640 рр.) був імператорським секретарем і префектом, отже мусів добре визнаватися на державних справах.

Він написав свою Історію у 8-ох книгах⁵⁸⁾, в якій описує часи імператора Маврикія (582-602 р.). Його твір дослідники уважають за достовірний, але занадто квітучий і бомбастичний стиль подекуди затемнює історичні факти.

Він описує часи війн орди Аварів з ромейською державою, що на спілку із Склявенами пльондрували ромейські території та підступили аж під самі мури Візантії. Найбільше визначилися в тих боях—склявенський вождь Ардагаст (Радагаст) і антський, **Мусокіос** (Мужока).

Для нас цікаві два уступи Історії Теофілакта: один в 6-ій книзі, гл. 8,—а другий в 8-ій книзі, гл. 5, в яких автор оповідає про воєнні операції двох візантійських полководців: Пріска і Петра, брата імператора Маврикія, проти Аварів і Слов'ян, при чому Анти були союзниками Ромеїв.

⁵⁷⁾ Бандерія, 300 або 400 мужви.

⁵⁸⁾ *Theophilactus Simocatta, Historiae*, ed. C. De Boor, Lipsiae, 1887; cf. *Theophilacti Samocattae, Historiarum libri octo*, ed. B. G. Niebuhr, Bonnae, 1834;

В першому уступі *) Теофілакт говорить дослівно так:

...“Пріскос (візантійський вождь—І.Н.), опанувавши ситуацію своєю вимовою (справа йде про бунт війська з приводу поділу добичі—І.Н.) вислав до імператора вислід трудів, окруживши добич 300 легіонерами, на чолі яких поставив Татімера. Татімер рушив до Візантії, але шостого дня трапив на Склявенів та опинився несподівано в небезпеці.

Десь підполудень, коли спокійно й безжурно таборували, пустивши коні на пасовище, ударили на них варвари. Настав крик, а Ромеї не мали під рукою коней, тоді Татімер скочив вперед з горсткою мужви і, ставши перед варварами малоощо не згинув. Не мігши їм протиставитися, почав втікати і ранений кількакратно, але не важко, вирвався з небезпеки.

Тим часом, надійшла ромейська піхота і вирятувала Татімера, звівши бій із Склявенами. В завзятій боротьбі Ромеї перемогли Склявенів, завдавши їм важкі втрати і взявши живцем 50 варварів, вернули до табору та врятували ромейську добич перед Склявенами. Татімер, вилікувавши рани, вернув до Візантії, разом з добиччю. Врадуваний таким вислідом імператор, перебув цілу ніч на богослужбі в найбільшій святині столиці, а відправивши благальний Молебень, просив Бога про ще більші тріумфи.

Тим часом, начальний вождь Пріскос вислав своїх людей на стежу. Проминуло два дні, а в околицях не завважено ворога. Тому казав Александрові перейти річку Гелібакіос (північний доплив долішнього Дунаю—І.Н.). Олександр, переправившись через річку, знайшов Склявенів. Варвари, ставши віч-на-віч з ворогом, втікли в багна та лісисті околиці. Ромеї ж хотіли їх злапати, але увійшовши в болота, знайшлися в такому невідрадному положенні, що цілий відділ був би пропав, якби Олександр не був випровадив Ромеїв з тих болот.

Отож, командир Олександр окружив цілу ту околицю та хотів їх спалити але через вогкість не міг розвести вогню, тому не міг сповнити своїх надій. Небаром з'явився Гепід (людина германського племені—І.Н.), народжений в християнській вірі, що жив з тими варварами. Він, втікши до Ромеїв, показав їм доступ, який Ромеї опанували і дістали в свої руки варварів. Олександр переслухував зловлених, пробуючи довідатися, звідки походять. Варвари, одначе, попали в люті і не робили собі нічого з найважчих тортур, зносячи бичування, якби його зовсім не було.

Гепід оповів все, докладно представивши положення, кажучи, що в'язні є від **Мусокіоса**, званого в мові варварів королем і, що отой Мусокіос перебуває звідти коло 30 парасангів (1 парас.—5 кілометрів—І.Н.), а змовлені були ним вислані на розвідку, бо

*) *ibidem*, liber VI, cap. 8;

вже був довідався про програшу Ардагаста.

Він (Гепід—І.Н.) заохочував також Ромеїв піти з цілою силою на нього і зловити варвара, що не сподівався нападу. Олександр вернув до Пріскоса, взявши з собою полонених варварів, а начальний вождь покарав їх смертю. Також і Гепід став перед вождем та представив Пріскосові наміри варварів і намовляв його вдарити на них, а запорукою успіху мав бути дозвіл на відвідання варвара. Пріскос радо прийняв плян і обдарував щедро дезертира та зробив йому великі обітниці і вислав підманути варвара.

Гепід пішов до Мусокіоса і прохав, щоб дав йому довбаних човнів для переправи розбитків Ардагаста. Мусікіос прийняв за правду плянований підступ і дав човни, щоб Гепід врятував розбитків Ардагаста. Взявши 150 човнів і 30 веслярів, задержався на протилежному березі ріки, яку тамошні люди називають Паспіріос (інший північний доплив при гирлі Дунаю—І.Н.).

Пріскос за умовленим пляном досвіту рушив походом. Тим часом Гепід опівночі неспостережно з'явився в таборі ромейського вождя і просив про важкоозброєних легіонерів, щоб “пащею меча” міг знищити варварів при веслах.

Начальний вождь дав йому 200 мужви під командою Олександра. Коли ж ромейський відділ підійшов до річки Паспіріос, Гепід залишив Олександра в засідці, а як настала ніч варвари раді до сну, дотого підхмелені, твердо спали. Гепід хитро продумав все, щоб знищити варварів. В третій сторожі (між 12 і 3 год. попівночі—І.Н.) відійшов від них до місця засідки та випровадив Олександра. Допровадивши Ромеїв до річки Паспіріос і уложивши кличку, пішов знову до варварів. Коли ж вони ще спали, Гепід подав Олександрові знак аварською піснею і Олександр вдарив на варварів та покарав за сон і за життя. Забравши човни, вислав посланців до начального вождя, наглячи до поспіху.

Пріскос взяв 3000 мужви і всівши до човнів переправився через річку Паспіріос, а опівночі рушив в похід. Варвара згубило те, що по п'ятиці лежав непритомний, бо саме тоді справляв тризну по померлому братові, як це у них було звичаєм, тому настала велика паніка. Самого варвара взято живцем, а Ромеї цілу ніч топилися в крові. Щойно на світанку на приказ вождя здержано різню. На третій день вождь перевіз табори і головні сили. Та, Ромеї загорділи останніми випадками і шукали вигоди й приємности, тому не виставили варти, яку Ромеї називають в своїй мові “скулька”. Вранці вождь Пріскос наказав посадити на паля начальника варти, а деяких вояків покарав буками”.

В 7-ій книзі, гл. 4, Теофілакт розказує про те, як інший слов'янський начальник, Пирогост, вирізав за Дунаєм Ромеїв, але в піз-

нішій боротьбі згинув Пирогост, а під час повороту РOMEїВ Слов'яни засілися на них і вирізали, а решта пішла в розтіч. У відплату за це ціла сила РOMEїВ рушила походом на Слов'ян вгору річкою Тисою, де заскочили їх несподівано і забрали багато в полон. Ці події, каже Теофілакт відбулися в 599 році.

Два роки був спокій, щойно в 602 році імператор вислав свого брата, Петра з військом в наддунайські сторони, про що Теофілакт розказує так ⁵⁹⁾:

...“Петро передав команду над військом своєму заступникові Гудвинові. Гудвин, перейшовши річку (мова йде про Дунай—І.Н.) “устаами меча” ⁶⁰⁾, винищив множество ворогів та набрав товпи полонених і тим здобув собі славу. Тим часом РOMEї хотіли вертати через ріку у свої землі, але Гудвин ще деякий час їх держав (за рікою—І.Н.).

Хан (Аварів—І.Н.), дізнавшись про наїзд РOMEїВ, вислав Апсіха з військом, **щоб нищити землю Антів, бо вони були тоді в союзі з РOMEями.**

Та, в тому самому часі збунтувалися деякі племена Аварів з наміром перейти на сторону імператора; хан, занепокоєний такою вісткою, намагався всякими способами, просьбами й хитрощами, спонукати відступників до повороту.

Надходила осінь. Імператор Маврикій наказав Петрові, щоб ромейські війська перебули зиму в краю Склявенів. З другої ж сторони, РOMEї збунтувалися проти наказу імператора, не лише зі згляду на здобуту добич, але й через виснаження коней; а крім того орди варварів крутилися по землях з другої сторони Істру. І коли начальний вождь старався про зміну наказу імператора, у війську вибух великий бунт”.

д) Теофан про Антів

Теофан Ісповідник (Гомологетес), уважаний Східньою Церквою за святого за своє тверде становище в поборюванні єресі іконоборства в часах володіння Лева V. За те він був ув'язнений і засланий на острів Самотрака, на Егейському морі. Сам він походив з визначної візантійської родини, але вже в ранній молодості заложив свій монастир над морем Мармара і в ньому жив, аж доки не виступив в обороні почитання св. образів, а в 814 році був засланий.

На засланні на просьбу іншого історика, Георгія Сінкелла, що писав історію і довів її до 284 року, Теофан взявся її продовжувати. Він написав обширну хроніку, що закінчується 813 роком. Вона є знана в історичній науці під назвою: Хронографія Теофа-

⁵⁹⁾ Theophilacti Samocattae, Historiarum, lib. VIII, cap. 5, §12;

⁶⁰⁾ Військовий технічний вислів “ore gladii”;

на ⁶¹⁾.. Її згодом продовжував, як загально вважається дослідниками, імператор Константин Порфірородний.

Хоч в Хронографії Теофана є недомагання, напр. зразу видно, що автор не був фаховим істориком, бо бракує йому історичного змісту, то одначе ціна її велика, бо автор користав з інших джерел, сьогодні не знаних. Є в ній багато вісток і про Слов'ян з VI і VIII ст. Він наводить вістки, напр. з Теофілакта, але на світлює їх в своєму сучасному розумінні. Він, що правда, не згадує Антів на ім'я, як це робили наведені нами письменники, бо воно в часах Теофана вже вийшло з уживання, а на означення всіх Слов'ян, в тому й Антів, уживалося слово: Складеной (Слов'яни).

В Теофана подаються вістки за хронологією від початку створення світу, як і в нашій Повісті Временних Літ. Подамо деякі місця з Хронографії, що стоять в будь-якому відношенні до наших предків.

Рік 6085 (592) “Цього року імператор Маврикій вислав Пріскоса з усією ромейською силою над річку Істер, щоб перешкодити племенам Складенів у переправі. Як він прибув до Доростолу, хан (Аварів—І.Н.) довідався про те і вислав послів з протестом, що Ромеї зачинають воєнні кроки. Пріскос вияснив, що не прийшов воювати з Аварами, але імператор вислав його проти Складенів. Пріскос вчув, що Ардагаст вислав орди Складенів за добиччю, тому перейшов несподівано Істер опівночі і вдарив на Ардагаста. Ардагаст, бачачи небезпеку, скоро скочив з коня і заледве врятувався. Ромеї ж вирізали багато Слов'ян і спустошили землі Ардагаста, а велике число полонених під командою Татімера було вислане до Візантії.

Татімер маршував необережно, а не цураючись пиятики і гулянок, занехав осторожність. Третього дня напали на нього орди Складенів, а він трусливо стратив голову і втікаючи, отямився аж у Візантії. Його вояки звели бій із Складенами і несподівано побідили варварів та привели полонених імператорові до Візантії. Втішений імператор відбув з цілим містом благодарственні молебні.

Пріскос, набравши відваги, рушив до краю Складенів. Один Гепід, бувши християнином, показав їм дорогу, і побили варварів. Він твердив, що **король варварів, Мусокіос**, (начальник Антів—І.Н.) перебуває 30 миль звідти. Пріскос за радою Гепіда перейшов річку опівночі і застав Мусокіоса при чарках (справляв тризну по своєму братові) і злапав живого, а варварам справив велику різню. Забравши добич, віддалися великій пиятиці й гулькам. Варвари ж вдарили на побідників і сталося б щось

⁶¹⁾ *Theophanis Chronographia*, ed. C. de Boor, Lipsiae, I-1883, II-1885; etiam: ed. Classen, I, Bonnae, 1883 (in Migne P. Gr.), vol. CVIII, col. 55—1009;

гірше від триумфу, якби не Геннон був прийшов з підмогою піхоти Ромеїв і не здержав завзятого наступу варварів. Пріскос казав вбити на палях тих, що занедбали сторожу”.

Як бачимо в Теофана є деякі різниці з Теофіляктом, напр. історія про ганебну втечу Татімера, про зраду Гепіда, про боротьбу Антів після смерти Мусокіоса тощо. Видно, Теофан мав більше джерел під рукою і на їх основі старався писати згідно з правдою.

Рік 6086 (593) “Того року Пріскос знову перейшов Істер і спльондрував (землі) Склявенів, а потім післав імператорові багато полонених, а він Татімером доручив Пріскові, щоб ромейські війська перезимували там. Та ромейські легіонери збунтувалися, довідавшись про те, з огляду на орди варварів, а це був ворожий край і сильні морози”.

Рік 6089 (596) “Петро (брат імператора Маврикія—І.Н.) вирушив проти володаря Склявенів, Пирогоста. Варвари вийшли на зустріч над беріг ріки і задержували переправу. Ромеї ж стрілами з луків з човнів змусили їх до відвороту. Під час втечі Пирогост був поцілений в слабину й загинув. Ромеї, перейшовши, взяли велику добич та повернули на свій бій. Та командири заблукали і зайшли у безводні місця, тому війську загрожувала велика небезпека. Маршуючи ніччю, натрапили на річку Гелібакіяс. По другому боці річки була тростина, в якій скрилися варвари і стріляли з луків на всіх, хто брав воду. Положення Ромеїв було грізне і побиті варварами пішли врозтіч. На вістку про те Маврикій усунув з команди Петра і знову заіменував Пріскоса начальним вождем Тракії”.

Рік 6094 (601) “Восени імператор Маврикій доручив Петрові перезимувати в краю Склявенів; військо противилося, не хотючи виконати наказу, бо коні змарніли і мали з собою добич, як також в тім краю було багато варварів, тому зачали готувитися до бунту. Обурений вождь залишив їх на призволяще. Великі дощі і сильний мороз зачали докучати, а Петро сидів 20 миль від табору. Маврикій в листах наглив Петра зимувати за Істром і прохарчувати військо в краю Склявенів, аби не мусів давати воякам на удержання з державної скарбниці”.

Як відомо, військо таки збунтувалося і то не лише те, що було в слов'янських землях, але й в столиці, а Фока замордував самого імператора Маврикія.

Рік 6156 (663) “Абдерахман, син Халдеоса, напав на ромейські землі, зимував в них і знищив околиці. Склявени, що перейшли до нього, пішли з ним до Сирії і поселилися в околиці Апамеї, в місцевості Селевкобилос”.

Рік 6171 (678) “Болгари, перейшовши Дунай під Варною біля Одиссос, бо в тих околицях є великі рівнини і, узнавши їх за без-

печні, бо позаду мали ріку Дунай, спереду й збоку гори і Чорне море, поневолили живучі там племена Склявенів, звані сімома поколіннями, **Сіверів**, та переселили їх з рівнин біля Бергабу в східні околиці, а решту підлеглих собі племен до півдня і заходу аж в сторону Аварів. Вони зачали грабувати та брати полонених з городів і сіл, що належали до ромейської держави”.

Рік 6184 (690) “Того року Юстиніян (Другий—І.Н.) покликав 30,000 війська з переселених ним Склявенів, яке назвав “милим народом”, заіменувавши вождем Небилоса. Гордий з того написав Арабам, що зриває усталені договором умовини миру та, взявши “милий нарід” і всю кінноту, рушив до надморського Севастополя. Араби позірно не хотіли зривати миру, але змушені до того запальчивістю імператора прийшли з військом під Севастопіль, ще раз завізвавши імператора не зривати уложеного й заприсяженого договора, бо Бог стане мстителем і суддею злочину. Коли ж імператор не хотів слухати того, а перся до бою, вони роздерли списаний текст договору і, завісивши його на списі, наче хоругву, рушили під проводом Магоммеда на Ромеїв і звели бій.

Зразу Арабів побіджено, але Магоммед увійшов в порозуміння з вождем Склявенів, союзників Ромеїв, піславши йому мішок золота та зробивши важні і надійні обітниці, переконав його перейти на його сторону з 20,000 Склявенів і цим спричинив паніку в ромейських рядах. Тоді Юстиніян знищив їх частину, що стояла під Левкатес, краю гористім, над морем біля Нікомидійського заливу”.

Рік 6196 (703) Під цим роком Теофан оповідає про прогнання Юстиніяна з престола в 695 р., а потім каже дослівно так:

...“Він... вислав Степана до Теробеліса, вождя Болгарів, за поміччю в цілі відзискання престолу батьків, обіцявши великі дари і свою дочку за жінку. Теробеліс прирік під присягою повиноватися йому і заховати чесно союза та покликав до зброї увесь нарід Болгарів і Склявенів і скоро з’явився під столицю”.

Рік 6254 (761) “Болгари зробили повстання і повбивали свою старшину та установили негідника, званого Тледзес, що мав 30 років. Склявени масово втікали й хоронилися в імператора, що поселював їх над річкою Артанас” (Мала Азія, біля Босфору—І.Н.).

Рік 6256 (763) “Імператор післав таємно людей до Болгарії, наказавши їм зловити володаря Сіверів, **Склавуноса**, що наробив багато шкоди в Тракії”.

Рік 6258 (765) “16 листопада того Індикта з волі імператора проти канонів вибрано патріярхом Константинополя Микиту, евнуха, з роду Склявенів”. (Микита I, іконоборець був патріярхом в 766-80 рр.—І.Н.).

Під роком 773 Теофан оповідає про війну імператора Константина V Копроніма проти Болгар, в якій брали участь “рузія челяндія” (руські кораблі). Одначе, Анастазій, папський бібліотекар IX ст., перекладаючи хроніку Теофана на латину, переклав слово “рузія” через “рубєа” (червоні-русяві), тобто кораблі русявих. Інтересно, що в наших билинах співається про червоні кораблі. Знаємо, що руські моряки служили у Візантії, як про те згадує Порфірородний під 903 роком (при описі походу на Крету), як також під 935 роком. Русь брала участь в поході на Італію. Отже є дуже правдоподібне, що й в 773 році руські моряки воювали на спілку з Болгарами. Про рухи руської фльоти на Чорному морі в тому часі потверджуються Житіями Стефана Суружського та Юрія Амастридського *), про що говоритимемо докладніше.

ж) Патріярх Никифор про Антів

Никифор також походив з визначної візантійської родини. Батько і він сам були секретарями імператора. Він прийняв чернечу рясу і 806 року став патріярхом та завзято виступав проти іконоборців, тому був засланий у 815 р. імператором Левом V. Помер на засланні у 829 році.

На засланні написав два невеличкі історичні твори, які мають значення історичних документів з огляду на велике знання державних справ автора. Твори написані в популярній формі стилем простим і ясним. В творах описуються часи від 602-769 рр. ⁶²⁾.

Для нас інтересний один уступ про облогу Візантії Персами, Аварами й Антами за імператора Гераклія, де антська фльотилля атакувала від сторони Золотого Рогу. Никифор каже:

...“Авари привезли машини до облоги, дерев'яні вежі й шопи, а коли підійшли з машинами під мури, Божа сила їх знищила і вигубила їх разом з арабськими вояками. А що Авари мали з собою слов'янські орди та користали з їх помочі, то умовилися з ними: як побачать світляні знаки з форту у Влахерні, т. зв. Птерон, мають виплисти своїми “моноксилями” (довбаними човнами—І.Н.) та своєю появою нагнати містові страху і цю хвилину вони (Авари—І.Н.) використають для пробиття отвору в мурах.

“Про те дізнався патрицій Бонус і зібрав дво- і трирядові кораблі та вислав озброєні в місце, звідки мав бути даний знак, а рівночасно вислав дворядові кораблі на противний бік і наказав їм дати світляний знак. На цей знак Склявени (Анти—І.Н.) ру-

*) Василевскій, В. Г., Труды, Спб-Л, 1908-30, III, ст. 95-96; cf. Macartney, C, The Magyars in the Ninth Century, 1930, p. 213;

⁶²⁾ Nicéphorus, Opuscula historica, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1880; etiam: Nicéphori, Opuscula Historica, ed. V. G. Niebuhr, in Migne, P. Gr., vol. C, col. 876—994;

шили з ріки Барбиссос в напрямі міста, тоді кораблі виплили з засідки і, оточивши їх, винищили скоро так, що від крові морська вода зачервоніла. Між трупами було видно склявенських жінок. В наслідок того варвари відступили від облоги і вернули назад до свого краю”.

з) Павло Диякон

Павло Диякон (ур. 720 р.) з роду лонгобарської шляхти, жив в часах королів Ратхиса і Десидерія в місті Павії, а згодом в монастирі на Монте Кассіно, де й помер при кінці VIII ст. (†799 р.).

Він, найвизначніший письменник своєї доби, що писав на різні теми, релігійні і світські. Найкращим його твором є Історія Лонгобардів в VI книгах. Там описуються часи від початку мандрівки Лонгобардів аж до 744 р. При писанні своєї історії Павло Диякон користувався працею Секунда з Трієсту п.з. “Оріго джентіс Лонгобардорум” та устним переданням свого народу. Його твір можна зачислити до т. зв. Ренесансу Каролінгів, в якому вже можна бачити зворот до класичної літератури.

Отож Павло Диякон має інтересну для нас згадку про мандрівку Лонгобардів з-над Лаби до краю Ругів (германського племені знищеного Одоакром—І.Н.), а звідти (перейшли) до краю Антаїб(ос) і Бантаїб(ос) і Бургундаїб(ос).

Антаїб, це згерманізована назва Антів. Дворнік гадає ⁶³⁾, що держава Антів доходила в тому часі аж до Шлеську й горішньої Висли, куди саме переходили Лонгобарди.

Вчені ще й досі не устійнили первісного місця Лонгобардів, але їх побут в Карпатах і Паннонії є певний, бо про те також згадує Йордан. В 487 р. (за іншими в 491 р.) вони вже були над Дунаєм в краю Ругів. Отож в краю Антів вони могли бути в 480-487 рр. Щодо їх побуту в Бургундаїб, то деякі гадають, що це Бургунди, але це скорше Болгари ⁶⁴⁾. За гадкою Кляпрота Бургунди ще в 277 р. опустили свій край над Вислою, а напр. Агатій називає Болгарів Бугунді, згідно з Мойсеєм з Хорезму Буругунді (Болгари) були ще в V ст. над Доном і Азовським морем, а над Дунаєм з’явилися в 487 р. Цей час годиться з описом Павла

⁶³⁾ Dvornik, F, The Making, pag. 284; cf. Pauli Diaconi, De gestis Longobardorum (in Muratori Rerum Italicarum Scriptores, I, p. 413; (cf. Schafarik, op. cit., I, p. 130).

...“Igitur Longobardi tandem in Muringam pervenientes, ut bellatorum possint ampliare numerum, plures a servili iugo ereptos ad libertatis statum perducunt; atque rata eorum haberi posset libertas, sanctiunt more solito per sagittam, immurmurantes nihilominus, ob reinfirmitatem, quaedam patria verba. Egressi itaque Longobardi de Muringa applicuerunt in Gollanda, ubi aliquanto tempore commorati dicuntur: post haec Anthaib, Banthaib, pari modo et Wurgunthaib per annos aliquot possedissee, quae nos arbitrari possumus esse vocabula pagorum seu quorumcumque locorum”.

⁶⁴⁾ Thunmann, Untersuchungen ueber östliche Voelker, pag. 32-34; Klaproth, Tableaux historiques de l’Asie, p. 249; Schafarik, op. cit., I, p. 131;

Диякона, за яким Лонгобарди були в краю Антів і Болгарів, звідки їх прогнано до краю Ругів (сьогоднішня Моравія—І.Н.) коло 487-491 рр.

5. Хронологічне зіставлення історичних фактів про державу Антів.

Боротьба кочових племен іранського, асійського та германського походження проти Ромеїв в околицях Причорномор'я й Дунаю тягнулася довгими віками. Річ зрозуміла, що слов'янські племена, поволі чи поневолі, також були до неї втягнені. Тут маємо на думці слов'янські племена українських етнографічних територій, відомих під назвою Антів.

Їх ім'я не зразу появилось на сторінках історичних пам'ятників. В попередньому розділі ми бачили що деякі племена, як напр. Карпи, Костобоки, Беси й інші, нападали на ромейські посілости над Дунаєм з власної ініціативи, але їх війни йшли на рахунок Сарматів, Алянів, Готів, Гунів чи Аварів.

Напади наших племен мусіли збільшитися на початку III ст., бо імператор Максимін в 237 р. постановив за всяку ціну здобути терени на схід від Карпат, щоб таким чином відсунути слов'янську небезпеку від Ромейської держави ⁶⁵).

За наслідників Максиміна: Декія, Галла, і Гостіліяна, Слов'яни продовжують свої наїзди на ромейські території, напр. в 253 р. Венеди, Галінди, а також і Фіни воюють проти Валюзіяна і були ним побиті, а сам він одержав почесний титул: "Побідника Вандалів, Фінів, Галиндів і Венедів". З нагоди тієї побіди над "варварами" в Римі були вибиті нові монети, що мають латинські й грецькі написи ⁶⁶). Ромеї, знані з своєї сумлінности у веденні державних справ, не друкували б таких монет, якщо б таких побід не було. Тим більше, що їх монети були поширені в цілому тодішньому культурному світі. Під назвою "Венеди" ромейські письменники розуміли спочатку всіх Слов'ян, напр. Тацит в своїх творах ⁶⁷).

Ім'я Антів (грецьке: Антай, латинське: Анте, готське: Антаїб, а в деяких рукописах: Антаїбос) не було уживане письменниками, як ми це бачили, на загальне означення всіх Слов'ян. Автори розрізняють існування трьох груп Слов'ян: Венедів, Склявенів і

⁶⁵) **Julius Capitolinus**, Vita Maximini, cap. 13, dicit: 'Pacata Germania Sarmium venit, Sarmatie inferre bellum parans atque animo habens, concupiens usque ad Oceanum septentrionales partes in Romanam ditionem redigere; quod fecisset, si vixisset, ut Herodinus dicit, Graecus scriptor'.

⁶⁶) **J. Vaillant**, Numism. Imp. Romani, ed. Parisiis, 1674, II, p. 337; inscriptio; "Imperatori Caesari Vandalico, Finnico, Venedico, Valusiano Augusto—Marti Pacifero".

⁶⁷) **Cornelii Taciti**, Historiae et libri minores, ed. Holm-Andersen-Köstermann, Lipsiae, 1936; Tractatus "De Germania"; cf. **Norden**, E, Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania, Berlin, 1923;

Антів. За Йорданом такий поділ Слов'ян був відомий в часі мандрівки Готів, бо в нього Венеди, це предки північно-західніх Слов'ян; Склявени, це предки південно-західніх Слов'ян; а Анти, це предки південно-східніх Слов'ян, що жили на наших етнографічних територіях.

Він кладе Венедів на північ від Карпат, кажучи, що вони займають там великі простори. Натомість, Анти живуть між Дунаєм, Дніпром і Карпатами. В нього Анти, це найхоробріший нарід з-поміж усіх Слов'ян. Цей почесний титул вони одержали від нього тому, що вміли задержати свою незалежність перед натиском Готів, а потім Гунів на Причорноморі.

Історія наїзду готського короля Вінитаря на державу Антів з приводу "зради" Росоманів (Роксолянів), які належали до федерації племен держави Антів, сталася вже по основному розбитті Готів Гунами, коли частина Остроготів втікала через землі Антів над Балтійське море.

Як можна бачити з твору Йордана, Готи, звівши кілька боїв з українськими пограничними племенами, зробили несподіваний наскок на короля Антів, **Боза**. Тут, радніше, треба розуміти короля одного сильнішого племені Антів, бо, як описують письменники, в державі Антів єдиновластя не було.

Прокопій, описуючи народи Причорномор'я, головню над Азовським морем і Доном, каже, що "дальше на північ є положені землі заселені безчисленими племенами Антів" ⁶⁸).

Отож із свідоцтв Йордана і Прокопія виходить, що племена Антів жили між Дніпром, Дунаєм, Азовським морем і на північ від них. З цих двох авторів бачимо, що племена Антів поволі, але послідовно натискали з півночі на Причорномор'я, намагаючись його опанувати ⁶⁹).

Такі амбіції могли постати в Антів з почуття власної сили, щоб загородити дорогу кочовикам та стати в безпосередньому сусідстві з Ромеями не лише над Дунаєм, але здовж Чорного моря, куди їх тягнула атракційна сила ромейської культури й багатства. Зовсім певно, що наслідком отих змагань Антів була їх військова співпраця з Ромеями проти Персів, чи Гунів, що також мали свої інтереси на цьому терені ⁷⁰). Тому бачимо Антів раз в союзі з Ромеями, а іншим разом з їх ворогами, бо в цей спосіб сподівалися скорше досягнути свою ціль.

Анти допомогли Гунам розбити Готів, бо по відході Гунів в паннонські степи вони не мали поважного суперника на Причор-

⁶⁸) Procopii Caesarensis, op. cit., lib. IV, cap. 4;

⁶⁹) Vernadsky, G, op. cit., p. 191, гадає, що Анти Лівобережної України (Харків-Полтава) не були під Аварями. Вони нападали на Ромеїв на спілку з Аварями.

⁷⁰) Agathias, Historiarum libri V, ed. B. G. Niebuhr, Bonnæ, 1828 (Migne, vol. LXXXVIII, lib. 3, cap. 6);

номорі, аж до приходу Аварів, які знову відтиснули їх дещо на північ. Записка Менандра про посольство Антів до аварського хана вказує ⁷¹⁾, що ця війна мусіла бути дуже важка й жорстока. За ним Авари часто нападали на Антів і забирали людей в неволю та руйнували їх землі. Жорстокість війни видно з того, що Авари, всупереч неписаному, старому й міжнародньому праву, вбили антського провідника й посла Мезаміра. Зате дещо згодом Анти відплатилися їм такою самою міркою, замучивши послів аварського хана Баяна.

Сила “королів Антів,” що висилали “гордого й краснорічивого” Мезаміра до Аварів для виміни в’язнів і інших справ державно-політичного характеру мусіла бути велика, коли вони відважилися протиставитися силі найжорстокіших орд, що впродовж кількох століть непокоїли й грабували цілу Європу.

Свідоцтво Маврикія, сперте на письмах інших авторів і особистому досвіді самого автора, дуже правдоподібно самого імператора Маврикія ⁷²⁾ вказує, що слов’янські племена, а голов-но Анти, дійсно мусіли бути великою небезпекою для ромейської держави, бо в Стратегіконі Маврикія подаються вичерпні відомості про них, про їх вдачу, звичаї й обичаї, та доручається ромейським легіонерам під час наїздів на них не брати зброєздатних людей в полон, а вбивати їх на місцях. Свободолюбність, відвага та хитрощі Антів були добре відомі начальному штабові ромейських збройних сил і з тим вони числилися при вишколі своїх вояків, що боролися проти Антів.

Часті й жорстокі наїзди аварських орд, що вже осіли були на паннонських “пуштах”, проти Ромеїв—ослабили одних і других. Цю обставину використовували Анти і завжди помагали слабшому бити сильнішого. Теофілакт при описі бунту в ромейській армії та між аварськими племенами, в часі якого Анти були союзниками Ромеїв, згадує, що аварський хан висилає на землі Антів свої орди під проводом начальника Апсоха в цілі знищення їх сили, але видно, що сила Антів не була малою, бо ці орди збунтувалися і багато аварських племен втікало до Ромеїв ⁷³⁾.

Згадкою про наїзди Аварів-Обрів на землі українського племені Дулібів-Бужан-Волинян, під час яких вони запрягали дулібських жінок до своїх теліг, є записка літописця Нестора ⁷⁴⁾, де кажесться так:

...“Си же обри воеваху на словініх, и примучиша дуліби, сущая словіни, и насильне творяху женамъ дулібскимъ: аще поіхати будяще обрину, не дадыше вопрячи коня ні вола, но веляше

⁷¹⁾ *Fragmenta Historiarum Graecorum*, ed. C. Muellerus, Parisiis, 1868; No. 6;

⁷²⁾ *Arriani Tactica et Mauricii Artis Militaris libri duodecim*, Lib. XI, cap. 5;

⁷³⁾ *Theophilacti Samocattae, Historiarum libri octo*, ed. C. de Boor, liber VIII, cap. 5;

⁷⁴⁾ Лихачев, Повість Временних Літ, I, стор. 14;

вьпрячи 3 ли, 4 ли, 5 ли жень в телігу и повести обрина, и тако мучаху дуліби. Биша бо обри тілом велици и умомъ горди, и богъ потреби я, и помроша вси, и не остася ни единъ обринь. И есть притча в Руси и до сего дне: погибоша аки обри; ихъ же ність племени ни наслідка”.

Літописець Нестор кладе цей наїзд Аварів-Обрів (грецьке: гой Абарой) на часи володіння імператора Гераклія (610-640 рр.), а за Теофілактом виходило б, що цей напад відбувся за імператора Маврикія. Не виключене, що таких наїздів могло бути більше.

Деякі автори (як напр. Пресняков), відносили це оповідання Нестора до чеських Дудлебів (Дулібів), але Нестор виразно каже про руських Дулібів, бо й приповідка про Аварів заховалася “на Русі до сего дне”, яку він записав з усного передання нашого народу. Можливо, що під час того нападу на землі Антів Авари могли забрати з собою частину племени Дулібів на паннонські степи та поселити їх на франконській границі для охорони перед Франками. І ці Дуліби (Дудлебі) стали згодом осередком слов’янської держави Само, що постала в тих околицях.

На всякий випадок, цей похід Аварів на Антів можна поставити перед 626 роком, в якому Авари разом з Слов’янами, втому й Антами, зробили комбінований наїзд на Візантію, як про це говорить в хроніці Георгія Амартола ⁷⁵⁾, бо тоді забрали в полон 70 тисяч Греків.

Важною і зовсім самостійною є вістка про існування держави Антів (Антаїб), що її записав Павло Диякон ⁷⁶⁾ в зв’язку з мандрівкою германського племени Лонгобардів в карпатських околицях, де вони стрінули край Антів при кінці V ст. Це є вказівкою, що українські племена вже в V ст. жили по обох боках Карпат. Вестберг і Дворнік ⁷⁷⁾ доводять, що Лонгобарди дійсно були в Паннонії в 546 р., що годилося б з Павлом Дияконом, який каже, що ще перед осідком Лонгобардів в краю Ругів вони воювали з Болгарами і Гунами (це мабуть, ті самі Болгари, що намовили хана вбити антського посла Мезаміра). Про цю війну Лонгобардів з Гунами згадується також в історії Франків Фредегара ⁷⁸⁾.

Хронограф Теофан, що писав на початку IX ст., коли значення держави Антів занепало, через відсунення їх від Причорномор’я Хозарами, передає вістки, напр. Теофілакта, про Антів, але вже

⁷⁵⁾ Истрин, В. М., Хроника Георгия Амартола, I, Спб, 1920, стор. 434;

⁷⁶⁾ Pauli Diaconi, De gestis Longobardorum (in Muratori Rerum italicarum Scriptores), I, p. 413; Schafarik, op. cit., I, 130;

⁷⁷⁾ Westberg, F., Zur Wanderung der Longobarden, p. 28-31; Dvornik, F., op. cit., p. 284;

⁷⁸⁾ Fredegarius Scholasticus, Historia Francorum, lib. III, cap. 65 (in Migne, P.L., vol. LXXI, col. 596);

уживає на їх означення слова “Слов’яни” ⁷⁹⁾).

Інша т. зв. Пасхальна Хроніка подає, що імператор Юстиніян називав себе також “побідником” Антів. Це бачимо на його монетах з таким написом: “Імператор Юстиніян, люблячий Христа, цісар Герман, Готів, Франків, Алянів, Антів, Вандалів” ⁸⁰⁾).

* * *

Почавши від істориків Кассіодора й Аблябія, яких твори заховалися фрагментарно в Йордана і інших авторів, держава Антів увійшла в європейську історіографію. Її існування потверджується в цілому ряді історичних пам’ятників, чи то у зв’язку з їх війнами з Ромеями, Гунами або Аvaraми, які, як деякі автори кажуть, були ведені Антами самостійно або в союзі з Слов’янами, майже кожного року.

Ім’я Антів, а з ним і існування їх держави автори розтягають на всі українські етнографічні території. Все ж таки, і досі не вдалося усталити справи самого походження імени “Анти”. За гадкою деяких філологів, як напр. Шафарика ⁸¹⁾, воно мабуть, не було слов’янського походження, бо в слов’янських писаних пам’ятниках не видно його слідів. Та, взявши на увагу факт, що слов’янські пам’ятники писалися дуже пізно, бо майже 500 років по занепаді держави Антів, не треба дивуватися, що пам’ять усної традиції про Антів вже не була живою й безпосередньою. До цього причинялася ще й ця обставина, що держава Антів складалася з подиноких племен, які мали “своїх королів”, що не терпіли єдиновластя, тому з затратою значення цієї понад-племінної держави, кожне плем’я берегло своєї власної традиції.

Автори, як напр. Погодин, Третьяков ⁸²⁾ на основі відкритих грецьких написів на Керченському півострові, що походять з III ст. по Христі і в яких повторяється ім’я “Анти”, заключають, що ця назва таки слов’янського походження.

Хоч усталення походження самої назви Антів має велике значення, все ж таки, для нас є важнішою та обставина, що всі старинні автори уживають це ім’я на означення племен наших земель і їх виразно відрізняють від “Склявенів”, чи Венедів.

Очевидна річ, що при відсутності вісток про саме ім’я Антів в наших джерелах, сьогодні важко докладно усталити, котре українське плем’я дало початок тій державі Стародавньої України.

⁷⁹⁾ Theophanis, chronographia, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1883-85, Migne, CVIII, col. 55-1009;

⁸⁰⁾ Chronicon Paschale, in Migne, vol. XCII, col. 69-1028; вона, мабуть, була написана в 629-641 pp., тобто в останній декаді володіння імператора Юстиніяна. Там є описаний напад Аварів, Слов’ян і Антів на Візантію в 626 р. З її опису виходить, що Візантії не вдалося здобути не через хитрість Греків, але через відступлення Антів від облоги. Ці події дещо інакше представляє твір Никифора з початку IX ст.

⁸¹⁾ Шафарик, цит. твір, II, стор. 12 і слід.;

⁸²⁾ Погодин, А. Л., Епиграфические следы славянства на юге России, Спб, 1902 в Сб. Ст. по Арх. и Етн.); Третьяков, цит. твір, стор. 12;

На основі вісток Йордана, Павла Диякона і Нестора можна здогадуватися, що цей осередок Антів був між Карпатами і Дніпром. Вістка Нестора про “примучування” Дулібів-Бужан-Волинян є доброю основою для припущення, що саме це плем'я було головним організатором і осередком сили держави Антів, бо велика віддаль від Причорномор'я, де часто змінювалися кочові орди, а з другої сторони Карпати, що захоронювали Дулібів від наїздів з заходу, сприяли розвоєві такого державного твору.

Щодо самого походження назви слова “Анти”, не виключене, що воно первісно могло бути вжите якимсь германським плем'ям, що починаючи з кінця II аж до V ст. пересувалися через наші землі, як напр. Готи, Вандали, Гепіди, Бургунди і Лонгобарди.

Отож через часті контакти й життя в сусідстві з нашими предками, ті племена називали наших предків по-своєму й ця назва могла за їх посередництвом перейти в історичну літературу. Ця думка потверджується тим, що напр. Павло Диякон у своїй історії уживає це слово інакше: Антаїбос-Антаїб. Він, видно, взяв його з устного передання Лонгобардів, бо в жадному іншому джерелі, грецькому чи латинському, воно не повторяється.

Візиготи, виперті Гунами й Антами з Причорномор'я, увійшли в близький контакт з Ромеями на Балканах та в Італії, і саме вони могли передати ім'я “Анти” Ромеям, а ці перенесли його в літературу. По занепаді значення держави Антів через сильний натиск Аварів з заходу, а Хозарів зі сходу, це ім'я зникає із сторінок пам'ятників.

Були такі дослідники, як напр. Добровскі, що намагалися зробити з Антів Герман, але таку думку відкинув вже “батько модерної слов'янської історії”, Шафарик. Його думки в тій справі цікаві й основні, тому хочемо навести один уступ з його твору. Він каже дослівно: ⁸³⁾

... “Добровскі нас запевняє, що Анти над Чорним морем, це початково Німці, а згодом їх ім'я перейшло лише географічно на поселених там Слов'ян. Повним правом можемо запитати: де в світовій історії сивої старовини географи або історики знайшли ім'я такого перед-германського народу, що називався б Антами? Всі письменники від Прокопія (ми додамо, що й від Йордана— I.H.) до Павла Диякона, в яких читаємо про ім'я Антів, означають цим ім'ям виразно й виключно слов'янський наріз над Чорним морем і далше на північ; про німецьких Антів ніде немає ані найменшої згадки. Допустім, що назва “Анти” не була знама між самими Слов'янами, але була узнавана за кордонами, навіть могла походити від Німців, Готів, тобто могла бути дана германськими Готами Слов'янам, то мусимо рішуче виступити

⁸³⁾ Шафарик, цит. твір, I, стор. 82-83; завважимо, що з новіших авторів ніхто не відважився доводити германське походження Антів.

проти цього, щоб вона служила на означення німецького народу. Німецькі Анти над Чорним морем є так само видумані, як і німецькі Венеди над Східним морем і Вислою”.

В готській мові знаходимо слово: антс або антус; в англо-сакс. мові є слово: ент, (число многе: ентас) і воно означає “великан” (гігас); також і в скандинавській мові є слово “атр, іотр”—зн. войовничий. Можливо, що зі згляду на велику фізичну будову людей якогось нашого племена, напр. Геродотових Будинів, чи Неврів, Готи назвали їх Антами, тобто великими, бо сам Йордан називає їх найхоробрішими з-поміж усіх Слов’ян, а Прокопій каже, що вони великі, сильної будови тіла, а краса їх лиця й волосся ні ясна ні темна, а русява.

* * *

Реасумуючи наші попередні міркування, на основі історичних пам’яток можна усталити приблизну **хронологію** держави Антів. Під час походу Готів в причорноморські околиці при кінці II ст. місцеві українські племена мали свій родоплемінний устрій, зохований з часів Скитів, Сарматів і Алянів на Причорноморі. Повільне опанування Причорноморя Білими Алянами (Рухс-Алянами) або Роксолянами (Росоманами Йордана), які живуть в близькому контакті з автохтонними племенами, ці околиці поволі підпадають під вплив місцевого елемента, що організує свою понад-племінну державу. Це Анти, яких не знищив перехід Готів на Причорноморе, а навпаки змусив їх до організації оборони.

По приході Гунів в ці сторони, що його дослідники кладуть на 370-й рік, вони кинулися найперше на кочових Алянів, вважаючи їх своїми найбільшими суперниками. Саме в тому часі Рухс-Аляни або Роксоляни підсунулися далше на північ до автохтонних племен і таким чином уникнули першої небезпеки. До знищення сили Готів Гуни знайшли поміч в Антів і Роксолян, бо ці останні, перемішавшись з місцевими племенами, мали з Готами також свої старі порахунки ⁸⁴). Вислідом такої комбінації сил було самогубство короля Готів, Германриха та розкол Готів на Остроготів і Візиготів; останні втікли на Балкан, а згодом до Італії та Іспанії.

Остроготи були переможені й підчинені владі Гунів. Однак не всі вони погодилися таким ходом справ. Деякі племена збунтувалися проти Гунів і вирішили під проводом Вінітаря відірватися від них та відійти на свої первісні місця на північ. Та, передтим забажали помститися на Антах за “зраду” Росоманів (Роксолянів), як каже Йордан, і це підтверджує припущення, що Ро-

⁸⁴) Хінський літопис каже, що Гуни (Гінг-ну, тобто нужденні раби) напали на край Сактак, над великим морем, де жили Антсаї, тобто Анти; пор.: Грушевський, ІУР, I, стор. 154;

сомани входили в склад держави Антів. Цей напад Готів на Антів стався в 376 р.

По наладнанні добросусідських відносин з Гунами Анти ведуть свою власну політику, бо по випертті Остроготів Гуни засідають на паннонських степах, тому Анти мають більшу свободу рухів на Причорноморі, аж до появи Аварів.

Сильний Аттиля, король Гунів, що накладав данину на РOMEїв, помер в 453 р. Всі поневолені ним народи виступили проти його синів, які зачали битися між собою за наслідство батька. І так: Гепіди опанували Дакію, Остроготи (крім маленької частини, яка залишилася в Криму) зайняли Паннонію. Держава Гунів розлетілася, а лише невеличка їх частина залишилася в Добруджі, т. зв. Малій Скитії й була під Ромеями.

Починаючи від початку володіння імператора Юстиніяна в 527 р., рештки Гунів з Болгарами, а також Склавени й Анти, зачинають свої щорічні наїзди на Ромейські землі.

Вже в першому році володіння Юстиніяна, його небіж Германос, побив Антів в Тракії, що на власну руку зорганізували цей наїзд. Візантійський вождь Хилбудій воює три роки (531-534 рр.) проти Склавенів і Антів над Дунаєм.

Саме на цей час кладуть письменники незгоду й війну Склавенів з Антами. Можливо, що причиною цього була сварка за добичу. Та, найправдоподібніше, цю незгоду викликала зручна візантійська дипломатія, що розсварила між собою “варварів”, нацьковуючи одних проти других.

Потвердження такої думки знаходимо в Церковній Історії Івана Ефеського ⁸⁵), де говориться так: “Ромеям вдалося наклонити нарід Антів (Антас) напасти на Склавенію і здобути та спалити їх край, що є на захід від ріки Дінабіс (готська форма—І.Н.) ...” Якже ж Склавени довідалися, що їх край зайнято, стали загновані, як лев за добичу; вони згромадилися всилі кількох тисяч чоловік і доконали спустошень, а коли не могли вдертися й здобути столиці, звернулися на місто Анхіалос і на тамошні терми, але багато з них були знищені залогою, одначе вибили в мурі отвір і знайшли там пурпуру, що її Анастасія, жінка Тиберія, подарувала церкві з нагоди її посвячення (мабуть церква муч. Александра), як їздила до термів. Її надягнув хан кажучи: “Чи король Ромеїв цього хоче, чи ні, імперія є мені дана ...” ⁸⁶).

Видно, що з Слов'янами були тоді також Гуни, на що вказує титул “хан”. Та, сварка Склавенів з Антами довго не тривала, бо вже 559 р. вони разом знову вдерлися до Тракії і здобули на-

⁸⁵) *Bibliotheca Veterum Patrum*, vol. I, Parisiis, 1624, p. 588, 672; *etiam*: ed. D. A. Muellendorf, II, p. 365 seq.;

⁸⁶) Маркварт, цит. твір, стор. 483-84;

пів-зруйноване місто Анастазіос біля самої Візантії й пограбували широко й глибоко землі РOMEїВ. В битвах під містами: Зурольос і Аркадіянополіс побили Візантійців і не відійшли з ромейських земель аж доки імператор не загородив їм відвороту через Дунай своєю фльо́тою ⁸⁷⁾.

Що РOMEї дійсно розсварили Склеявенів і Антів, потверджується ще й тим, що в 546 р. імператор Юстиніян висилає своє посольство до Антів та пропонує їм зайняти місто Турис, заложене Траяном (це мабуть, Турис при гирлі річки Алюти) та помагати РOMEям боронити їх землі перед нападами Болгар і Гунів. Деякі з Антів туди пішли, бо з того часу бачимо їх вояків на візантійському жолді у воєнних операціях проти Персів на Чорному морі та проти Готів в Італії, напр. 1,600 кінноти. В 547 р. Анти боронять гірського просмику біля міста Луканії проти Готів.

В 554 або 555 р. два очайдушні Анти, Всеград і Доброгост, стають полководцями візантійського війська і фльо́ти ⁸⁸⁾. Під їх командою служили самі Анти, як вказує вістка про Сваруна ⁸⁹⁾.

Ім'я Антів стає голосним, ото́ж не диво, що їх германські племена могли назвати героями-Антами, бо в ромейських письменників видно подив до їх хоробрости ⁹⁰⁾.

* * *

В 557 або 558 рр. з'явилося на Причорноморі нове, асійське кочове плем'я Аварів та своїми новими нападами змінило уклад сил в тих околицях. Анти намагаються налагодити якое́сь співжиття з Аварами, як колись з Гунами, і посилають до них свого найкращого чоловіка, Мезаміра, для переговорів. Та, видно, Авари завзялися зламати силу Антів в тих околицях, тому замість згоди, порушують міжнародне неписане право і вбивають антських амбасадорів. Цю подію можна би поставити в рр. 559-561. По вбивстві Мезаміра Авари виконують наїзд на Антів, але за Мезандром, він довго не тривав. Можливо, що Авари виконали цей наїзд, для постраху всім, хто хотів би їм перешкодити в поході до Паннонії, бо знаємо, що вони вже були в Паннонії в 563 р. і збудували там дев'ять сильних воєнних таборів-укріплень з валами й ровами, т. зв. Аварські колеса, які будувалися в р. 567-568, як про те пише пам'ятник часу Каролінгів ⁹¹⁾. З тих своїх таборів вони нападали коло двісті років на всіх своїх сусідів, а головню на РOMEїВ і на наших предків Антів.

Початковий наїзд Аварів не зламав сили Антів, бо про їх дальші війни довідуємося від Теофілякта, як напр. бачимо Антів в

⁸⁷⁾ Шафарик, цит. твір, II, стор. 155;

⁸⁸⁾ Agathias ed. Niebuhr, lib. II, cap. 6; cap. 21;

⁸⁹⁾ Schloezer, op. cit., p. 359;

⁹⁰⁾ Procopii Caesarensis, op. cit., lib. III, cap. 22;

⁹¹⁾ Monachi S. Gallensis, Gesta Caroli, lib. II, cap. 1, ed. Pertz, MGH, SS, II, p. 748;

союзи з Ромеями проти Аварів, яких хан Баян (к. 578 р.) посилає до Антів і Склявенів як своїх послів, щоб заплатили йому данину. Та, вождь Лавритас відкинув гордо таке домагання, а коли послувійшли в спір, були замучені. Так Анти відплатилися за смерть Мезаміра.

Згадка в історії Івана Ефеського про напад Антів на Ромеїв, потверджується також свідоцтвом Теофілакта, що говорить про антського короля Мусокіуса (Мужока), що воював в 599 р. з Ромеями і був зраджений Гепідом.

Та, вже в 602 р. Анти є знову союзниками Ромеїв, бо аварський хан посилає свого полководця Апсіха на пльондрування земель Антів, але це його зарадження викликало в його війську бунт, так що багато племен втікло до Ромеїв.

За 25 років Анти беруть участь в комбінованому нападі Персів-Аварів-Антів на Константинопіль (626 р.), але чомусь Анти відступили від облоги і через те врятувалася столиця Ромеїв від повної заглади.

По цій даті воєнне щастя Аварів зовсім упадає. В 634 р. вождь Склявенів, Само, побідив їх, і їх сила так впала, що вони не могли перешкодити сильній, переселенчій мандрівці Хорватів і Сербів з Карпат на нові землі на Балкані, що відбулося в рр. 634-638.

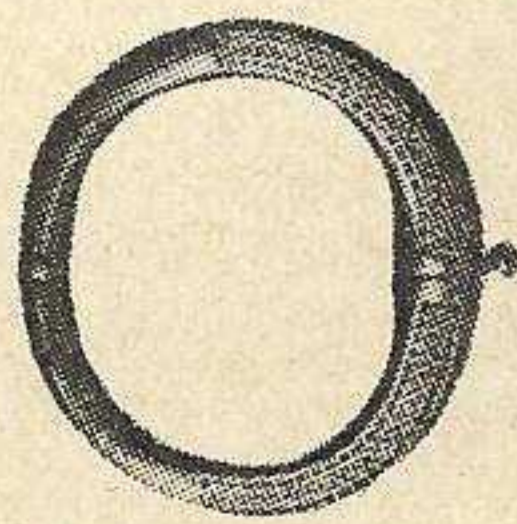
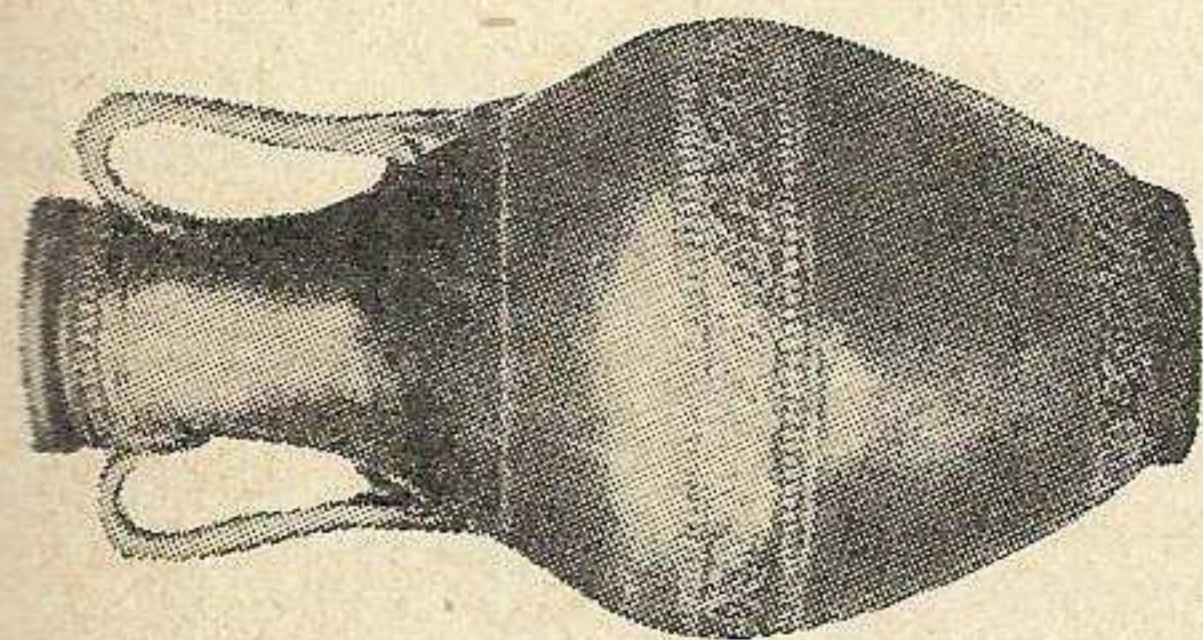
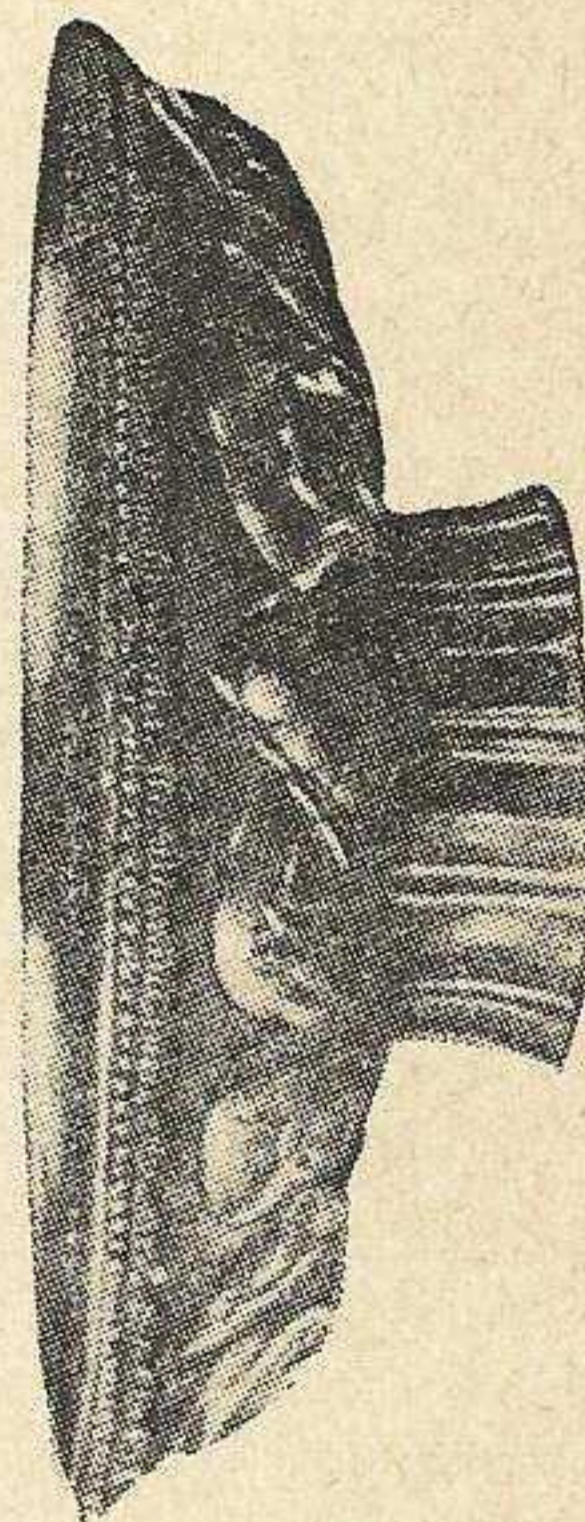
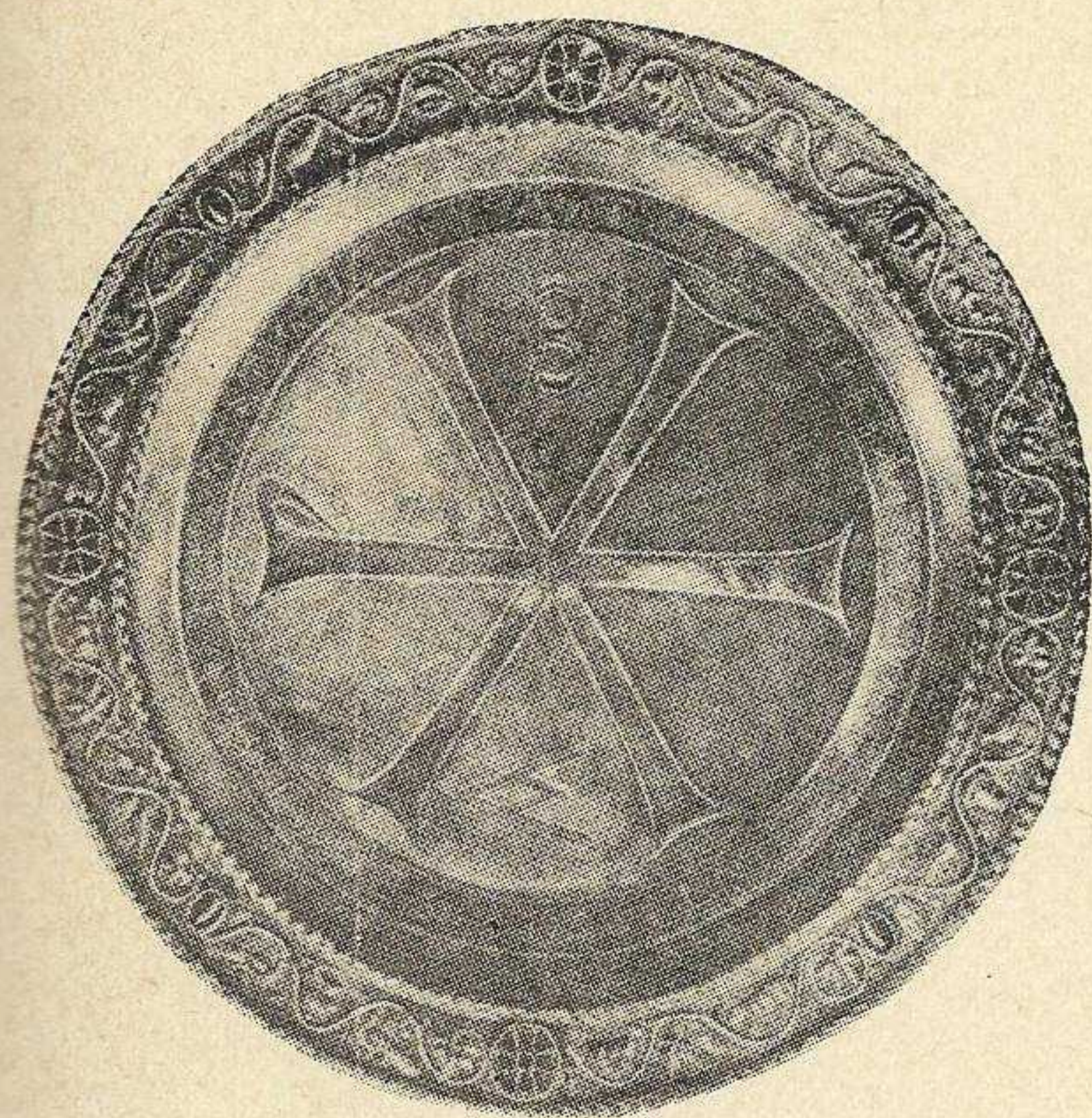
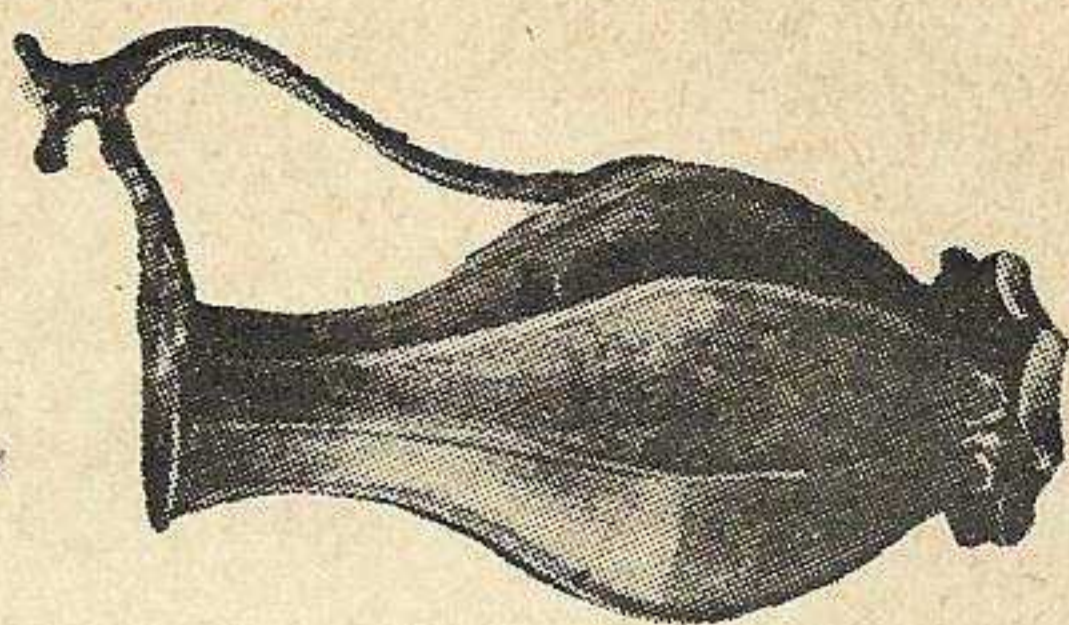
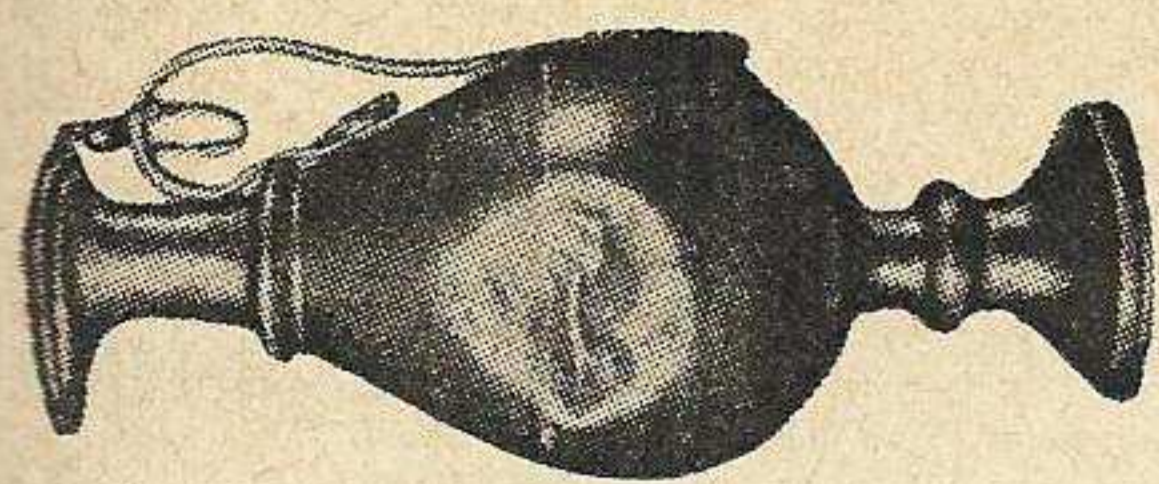
Як виходить з т. зв. Пентінгерівських таблиць ⁹²⁾, в тому самому часі Анти посунулися над Чорне море, бо звідти Болгари переселилися на Балкан.

Цікаво, що це просування Болгар Причорноморем не залишило по собі якихсь воєнних слідів, як це звичайно було з іншими кочовиками. Знаємо, що Болгари вже в 678 р. були зайняли Мезію. Це тихе пересунення Болгар треба пояснити тим, що вони ще над Волгою жили в близькому сусідстві нашого племені Сіверян і вже там слов'янізувалися, прийнявши слов'янську мову і звичаї.

Дослідники Шахматов, Цонев, Раев, Державин і інші, підносять дуже близьке споріднення Болгар з Українцями, головню в мові ⁹³⁾, що сталося в наслідок отого їх близького співжиття з нашими племенами. Державин звернув увагу на великий культ Дунаю в українському фолклорі, що походить з отих старих часів. Це споріднення Болгар з Українцями бачимо також в археологічних дослідах, з яких виходить, що Болгари відрізняються своїми звичаями від інших балканських Слов'ян, напр. болгарський жіночий одяг є зовсім подібний до українського жіночого. В Болгарії стрічаємо стоянки з коридорами, як в Антів на Середньому Дніпрі і на Лівобережжю, тощо.

⁹²⁾ *Weltkarte des Castorius, genannt die Peutingersche Tafel, Stuttgart, 1888; etiam Peutingeriana tabula itineraria, Vindobonae, 1888;*

⁹³⁾ *Державин, Н, С, История Болгарии, I, 1945, стор. 229;*

Речі з Перещепинського скарбу (Нариси Стародавньої УРСР)

Це potwierджується в Теофана, який каже, що болгарський вождь Аспарух, прийшовши до Добруджі, т. зв. Малої Скитії, застав там в 678 р. нарід Сіверів, це мабуть, плем'я Сіверян Нестора, що частинно переселилося туди.

В Повісті Временних Літ маємо цікавий уступ про основника города Києва, князя Кия, який звучить дослівно так: ⁹⁴⁾

...“Ини же не свидуше, рекоша, яко Кий есть перевозникъ билъ, у Києва, бо бяше перевозъ тогда с оной стороны Дніпра, тім глаголаху: на перевозъ на Києвъ. Аще бо би перевозникъ Кий, то не би ходилъ Царюгороду; но сей Кий княжаше в роді своемъ, приходившю ему ко царю, якоже сказають, яко велику честь приялъ от царя, при которомъ приходивъ цари. Идуше же ему вспять, приде ко Дунаєви, и возлюби місто, и сруба градокъ малъ, и хотяше сісти съ родомъ своимъ, и не даше ему ту близь живуци; иже и до нині наречють дунайци городище Кевецъ. Києви же пришедшю въ свой градъ Києвъ ту живот свой сконча; и братъ его Щекъ и Хоривъ и сестра ихъ Либець ту скончашася”.

Польський анналіст Длугош каже, що Кий ходив походом на Царгород (про що буде мова докладніше окремо) і мабуть, при тій нагоді заложив Київець над Дунаєм. Ця згадка є немов глухим відгомном отих славних походів Антів за Дунай, бо сам Нестор твердить, що Кий був князем і був прийнятий самим імператором в Царгороді, що в його часі мусіло уважатися найбільшою честю для Київського князя.

6. Археологія про добу Антів

Археологічні досліді з доби Антів, перш за все, стверджують, що наші предки переживали в тій добі світлий період родоплемінного розвою. Культура, т. зв. “похоронних полів”, що її створили попередники Полян, Сівер'ян, Дулібів (Бужан-Волинян), Уличів, Тиверців, і Хорватів, дала можливість археологам устійнити не лише головне зайняття Антів, але й пізнати важніші прикмети їх суспільно-політичного устрою, як напр. вони жили в більших скупченнях т. зв. городошах над ріками, занималися хліборобством, годівлею домашніх тварин, тощо ⁹⁵⁾. Порівнявши, напр. іструкції Стратегікона Маврикія до вислідів археологічних дослідів, переконаємося, що вони себе взаємно доповняють.

Цікавою обставиною є те, що в обговорюваному нами періоді, як стверджує археолог Брайчевський ⁹⁶⁾, в цій добі знайдено в Україні багато менше римських монет, як в попередній. І так напр. на

⁹⁴⁾ Лихачев, ПВЛ, I, стор. 13;

⁹⁵⁾ Греков, Б. Л., Киевская Русь, стор. 116;

⁹⁶⁾ Брайчевський, М. Ю., Знахідки римських монет на території УРСР, Арх., III, Київ, 1950, стор. 96;

всіх 679 монет, знайдених досі з доби Антів, 541 походять з I-II ст. по Христі. Знайдено також дуже мало скляних посуд, які тоді вироблялися виключно на ромейських територіях.

Причину цього явища можна всяко в'яснити, але мабуть найголовнішою причиною було це, що часті мандрівки кочовиків на Причорноморі та їх війни з Ромеями не сприяли культурній виміні. Іншою, важною причиною було відсунення границь ромейської держави від української етнографічної території аж за Дунай та часті війни на Балкані, в чому й Анти брали живу участь. Ця руїна ромейської землі спричинила затрату попередньої вартости римських грошей, за які наші предки вже нічого не могли купити. А третьою причиною було те, що Анти розвинули своє власне виробництво, яке вповні заспокоювало їх потреби, тобто вони стали самовистачальні, напр. віднаходимо масивні прикраси антропо- і зооморфного типу, пальчасті брошки та всякі інші вироби з бронзу. Такі речі знаходимо, напр. над Середнім Дніпром, і в них бачимо вироблений, артистичний смак ⁹⁷).

Археологічні дослідження виказують ще один інтересний факт: в деяких околицях Лівобережної України, головно в її висунених на південний-схід околицях бракує культурної верстви т. зв. "похоронних полів". Ця обставина насуває оправдане припущення можливости часового вимандрування населення з тих околиць. Порівнюючи свідоцтва писаних пам'ятників, побачимо, що це припадає на час мандрівки Гунів і конфлікту Антів з Готами, коли то плем'я Роксолян пересунулося на північ між українські автохтонні племена. Цей факт також в'ясняє скріплення сили Антів та їх самостійну політику відносно Ромеїв, Склявенів, Гунів чи згодом Аварів ⁹⁸).

Натомість, дослідження археологів на землях між Дніпром, Карпатами, Дунаєм і Прип'яттю виказали, що ці землі є дуже багаті в культурну верству Антів, що її вони називають словом: Черняхівська культура. Похоронні поля, характеристичні цій добі, відкрито дотепер в більш як в трьох сотнях місцевостей на згаданих теренах.

Над Дніпром є вони по обох боках, зачинаючи від Десни на півночі, а кінчаючи на Дніпрових порогах на півдні. На західних теренах ці похоронні поля тягнуться широкою половою аж до русла Горішнього Дністра, захоплюючи Середній і Горішній Бог, Горішню Случ і Горинь. На Лівобережній Україні вони сягають по річку Сулу, Пслу та Ворсклу і досягають Горішнього Донця. Все це терени, як бачимо, на яких старинні письменники кладуть державу Антів ⁹⁹).

Взявши на увагу факт, що в нашій розлогій батьківщині досі проведено археологічні досвіди лише в деяких її частинах, більше в східних як західних, то ще сьогодні не можна мати повного образу роз-

⁹⁷) Ханенко, Б. И. і В. И., Древности Приднепровья, II, Київ, 1899;

⁹⁸) Третьяков, цит. твір, стор. 152;

⁹⁹) там же, стор. 157-58;

селення і життя наших предків в тій добі.

Розкопи археолога Хвойка біля села Черняхова на Київщині, звідки культурна верства похоронних полів взяла свою назву, відкрили коло 250 гробів, а половина з них належала системі похоронних полів з доби Антів. Там стверджено два роди гробів: тілопальний (старо-слов'янський) і ховання в ямах. Не виключене, що цей останній спосіб ховання мерців наші предки, їздячи майже щороку в походи на Балкан, як кажуть письменники, перенимали від РOMEїв, бо християнська віра забороняла палити тіла вмерлих.

На розкопаному кладбищі в Черняхові в самій середині похоронного поля дві могили були обложені цямринням за місцевим звичаєм. На обох могилах знайдено сліди грабунку, але не можна було ствердити в якому саме часі це сталося. В обох могилах знайдено розбитки скляної посудини і тим вони відрізняються від інших могил.

В інших гробах того похоронного поля знайдено кераміку, миски й горшки, і всі вони вже вироблювані на гончарському колесі. Більшість поливані та сірої краски. Загально кажучи, це робота місцева і високої якості. Крім того, там знайдено спинки, пряжки, кістяні гребені, кульчики, залізні ножі, коліщата веретен, намиста тощо.

З римських монет знайдено в Черняхівській культурній верстві один срібний динар Фавстина Мол. (коло 175 р.), Антонія Пія (коло 138-161 рр.) і золоту монету Гордіяна III (коло 238-244 рр.). Судячи по римському стилі знайдених речей, цю культурну верству можна би класти на II-V-VI ст. по Христі. Не виключене, що на кладбищі могли бути й старші гроби, бо знайдено також посуду, зближену до Зарубинецької¹⁰⁰).

Подібні гроби похоронних полів відкрито також в селі Київський Ромашок; в Масловому на Київщині; цілий ряд гробів біля Дніпрових порогів; в басейні річки Ворскли (на Лівобережжю), та численних інших місцях, головню над Дністром¹⁰¹).

Знахідки Черняхівської культурної верстви, безсумнівно, виявили високу культуру наших предків в добі Антів. З розкопів цілих десятків антських селищ і городищ показується, що Правобережна Україна від Києва аж до Тясмина, як і селища над Дністром, Богом аж до Карпат, була густо заселена українськими племенами¹⁰²).

Загальною ціхою розложення тих селищ є те, що вони звичайно положені на просторі довжини 1-2 кілометрів та тягнуться на високих берегах рік, як їх описав Мавриків в своєму Стратегіконі. Така

¹⁰⁰) Хвойко, В. В., Поля погребельних..., стор. 181-82;

¹⁰¹) Луцкевич, І., Матеріал до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської обл., Арх. II, 1948; Смішко, М., Доба полів поховань в західних областях УРСР, Арх., II, 1948;

¹⁰²) Смішко, М., цит. твір; також: Селища доби полів поховань у Вікнинах Великих, Арх., Київ, 1947; також: Звіт про дослідження селища періоду полів поховань в Неслухові в 1946 р., А. П. УРСР, I, стор. 189; Тиханова, Розкопки верхніх горизонтів в селі Лука Врублевецька, стор. 177;

побудова селищ, зрештою, залишилася характеристичною для українських земель і в середньовічній добі.

Іншою характеристичною ціхою є те, що всі селища, які були положені над мілкими ріками, завжди були в сусідстві лісів, де в небезпеках люди могли скритися та організувати свою оборону. Цей спосіб оборони мусів бути загальний, бо й про нього говориться в інструкціях Маврикія.

Натомість над Дніпром, головно при гирлах його більших допливів, куди могли заїздити більші кораблі, бачимо сильні й укріплені городища, завжди положені на найвищих місцях та оточені валами, часто високими на 9-10 метрів, з частоколом, а крім того вони оточені ровами.

Це найкраще можна бачити на городищі, званому Князя Гора, біля Канева, при розкопах якого знайдено дуже багатий культурний матеріал з XI-XIII ст., а також багато предметів з емаллю з перших віків по Христі ¹⁰³).

В добі полів поховань людські, наземні хати мають форму прямокутників, а стіни їх збудовані з дерева (плетінкою) та обліплені грубою верствою глини. На одному з при-Дніпрових селищ знайдено розбиті частини черепиці, якою вже тоді покривано дахи домів, але зовсім певно, більшість хат мусіли бути криті соломною, як це й досьогодні є звичаєм в Україні.

Розміри людських домів подекуди сягали 25-30 квадратних метрів простору. Всі доми були збудовані близько один від одного. Внутрі домів знаходимо ogrivальні печі, що також збудовані з глини. Знаходяться також печі знадвору, положені рядом з домами. Це т. зв. літні печі, як це й досі буває в деяких околицях України.

При розкопах Киселівки, місці окруженому з усіх сторін горами, знайдено дуже багату кераміку з антської доби ¹⁰⁴). Ще важнішими були розкопи на горі Жарище біля села Пастирське в басейні річки Тясмина, де крім речей скитського періоду нашої історії, знайдено багато речей з доби Антів.

Хвойко ¹⁰⁵) і Брайчевський ¹⁰⁶) відкрили в згаданих селищах численні бронзові й срібні прикраси антропо- і зооморфного типу з VI-VII ст. та, крім гарної кераміки, були там речі залізні, головно господарське приладдя.

Дехто з дослідників, читаючи в Стратегіконі Маврикія про антські хати з кількома підземними ходами, уважав це за безосновну видумку. Одначе показується, що такі землянки були в нас на Причорноморі вже в часах Геродота. Розкопи показують, що такі зем-

¹⁰³) Спицин, А. А., Предмети с виемчастой емалью, ЗОРСА, V, 1903, стор. 172-74; Біляшевський, И. Ф., Князя Гора. 1891; його ж: Раскопки на Княжой горе в 1891 г., Киевъ, 1891, 1892, 1893;

¹⁰⁴) Розкопи в Києві на горі Киселівці в 1940 р., Арх., I, Київ, 1947, стр. 147-148;

¹⁰⁵) Хвойко, В. В., Городище Сред. Приднепровья, Труды XII, АС, I;

¹⁰⁶) Брайчевський, М. Ю., Работы на Пастерском городище в 1949 году, КСИ-ИМК, XXXVI, 1951;

лянки були на Середньому Дніпрі, в басейні Дону, в другій половині 1-го тисячоліття по Христі, тобто в добі Антів¹⁰⁷).

Всі відкриті селища Антів виказують високу хліборобську культуру: рільництво, годівлю домашніх тварин і птиці, ловецтво та рибальство. Подекуди відкривають спеціальні печі до випалювання глиняних посудин і інших речей, напр. черепиці тощо. На селищах густо знаходяться залізні чересла, леміші, серпи та кам'яні жорна.

Хвойко віднайшов на городищі в селі Пастирське над Тясмином звуглені рештки зерна: проса і пшениці. У селі Ново-Покровське, біля Чугуєва, знайдено залізні серпи, разом із зброєю з VI-VIII ст.¹⁰⁸). Обидва комплекти озброєння, як гадає Кухаренко, походять з половини VIII ст. Були там: дві шаблі, кінці копія, стремена, вудила, кінці стрілів, ножі, а разом з ними були в гробах пояси і серпи. Це, немов символ вояка-хлібороба, що в мирних часах орав свою землю, а в небезпеці не цурався і воєнного ремесла¹⁰⁹).

Подібні залізні речі антської доби знайдено у селі Волинцеве, біля Путивля, а також в тілопальній могилі у Вознесенці біля Дніпрових порогів, там напр. були такі ромейські речі з VI-VII ст.: срібний орел з монограмом "P e t r o" це мабуть, верх знаку ромейського легіону, отже воєнний трофей Анта. Ця могила, як стверджено, походить з кінця VII і початку VIII ст. В Нескребівці, біля Дніпрових порогів, в такому ж самому тілопальному гробі знайдено срібні ромейські посудини прекрасної роботи з VI-VII ст. І тут потверджуються вістки письменників, що в добі Аварів зв'язки Антів з Візантією були продовжувані.

Про такі зв'язки свідчить скарб Антів, знайдений в околицях Середнього Дніпра. Там були золоті, срібні й бронзові прикраси часу Антів, часто висаджувані самоцвітами або коліровим склом. Були там ромейські монети, дорогоцінні посудини, зброя тощо. Все це речі ромейської або арабської високої якості.

В 1912 р. знайдемо такий скарб зброї, дорогого посуду й прикрас в Малім Перещепині, біля Полтави, а було там самого золота більш, як 20 кілограмів¹¹⁰). Цей скарб, як безсумнівно доказано, належить добі Антів. Він наявно свідчить, що й Лівобережжя належало до тієї держави¹¹¹).

¹⁰⁷) Евфименко, П. П., і Третьяков, П. Н., Древнорусские поселения на Дону, М-Л, 1948;

¹⁰⁸) Кухаренко, Ю. В., О некоторых археологических находках на Харьковщине, КСИИМК, 41, 1951;

¹⁰⁹) Довженко, В. И., До питання про техніку орного землеробства на півдні Древньої України, Арх., IV, Київ, 1950, стор. 102;

¹¹⁰) Бобринский, А. А., Перещепинский клад, МАР, 34; Третьяков, цит. твір, стор. 182;

¹¹¹) Вернадський, цит. твір, ст. 191, підмічує, що цей скарб був принесений в Україну племенами Антів Лівобережної України в 668 році, або навіть пізніше, бо є там одна візантійська монета, вибита в тому році. Інші речі, як напр. золота тарілка, походять з часів імператора Анастасія (491-518 рр.). Тарілка мала бути власністю єпископа міста Томі, Патерна, сучасника імператора Анастасія. При кінці IV ст. нападів Антів і Аварів на місто Томі було більше, тому згадані речі

В 1948 р. знайдено скарби: Суджацький ¹¹²⁾, Мартинівський ¹¹³⁾, Ново-Пастирський ¹¹⁴⁾ та інші. В усіх цих скарбах є пам'ятки високої культури з славної доби українських Антів.

І ніхто не може сказати кілько ще таких скарбів криє в собі Українська Земля. Всі вони свідчать про любов, боротьбу і великі жертви Антів, що своїм мечем вміли завзято й хоробро боронити свою землю перед кочовими ордами та впродовж довгих століть не лише вдержати свою незалежність, а й здобувати славу у воєнних походах.

Пам'ятки високої культури т. зв. Черняхівського типу належать племенам України в добі полів поховань, тобто добі Антів. Велика кількість керамічних і металевих речей, знайдених в культурній верстві в деяких полосах України в тій добі, виказує таку велику спільність з римською культурою над-дунайської Дакії, що деякі дослідники пробували ставити гіпотезу, мовляв, на тих теренах України не жили Слов'яни, але люди споріднені з Римлянами. Та, одначе, довести таку гіпотезу їм не вдалося, бо напр. навіть могильники т. зв. Корчуватського типу (Кантемирівка на Полтавщині), хоч не були під безпосереднім впливом римської культури, мають повно римських речей. Не говорити вже про пізніші могильники III-IV ст., що розкинені на цілій території України, як напр. Маслівський на Черкашині; Переяслава-Хмельницького на Київщині, досліджений в 1952-54 рр.; Гаврилівки на Херсонщині; Кам'янки Дніпровської; Лохвиці на Полтавщині, досліджений в 1955 р., Привільного в Запорозькій області; Данилової Балки на Кіровоградщині; Коровинець на Сумщині; Грушовець на Бозі; Вилі Ярузькій на Дністрі; в Ізі на Закарпатті; в Неслухові на Львівщині; Вікнинах Великих на Тернопільщині і т.д.

Дуже інтересний факт, що, крім численних римських речей, скла і монет, на згаданих могильниках знаходимо вже тілокладення, як напр. у Переяславі-Хмельницькому на 42 поховання було 21 тілоспалень, 19 тілокладень та 2 кенотафи ¹¹⁵⁾. Це, безсумнівно, можна приписати римському, а може навіть християнському впливові на похоронні звичаї наших предків, що в давнині не знали тілокладень, а палили своїх покійників.

Були й такі, що пробували класти гіпотезу, будьтоби Черняхівська культура належала германським Готам, яку вони занесли в Україну. Одначе, такому припущенню противляться сильні факти, як напр. 1) пам'ятки Черняхівської культури на землях України є вже в I-II ст. по Христі, а прихід Готів кладеться приблизно на початок III

могли бути окупом ромейського населення міста Томі князеві Антів, а він привіз їх з собою на Україну.

112) Рибаків, Б.А., Новий Суджацький клад антского времени, КСИИМК, 24, 1949

113) той же: Ремесло Древней Руси, 1948, стор. 81-82;

114) Третьяков, цит. твір, стор. 184;

115) Шовкопляс, І. Г., Археологічні дослідження на Україні (1917-1957, Київ, Академія Наук, 1957, ст. 265, 267; пор. Смішко, М. Ю., Звіт про дослідження селища періоду полів поховань в Неслухові, в 1946 р., АП, I, 1949; той же, Селища доби полів поховань у Вікнинах Великих, Арх. I, 1947; пор. Баран, В. Д., Ранньо-слов'янські пам'ятки правобережжя середнього Дністра, АП, V, 1955;

ст.; 2) по відході Готів з українських земель Черняхівська культура там продовжується аж до V-VI ст.; 3) та, мабуть, найважливішим аргументом є те, що не знаходимо слідів Черняхівської культури над Балтиком, звідки до нас примандрували Готи, як також немає тієї культури в тих місцях, кудю мандрували Готи по опущенні Причорномор'я ¹¹⁶).

Вже оцих кілька фактів не дозволяють робити припущення, що авторами Черняхівської культури могли бути Готи. Залишається прийняти одну можливість, що висока Черняхівська культура була витвором автохтонного населення Стародавньої України, точніше кажучи, вона належить добі українських Антів.

Підкреслимо, що дотепер на території України є понад 1,000 знахідок-місць з римськими монетами, головню на територіях бувшої антської держави, а в тому понад 100 скарбів, від 10 до кількох тисяч монет в кожному з них. При тому, ці монети є навіть на землях племені Сівер'ян на Лівобережжю, і це стверджує історичний факт про тісні взаємини держави Антів з римською імперією, бо на основі отих знахідок можна твердити, що римська монета була обіжною валютою держави українських Антів ¹¹⁷).

Археологічні розкопи в Широкій та Закисовій балках, Пітухівці, на Інгулці й на Бозі, також виявили сіроглинний місцевий посуд Черняхівського типу. Подібний посуд знаходимо ще далше на південь, напр. в околицях стариннього міста Ольвії, та поселеннях-городищах нижнього Дніпра й Дністра, як напр. в Тірі ¹¹⁸). Появу посуду Черняхівського типу в тих околицях нашого краю треба розглядати як доказ початку колонізації тих околиць нашими предками вже в II-IV ст. по Христі, але цей поселенчий процес був перерваний мандрівкою кочових народів в половині першого тисячоліття нової ери.

Що більше, навіть гірські райони південно-західного Криму, що мають специфічні пам'ятки матеріальної культури, т. зв. печерні міста, і які були заселені нащадками Таврів, Скитів і Сарматів,—на грані III-IV ст. в складі свого населення виказують переселенців з України, які, за опінією дослідників проникали туди гирлами Дніпра й Дністра ¹¹⁹).

Археологічні розкопи в 1948, 1950 і 1952 рр. біля Севастополя на т. зв. Інкерманських та Чорнорічевських могильниках і фортеці Каламіта, виказали цікавий матеріал. Було розкопано понад 150 поховань, тілоспалень в амфорах і ліпних посудинах, та тілокладень в земляних склепах і ямах, —в яких знайдено посуду Черняхівського

¹¹⁶) Нариси стародавньої історії Української РСР (Збірна праця), Київ, Українська Академія Наук, 1957, ст. 327;

¹¹⁷) Там же, ст. 338-339;

¹¹⁸) Славін, Л. М., Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників Ольвійського оточення у 1949-50 рр., АП, V, 1955;

¹¹⁹) Веймарн, Е. В.—Секиринский, С. А., Путеводитель по Криму, Симферополь, 1956, ст. 92; пор. Шовкопляс, цит. твір, ст. 310-311;

типу, що датується II-IV ст. по Христі ¹²⁰).

В самому ж місті Херсонесі знайдено пам'ятки з X-XIII ст., тобто з часів Київської Русі ¹²¹). Розкопи вблизи села Планерського біля Судаку (Согдея, руський Сурож), зроблені в рр. 1949, 1951-57, виявили речові матеріяли, напр. кружальний глиняний посуд, спільний з слов'янським посудом римсько-боршевського типу ¹²²). Отже півострів Крим вже від перших віків нової ери був пенетрований нашими предками та міг сповняти ролю "українського вікна" в римсько-візантійський культурний світ. Тому зовсім не здивує нас записка в Житії св. Кирила-Костянтина, яка каже: "І дошед до Корсуня (Херсонесу—І.Н.) обрете ж ту Євангеліє і Псалтир, руськими письмени писано, і чоловіка обрет, глаголюща тою бесідою, і бесідова съ ним і силу речи прием..." ¹²³). Довговікова пенетрація Криму і південної України нашими предками та їх культурно-економічний зв'язок з римською імперією, звідки вже в тих старих часах протискалися до нас християнські ідеї, а разом з тим підготовлялося психологічне підложжя для прийняття Христової віри в IX-X ст.

¹²⁰) Там же, ст. 314;

¹²¹) Якобсон, А. Л., Херсон и Киевская Русь XI в., Вестник АГУ, 1949 (4);

¹²²) Гайдукевич, В.Ф., Памятки раннего средневековья в Тиратике, СА, VI, 1940

¹²³) Житіє Костянтина Філософа, Чтения. Кв.—Травень, 1865, ст. 75; пор. Нагаєвський, І., Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні, Рим, 1954, ст. 132-133.

Розділ V.

ВІД АНТІВ ДО КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Нові зміни на Причорноморі

В першій половині VII ст. сила й значення держави Антів занепадають. Причиною цього було більше подій. Перш за все, нею було занадто близьке сусідство з ордою Аварів, яка осіла в своїх укріплених таборах-колесах на паннонських степах і пльондрувала землі Антів. По-друге, частинне переселення деяких племен на Балкан, напр. Хорватів і Сіверів, мусіло спричинитися до часового послаблення сили Антів, бо саме по ньому держава Антів занепадає. Великий вплив живої крові спричинив на наших землях частинну внутрішню міграцію, і вона зайняла цілу увагу племен.

По 602 р. чужі хроніки не розрізняють Антів від Слов'ян, але інтересно, що згадувані ними видатніші вожді мають антські імена. Це, мабуть тому, що Авари, опанувавши в 561 р. деякі антські племена, зробили антських князів своїми васаліями та назначували їх вождями над племенами Слов'ян (Склявенів), щоб цих останніх легше опанувати.¹⁾

Крім того, як вже згадано, в VII ст. пересунулася через Причорноморе надволжанська орда Болгар і вдерлася на ромейські посілості на Балкані, завзято воюючи. Є основи думати, що разом з нею перейшли також частинно наші східні племена й злучилися з тими, що вже були в Мезії.

Вслід за Болгарами на Причорноморе присунулася інша туркофінська орда Хозар, що зачала заводити там свої порядки, а їх держава перетривала аж до IX-X ст., ставлячи завзятий опір натискові інших азійських кочовиків. Цей побут Хозарів в Південній Україні приніс нашим предкам період зглядного спокою, який став часом передишки, бо Хозари не були дикою ордою. В часі існування їх держави на Причорноморі і над Волгою помічаємо повільний поворот наших предків на свої місця над Доном і Дунаєм. І, як свідчать пам'ятники, Хозари відносилися з великою толеранцією до всіх сусідніх народів, що входили з ними в контакти або були інкорпоровані до їх держави. Хозари були заінтересовані більше налагодженням торговельних зв'язків, як поширенням своїх територій військово-мілітарною силою.

На цей період нашого історичного життя припадає також ін-

¹⁾ Vernadsky, op. cit., p. 190-191;

тенсивна penetрація Карпатських гір нашими племенами, де по відході частини Хорватів і Сербів на Балкан (до 638 р.) залишилося багато вільного місця.

На жаль, вістки візантійських письменників про цю цікаву добу життя наших предків вриваються. Візантійці зайняті своєю затяжною боротьбою з Арабами, що зі сходу й півдня відбирали від них провінції одна за одною, а дотого свіжо прибулі Слов'яни принесли нові війни під самі мури столиці РOMEїв. Хозари, що також вели війни з арабськими Сасанідами на Кавказі, скоро наладнали свою співпрацю з Ромеями. Очевидна річ, що при такій політичній констеляції на Причорноморі візантійські хронографи й письменники тратять інтерес до Антів, що також були зайняті упорядкуванням своїх внутрішніх справ на своїх землях, і тому не представляли для них жадної безпосередньої небезпеки.

Надобавок, у самій Візантії в наслідок частих війн настає загальне зубожіння і руїна, що стають пригожою почвою для внутрішніх заворушень і бунтів, що також відбиваються на зубожінню письменства²⁾.

Щоправда, цей брак вісток про наших предків в деякій мірі заповняють пам'ятники жидівських і арабських письменників, як напр. еспанського географа Масуді, арабських Хордадбега, Якубі й інших, що інтересувалися життям Хозарів та, відвідуючи їх державу, довідувалися там про українські племена, чи то від самих Хозарів, чи від купців, чи таки від наших предків, що входили в склад тієї держави і навіть мали в столиці Ітилі свою ділянку.

Хозарія, а з нею й південно-східня Європа для жидівських і арабських письменників були чимсь новим і незанимим, тому і їх вістки про них не є такі ясні, як у візантійських письменників. Ми бачили, що вже й Візантійцям велику трудність справляла слов'янська мова, бо письменники називають її "дуже варварською", тобто своїми звуками дуже чужою для них. І цю їх трудність видно в іменах осіб та топографічних назвах, які так безмілосердно згеленізовані й перекручені, що сьогодні їх майже неможливо ідентифікувати.

Однак, в орієнтальних письменників це перекручування ще більше, і напр. з їх записок не можна ідентифікувати не лишень імен поодиноких осіб, але й цілих племен. Це зовсім зрозуміла

²⁾ Маркварт, цит. тв., ст. XVI, так каже про тодішні грецькі хроніки: "Під тим зглядом ромейські хроніки, завдяки перейняттю 1500-літньої традиції ромейської імперії Новим Римом (Константинополем), безсумнівно перевищують франконськоримські, хоч глибиною змісту останні не були гірші. Найкращим доказом цього є їх незнання історії Вірмен, що були єдиним християнським островом серед морхаммеданського моря й мали дуже велике значення для ромейської політики. Відрадне явище знаходимо щойно в X ст., очевидно, тоді коли впливи Ромеїв почали знову поширяться в усі сторони.

річ, бо це перший раз в історії Араби й Жиди писали про наших предків, стрічаючись з ними віч-на-віч в Хозарській державі, з якою вдержували торговельні зв'язки. Щоправда, маємо вістки, що Анти й Слов'яни співпрацювали з Арабами вже передтим, напр. у воєнних діях в часах імператорів Юстиніяна I чи Гераклія, але ці події не могли мати впливу на належне пізнання Слов'ян Арабами³⁾.

Цим неясним вісткам в деякій мірі приходять в підмогу записки письменників римо-франконського світу, як напр. Баварський Географ, Хроніка з Мецу (продовження Хроніки Фредегара), Анналі Бертініяна, Анналі з Гільденгайму, Космограф з Равенни й інші⁴⁾.

Деякі вістки про обговорюваний нами період історії українського народу подаються в грецьких письменників, як напр. Теофана Ісповідника⁵⁾ та Никифора Патріярха⁶⁾.

І, врешті, докладніші вістки знаходимо в двох найважливіших пам'ятниках: в творах імператора Константина Порфірородного⁷⁾ та Повісті Временних Літ, написаної українським літописцем Нестором, монахом Києво-Печерського монастиря⁸⁾.

2. Вістки про Хозарську Державу

Із занепадом сили й значення держави Антів, як також послаблення орди Аварів, як згадано, на Причорноморі до значення доходить нова напів-кочова орда Хозарів, що була споріднена з надволжанськими Болгарами, які залишилися на своїх старих місцях.

Хозарам вдалося зорганізувати сильну державу над Волгою, Доном і на Причорноморі, а через своє толерантне поступовання їх ханам вдалося притягнути до співпраці не лишень цілу плеяду

³⁾ Вернадський, цит. тв., ст. 207-208, при обговоренні пам'яток цього періоду історії дуже високо оцінює арабських письменників, які дорівнюють грецьким. Від них маємо цінні інформації не лишень про арабську імперію, але й про сусідні народи, головню про Хозар, Болгар, Русь і т.д. Їх свідство є певне, але в користуванні їх пам'ятниками треба мати на увазі спеціальну методу, головню систему порядкування матеріялу. Вони часто уживають інших, раніших пам'ятників, яких сьогодні немає, але без виразного відрізнення подій, старих і нових. Це, звичайно, стрічаємо й в інших, їм сучасних авторів, але може в меншій мірі.

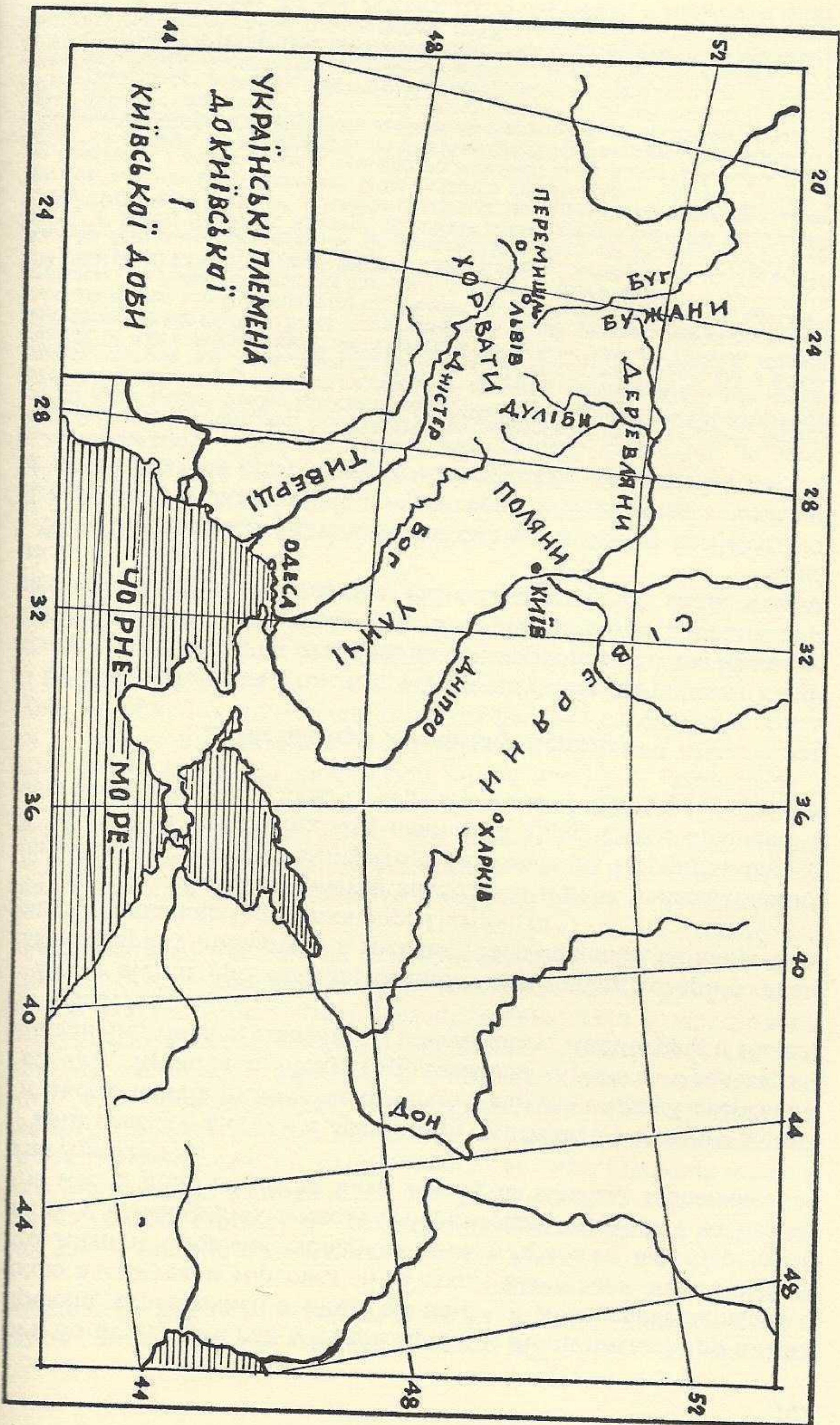
⁴⁾ De Buat, L. G., Hist. anc. des peopl. de l'Europe, Parisiis, 1772, 12, XI, p. 145; Annales Mittenses Priores, ed. B. de Simson, Hannoverae et Lipsiae, 1905; etiam: Pertz, in MGH, SS, I, pp. 314 seq.; ці аннали мають деякі вістки про Слов'ян під кінець VII і поч. VIII ст. В них, що правда, немає прямих вісток про наших предків, але між Слов'янами, що були в союзі з франконським королем Піпіном II не бракувало і наших предків, головню по заселенні ними Карпат: Annales Bertiniani, ad an. 839, in MGH, SS, I, p. 434; Annales Hildenheimenses, MGH, SS, III; Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographia, ed. M. Pinder at G. Parthey, Berolini, 1860;

⁵⁾ Theophanis Chronographia. ed. C. de Boor, Lipsiae, 1883-85;

⁶⁾ Nicephorus, Opuscula historica, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1880;

⁷⁾ Constantini Porphyrogenitis, De Administrando Imperio, Migne, P. G., CXIII; idem, De Caeremoniis Aulae Regiae, ibidem, CIX;

⁸⁾ Повість Временних Літ, вид. Лихачев, Д.С.М.-Л., 1950;

кочових племен західньої Азії й Кавказу, але й деякі племена українських етнографічних територій, головно ті, що заселявали південно-східню частину Лівобережньої України.

Завдяки своєму державно-політичному хистові Хозари вміли вдержати цей різнорасовий і різноплемінний державний твір в карбах дисципліни та здержувати сильний напір нових, кочових і диких орд, що натискали з центральної Азії впродовж майже двох сторіч.

Цей двовіковий період існування держави Хозарів над Волгою і на Причорноморі можна би назвати періодом "Хозарського миру", тобто довшої передишки, яка відіграла дуже важливу роль в остаточній формації русько-українського народу і його наймогутнішої держави: Київської Русі, яка виросла на традиціях держави Антів та була її природнім продовженням.

З огляду на важливу роль, що її відіграли Хозари в цьому періоді історії нашої батьківщини, мусимо приглянутися цьому дивному народові дещо докладніше.

"Хозари, з турко-мовної родини, закріпившись в Кавказькій околиці в другій половині VII ст., мали призначення відіграти важливішу роль між східними Слов'янами, як між Болгарами. Вони зайняли місце Аварів, як зверхники Слов'ян над Дніпром, а Київ став західнім заборолом їх імперії, тобто центром, що коло 720 року був перенесений до Ітилі над дельту Волги... Іслям спенетрував Хозарію і, здається, що в IX ст. хозарський хан наставляв своє вухо християнським, жидівським і мохаммеданьким місіонерам."

"Ось тут крилася серйозна небезпека для Європи. Якби мохаммеданська цивілізація з Хозарії й Болгарії була опанувала слов'янські поганські племена, що зближалися все ближче й ближче до Волги й долішнього Дону, то границі Європи були б пересунулися в околиці Карпатських гір. В тому періоді Русь була в небезпеці стати частиною мохаммеданського світу Азії⁹⁾.

Так серйозно представляє небезпеку, що грозила нашому народові від Хозар, модерний дослідник стародавньої історії Слов'ян, Ф. Дворнік, але нам здається, що вона аж такою серйозною не була. Навпаки, Хозари нам дуже помогли. Між 635-641 роками силу Аварів надщербив болгарський хан Куврат і, мабуть, тоді вони посунулися ближче наших земель, і тоді наші племена одержали поміч Хозар проти Аварів¹⁰⁾, і це стало початком їх співпраці, що дало деяким дослідникам притоку думати про осередок Хозарської держави в Києві.

Хозари належали до Турко-фінських племен з дуже силь-

⁹⁾ Dvornik, F., *The Slavs, Their Early History and Civilization*, Boston, 1956, pp. 190-191;

¹⁰⁾ *Ibidem*, pp. 64 seq.;

ною домішкою арабського, згодом жидівського й слов'янського елементу. Сама ж їх держава була закавказького походження, а їх першою столицею був Семандер, а дещо згодом Баланжар. Звідти вони опанували Грузію й Вірменію, але скоро були випхані Арабами над Азівське Море й коло 720 р. перенесли свій центр до Ітилі над Волгою ¹¹⁾. Немає ясних доказів, щоб вони мали свій осередок в Києві.

“Християнський світ може уважати ще одну державу заборолом культури проти жорстоких кочовиків, державу напів-цивілізованих Хозарів, рештку сильної колись західньо-турецької держави, що завдяки своїй старо-турецькій військовості була рівновартним противником кочовикам, аж доки створена з чужих вояків, головно мохаммедан, військова сила не дописала й поставила знак питання самому її існуванню. Та, на всякий випадок, свідком сили держави Хозарів є те, що вона в'язала орди Мадярів і Печенігів. Все ж таки, перехід останніх в Європу вже не могла спинити.” ¹²⁾.

Ця висока опінія про державу Хозарів дослідника Маркварва, спеціаліста по орієнталістиці, є вповні заслуженою і справедливою, хоч, щоправда, історія потрактувала Хозарів по-мачушиному.

Хозари появилися в надволжанських степах вже в VI ст., але дослідники їх зв'язують з ім'ям племені Акацирів над Волгою, що вже в V ст. воювали проти Гунів, аж доки не були ними підкорені. Акацирів підкорили Сарагури, витиснені Саварами, що були мішаною турецькою ордою. Саваро-Акацири входять в союз з Візантією та побирають від РOMEїв дарунки. І, мабуть, в зв'язку з тим вони зачинають воювати з Персами. Тотожність їх політики з пізнішою політикою Хозарської держави може бути вказівкою, що під назвою Акацирів виступали Хозари.

І вже прикінці VI ст. Хозари підкорили рештки Болгарів над Волгою і Доном та опанували побережжя Каспія й зачали воювати з Арабами на Закавказзі. В перській війні Гераклія, розпочатій 622 р., вони виступають, як союзники Візантійців, як про те каже хронограф Теофан ¹³⁾.

Щойно коло 627 року Хозари пересуваються в околиці між Доном, Волгою, Каспієм і Азовським морем. І тоді саме вони виступають як союзники Візантії у війні проти Сасанідів ¹⁴⁾.

Столицею Хозарської держави було спершу місто Семандер,

11) Baschmakoff, A., Etude sur l'origine des Avars, Aleunion, 1929; idem, 50 siècle d'évolution ethnique de la Mer Noire, Paris, 1937; про Хозарів гляди: **Нараєвський, І.**, Кирило-Методіївське Християнство, Рим, 1954, ст. 30-38;

12) Marquart, J., Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903, p. XI;

13) Грушевський, ІУР, 1, стор. 227;

14) The Universal Jewish Encyclopedia, ed. I. Landmann, New York, 1942, VI, p. 375 seq.;

згодом Баланжар, а вже в IX ст. є нею Ітиль над Волгою в околицях сьгоднішнього міста Астрахані. Ібн Хордадбег (писав около 846-847 рр.) знає Чамлик, східне місто Ітилі, як столицю Хозарів.

Ібн Руст (писав на поч. X ст.) і Гурдезі описують дерев'яні доми Шарикшар—Капубалиг, що було зимовою резиденцією Хозарів. Може літньою резиденцією був Баланжар (Варачан?). Це потверджували б вісті, що подаються в листі хозарського хана Йосипа ¹⁵⁾, а також письменник Єгуда Галлеві про те згадує ¹⁶⁾.

В 724-725 рр. Хозари воювали з Арабами на Кавказі, але були ними побиті. І, мабуть, з того часу звернули свою більшу увагу на наше Причорноморе, де поширили значно свої впливи, завдяки своїй толерантній політиці.

Географи Спрунер і Менке в своїй мапі Європи (таблиця, ч. III) в часах 768-874 залічують до Хозарської держави терени аж до Дністра, а на півночі до Києва й далше до Суздаля; також східню частину Кримського півострова, бо західня належала до РOMEїв.

Потвердженням такого розширення впливів Хозарської держави на Причорноморі знаходимо в хронографа Теофана, що каже дослівно так:

...“Численний нарід Хозарів з внутрішньої Березелії, яка передтим називалася Сарматія, вдерся над береги Чорного моря і, підбивши всі провінції, розложені поза рікою (він розуміє Дунай—І.Н.) примусив Бетарабію, першого болгарського князя, платити йому данину” ¹⁷⁾.

З цієї згадки Теофана виходило б, що Хозари підійшли аж до Дунаю, де вже сиділи Болгари. Ця згадка є також доказом, що значення аварської орди на паннонських степах дуже підупало, бо не чуємо, щоб вони воювали з Хозарами.

Хозари, це одинокий не-жидівський нарід, що прийняв Мойсееву віру. Приступлення Хозарів до Юдаїзму зачалось вже о першій половині VIII ст. Натомість Масуді (писав коло 943-944 рр.), кладе це навернення між 786-809 рр.

Це навернення, безсумнівно, сталося під впливом численних жидівських визначних емігрантів-купців із Закавказзя та Криму ще до VIII ст., напр. в часі візантійського імператора Лева III були видані декрети проти Жидів (один в 721-му, другий в 722-му роках), в наслідок чого багато з них втікло з-під грецького володіння до Хозарії, і вони, очевидно, вже відтоді впливали на само-

¹⁵⁾ Cassel, S., Der chazarische Koenigbrief aus dem X Jahrhundert, Berlin, 1876, p. 80;

¹⁶⁾ Jehuda Hallewi, Das Buch al Chazar, ed. Hirschfeld, p. 68-50; cf. Marquart, J., op. cit., p. 19;

¹⁷⁾ Theophanes Continuatus, Chronographia, lib. II, cap. 28, in Migne, P. Gr., vol. CIX, col. 135;

го хана і хозарську верхівку.

Дослідники кладуть кінець розбійничих нападів Хозарів на кавказькі народи десь прикінці VIII ст., а це сходиться з фактом офіційного прийняття юдаїзму самим ханом і т. зв. чистими й властивими Хозарами. Масуді твердить, що ця подія сталася в часах володіння хана, **Гаркуна ар Рашіда** (786-808). В цьому саме часі Хозари зробили свій останній наїзд на північний Кавказ. Ціле півсторіччя панував мир між арабським халіфатом і Хозарами в наслідок подружжя хозарської княжни з арабським намісником Вірменії, **Язідом бен Ізаїдом**.

Та, в 798-799 рр. інша донька хозарського хана мала вийти заміж за **аль Фадл бен Яхію**, але подорозі померла, не доїхавши до свого судженого. Її хозарська ескорта зарапортувала ханові, немов би її отруїли Араби в Барда (Парта) в Альбанії (старинна назва Вірменії—І.Н.). Цю історію потверджує вірменський письменник **Левонд**¹⁸⁾. По трагічній смерті княжни хозарський хан вислав своє військо під командою тархана **Раї** і напав на провінцію Язіда.

Цей похід Хозарів на Кавказ тривав від 11 лютого 799 р. до 30 січня 800 року. Хозари вдерлися туди просмиком-брамою Дарбанд, що провадив до Вірменії. Вони забрали тоді коло 100 тисяч полонених.

Інша версія того походу каже, що Хозари були в Вірменії лишень 70 днів і звідти їх прогнав намісник Язід бед Мазяд в союзі з Чузаїмом бен Хазімом. На всякий випадок, такий похід відбувся.

Письменник Дамаскі¹⁹⁾ пише про прийняття Хозарами юдаїзму таке: "Вони склалися з двох клас: вояків (Жидів і Іслямітів) та підданих. Передтим, як і Турки, вони не знали жадної релігії, але потім, як каже про них Ібн аль Стір, володар Константинополя в часі Гарун ар Рашіда прогнав з своєї держави Жидів і вони пішли до краю Хозарів та знайшли там вирозумілих і гостинних людей. І вони (Жиди—І.Н.) запропонували їм свою віру, яка сподобалася їм більше як стара, тому прийняли. По якомусь часі на них напало військо Хоразану і побило їх та забрало край і вони стали його підданими."

Толстов, знавець доби хорезмійської культури, доводить, що Хозарський ханат постав при кінці VI ст. в процесі розкладу західньо-турецької імперії та розвинув на південному сході Європи старо-турецьку політичну традицію й зачав жорстоку війну з арабськими завойовниками, при чому спирався на союзі з Візантією.

¹⁸⁾ Brosset, Hist. de la Georgie, I, p. 257-58;

¹⁹⁾ Fraen, Veteres memoriae Chazarorum ex Ibn Fozlano, Ibn Haukale et Schemsed-dino Damasceno, St. Petersburg, 1822, p. 597;

З Хорезму, що мав свій центр в Ургенчі, втікають повстанці-юдаїсти з своїм “багпуром” (володарем), що прийшов на місце вбитого Кутейбоя Хурзада, званим в єврейсько-хозарських пам’ятниках Буланом. Оті хорезмійські скитальці вибиваються в своїй прибраній батьківщині, Хозарії, на чолові місця, головню у війську та адміністрації, так що скоро відсувають самого хана в тінь, і він стає якби символом єдності своєї держави, в якій були різні племена. Синкретичний хорезмійський юдаїзм поволі здобуває в Хозарії впливи і на початку VIII ст., коло 712-730 рр., юдаїзм стає державною вірою Хозарії. Вже з’юдаїзований хан Булан вдирається на Закавказзя, як згадано, та веде з своєю армією жорстоку війну проти Арабів *).

Маркварт ²⁰⁾ гадає, що вістка про переслідування Жидів на мусулманських і ромейських територіях в часі Гаруна ар Рашіда, які знайшли захист в Хозарії,—є перебільшенням письменника Масуді, який додає, що імператор силував їх прийняти християнство. Нам видається вона зовсім можливою, бо саме тоді імператор Лев III Ізаврійський вів жорстоку війну з Арабами та побив їх під Нікеєю (727 р.). Не виключене, що він, видаючи свого іконоборчого едикта в 726 році, хотів довести до компромісу християнство з юдаїзмом і ісламізмом, тому міг силувати Жидів хреститися, бо одні й другі називали почитання св. образів ідолопоклонством.

Джайгані та Істахрі, арабські письменники, оповідають, що хан Хозарів первісно прийняв був християнську віру, але з якихсь причин не був нею вдоволений. Можна здогадуватися, що через прийняття християнства Хозарами Ромеї хотіли використати цю обставину для поширення своїх політичних впливів на них, а це, очевидно, не було на руку ханові. Натомість, від юдаїзму йому не грозила жадна безпосередня політична небезпека.

Якщо б християнство було закоренилося в Хазарії і стало державною релігією, тоді Візантія була б позискала сильного союзника не лише проти кочовиків, але й проти Персів. Хан, напів-номад, хотів задержати свою незалежність, політичну й культурну, і не був радий вмішуванню Ромеїв у свої справи. Тому, як кажуть Джайгані та Істахрі, радився свого дорадника, як йому поступити.

Цей порадив йому закликати представників трьох релігій: християнської, жидівської і мохаммеданської і казав їм в своїй присутності диспутувати. Християни прислали свого святого єпископа, але він був дуже слабкий в діалектиці. Жиди ж прислали дуже меткого й проворного законовчителя, що переміг

*) Толстов, С. П., По следам древне хорезмийской цивилизации, М-Л, 1948, ст. 226 іслід.;

²⁰⁾ Marquart, op. cit., pp. 11 et 8-9;

єпископа своєю діалектикою. Ісляміти також вислали сильного філософа, але Юдеї підступно вислали до нього свого чоловіка, що подав йому отруту. І таким способом Жидові вдалося переконати хана і наклонити його до прийняття юдаїзму.

Він і 4 тисячі найвизначніших його людей та багато інших обрізалися в юдейській вірі. В листі хозарського хана Йосипа до рабіна Хаздаї кажеється, що на ім'я цьому ханові було Булан (Кутейбой Хурзад—І.Н.).

Соломон Шехтер ²¹⁾ відкрив в старинному єврейському рукописі іншу версію навернення Хозарів до юдаїзму. За нею жидівські втікачі в Хозарії женилися з поганами. А в Хозарії був дуже старий звичай: вибирати найвідважнішого з-поміж себе ханом. Раз якось трапилось, що Жид відзначився великою хоробрістю і його вибрали ханом. Заохочений своєю жінкою і своїм тестем, він відважився публічно проголосити жидівську віру в державі.

Священики хотіли наvertати нарід на християнство, кажеється в рукописі, а мохаммедани на Іслям. І саме в тому часі мала відбутися згадана диспута, в якій Жиди наводили аргументи з Тори, що її таємно скривали в печері за містом. Вони вийшли переможцями з диспути, тому юдаїзм поширився в Семендер і між Алянами.

Та мимо того—кажеється в рукописі—християнство й іслям ширилися скорше, а юдаїзм був загрожений. Тоді хан Абадія виступив відверто в його обороні. Він будував синагоги, спроваджував вчених Жидів з-поза кордону, оснував школу Біблії і Талмуду та запровадив стару форму юдейської віри. За нього і наслідників, які були Жидами, юдаїзм осягнув великий вплив на хозарський нарід, хоч Жидів було багато менше, як християн і мохаммедан.

Інший арабський письменник Ібн Фадлан подає, що заступник хана і князі Самандру в Дагістані і всі високі урядовці в Хозарії були жидами, але їх режим був людяний і толерантний.

Хаздаї ібн Шапрут, лікар і міністр (заразом рабін) при халіфові Кордови, Абд ар Рагман ан Назірові (912-961), чув дещо про існування жидівської держави Хозарів, тому написав листа до хана Хозарів в тій вірі, що Хозари є одним з десяти страчених племен, в яких він добачував месіянський феномен юдаїзму ²²⁾.

В своєму листі Шапрут висловлює свою чолобитню та просить подати йому вістки про нарід Хозарів. Цього листа він передав Ісааком бен Натаном, але його задержали у Візантії впродовж шости місяців, а згодом з нічим відіслали до Еспанії, вимовляючись небезпечними часами та небезпечною й утяжливою дорогою до Хозарії. Та, мабуть, дійсною причиною відіслання Ісаака

²¹⁾ The Universal Jewish Encyclopedia, vol. VI, p. 376;

²²⁾ Cassel, P., Der Chazarische Koenigsbrief aus dem X Jahrhundert, Berlin, 1876;

до Еспанії був оправданий лях Візантієць, що Хозари можуть нав'язати безпосередні торговельні стосунки з Еспанією й продавати їм свої шкіри, рибу, віск і рабів. Видно, що вже в тому часі Жиди мали всю торгівлю в своїх руках. Недаром арабські письменники називають деякі міста, напр. Самкраш (Керченський Босфор—І.Н.) і Тамань, жидівськими містами.

Та, Хаздаї написав другого листа і переслав його Ісааком бен Елеазаром, який передав його на Мадяри, а потім через Русь при допомозі Жидів його доручено ханові Йосипові.

Лист рабіна Хаздаї у вступі говорить про князя Г-б-лім, мабуть князя Білої Хорватії, деякі гадають, що князя Чех, який послав своїх послів до халіфа Кордови Абд ар Рахмана III. Це місце листа звучить:

...“Як я собі думав, гляди, аж прийшли послы короля Г-б-лім, а з ними двох Ізраїлитян, Мар Савло і Мар Йосип. Як вони почули мою справу, потішили мене і сказали: “Дай нам свої листи, а ми передамо їх королеві Г-б-лім, а через твою славу він перешле твоє письмо Ізраїлитянам, що живуть в краю Х-н-грин (Угри) і вони пішлють його на Русь (можна також розуміти “Рум”, тобто Візантію—І.Н.), а звідти до Болгар, аж доки твоє письмо не зайде на місце призначення”²³⁾.

В цьому листі до хозарського хана Йосипа²⁴⁾ є мова про край Г-б-лім, який всі утотожнюють з князем Білої Хорватії або Чехії, бо він “це цар аль Саклабів” (Слов'ян), які прислали послів до Кордови. Двох з них, Мар Савла і Мар Йосипа, бачив одноплемінник Хаздаї і від них довідався про край Хозарів. На думку Коковцева, є малоправдоподібним, щоб лист ішов через “Рум”—Візантію, а щойно потім через Болгар до Хозарії. Лист зазначає що Жиди з Хозарії бувають в краю Г-б-лім, бо одного з них, як запевняли Мар Савло і Мар Йосип, цар Г-б-лім мав гостити в себе шість років²⁵⁾.

На цього листа хан Йосип відписав в єврейській мові до Хаздаї, в якому подає йому найважливіші інформації про себе й хозарську державу.

Що правда, зміст ханового листа не годиться в деяких справах з вістками арабських письменників, напр. аль Бекрі, про Хозарію, тому деякі дослідники (напр. Маркварт і Кассель) гадають, що він не є достовірним і автентичним документом, але пізнішим фалсифікатом²⁶⁾.

Маркварт гадає, що цей лист є молодший від твору Єгуди Гал-

²³⁾ Гаркави, А. Я., Сказание еврейскихъ писателей о Хазарахъ и хазарскомъ царстве, Спб, 1870, стор. 106;

²⁴⁾ Коковцев, П.К., Еврейско-хазарская переписка в X векъ, Л. (Ак. Н.), 1932, стор. XXXVIII і 134;

²⁵⁾ Там же, стор. 62, 65 і 68;

²⁶⁾ Marquart, J., op. cit., p. 9 seq.; Cassel, P., op. cit.;

леві про Хозарів ²⁷⁾, написаним коло 1140 р., в якому Галлеві кладе на вернення Хозарів до юдаїзму 400 років перед своїм часом, отже на 740 рік по Христі.

Все ж таки, більшість дослідників приймають вісті, подані в листі хана Йосипа, за правдиві, хоч вони дещо різняться від вісток інших письменників про Хозарію.

Хочемо навести дещо з цього листа в перекладі. Хан Йосип пише до рабіна Хаздаї про себе й про свій край таке: ²⁸⁾.

“Повідомляю тебе—пише хан—що я живу над цією рікою ²⁹⁾ з поміччю Всемогучого, а в середині моєї держави маю три головні міста ³⁰⁾. В першому живе королева з своїми дівчатами і евнухами ³¹⁾, а її довжина і ширина є 50х50 фарсаг, з його пасовищами і приналежними селами ³²⁾, яких мешканцями є Ізраїльтяни, Ісмаїльтяни і християни, а також живуть там інші народи з різними мовами.

Що ж тичиться другого міста, воно з своїми пасовищами й завширшки і задовжки на 8х8 фарсаг, а третє місто я замешкую з моїми князями, наємниками й слугами, що мені близькі ³³⁾. Воно невеличке, а його ширина й довжина 3х3 фарсаг та поміж мурами пливе ріка.

Ми живемо в столиці цілу зиму; в місяці Нізан виходимо в околицю і йдемо кожний на своє поле, до своїх городів, на свою

27) **Jehuda Hallewi**, Das Buch al Chazari, uebersetzt von Hartwig Hirschfeld, p. 1;

28) Цитуємо за справленим текстом, Маркварт, цит. твір, стор. 42-45 (лат.);

29) Мова йде про ріку Волгу.

30) **Ібн Руст** каже, що хозарська столиця називається **Шарікшар**, а друге місто **Габубалиг**; **Ібн Фадлан** та **Істархі** кажуть, що **Ітиль** складається з двох частей: на західньому березі ріки це **Ітиль** і вона більша, а на східньому березі друга часть, вона менша.

За ними, хан-король живе в західній. Натомість **Масуді**, еспанський подорожник, що подорожував в Хозарії, ділить **Ітиль** на три частини, які розділює ріка Волга. В нього третя частина міста є на острові і в ній є уміщені всі центральні уряди держави.

Замок короля-хана побудований на краю острова, а дві інші частини столиці на обох берегах ріки. Ця вістка **Масуді**, що знав місто з автопсії, не противилася б змістові листа, бо хан **Йосип** міг мати на думці частини міста, де жили його люди.

31) **Ібн Фадлан** розказує про гарем хана Хозарів таке: “Прикметою короля Хозарів є те, що він має 25 жінок, з яких кожна є дочкою одного з королів, що є під ним; він забирає їх добровільно, або силою. Він має 60 наложниць, всюди знані своєю красою. Кожна княжна й наложниця живе в своїй палаті, обложеної дерев’яними “Кубба”, а довкола “Кубба” є велике шатро. Кожна з них має евнуха, що її стереже; коли ж король бажає з одною бути, тоді посилає до евнуха, що її стереже, а він її приводить до його палати, а сам евнух жде перед дверми “Кубба” короля. Коли ж цей побув з нею, бере її за руку і виходить, не залишаючи ані одну хвилину на самоті.”

32) **Ібн Фадлан** каже: “Це місто не має сіл, а його поля є розширені; в літі йдуть на поля коло 20 фарсаг, сіють і збирають; коли ж дозріє, привозять частинно рікою, а частинно на возах.”

33) **Ібн Фадлан**, **Істахрі** та **Ібн Хавкаль** кажуть, що замок короля-хана є далеко на березі ріки і він збудований з цегли, а король нікому не дозволяє будувати дома з цегли.

Істахрі додає: “Західна частина належить королеві, його війську і справжнім Хозарам.”

Ібн Фадлан та **Істахрі**: “Ваш король є Жидом; кажуть, що він має 4,000 мужів для послуги.”

працю. Кожна родина держить поле свого батька, тому вони виходять і перебувають на своїй власності радо й зі співом: не чути голосу поневолювача і немає випадку надужиття. Але я, мої князі і слуги стаємо і відбуваємо дорогу 20 фарсаг аж доки не дійдемо до великої ріки, що називається **Варсан**, а звідти повертаємо аж дійдемо до кінця полів. Це є простір нашої власності і нашого спокою

В (нашій) краю немає великих дощів, але є багато рік з множеством риб і для нас багато джерел; край є урожайний і багатий нивами, виноградниками, городами і садами, всі вони наводнювані ріками. І ми маємо множество овочевих дерев ³⁴).

“Дальше повідомляю тебе—пише хан Йосип—про границі мого краю: від східної сторони лінія 20 фарсаг аж до моря Гурган (Каспійське море—І.Н.) ³⁵); від півдня лінія 30 фарсаг; від заходу лінія 40 фарсаг. Я живу посередині острова і мої ниви, виноградники, городи і овочеві сади є також насередині острова; а від північної сторони 30 фарсаг. Ріки (мають) багато джерел і з Божою поміччю живу в добробуті.”

Почавши від хана **Абадії**, лист поміщує дев'ять генерацій династії, між якими є 12 жидівських імен.

Видно, що Хозарія була дійсно під впливом Жидів. Жидівські громади організованих прозелітів були знані вже в Босфорській державі в таких містах: Пантикапей (Керч), Горгіппія (Анапа) і Танаїс (над Доном), як це потверджують написи з I-III ст. по Христі ³⁶), але це вже були згелленізовані Жиди. В VIII ст. Фанагорія (Тамана-Тмуторокань) називається містом Жидів ³⁷). В 704 році Хозари зайняли Фанагорію і Херсонес, де посадили свого намісника—тудуна. В IX ст. Фанагорію ще називано “столицею Жидів”, а в Херсонесі були тоді не лише Жиди, але й Самаряни ³⁸).

За Хордадбегом (писав коло 846-847 рр.) жидівські ремісники їхали з усіх сторін світу до Чамлика, столиці Хозарів ³⁹).

³⁴) **Істахрі**: “Хозари мають місто Семендер між Ітиллю і Баб аль Аббаб, що має багато городів; кажуть, що є їх 4 тисячі (Ібн Хавкаль подає 40,000—І.Н.) до границі Саріру. Їх головними овочами є виноград. Є там багато мохаммедан, що мають мошеї. Їх будівлі з дерева, що мають діри.... Їх король належить до Жидів і є кривим королем Хозарів. Вони є 2 фарсаг від границі Саріру. Між ними і паном тро-ну є мир.” Це саме говорить інший письменник, Муккадд.

³⁵) Якою величиною довжини був “фарсаг”, докладно не знати, напр. Ібн аль Факіг пише про Хозар таке: “Крім Дербенду, король Сур і Ляк, король Алянів, король Гелян, король аль Маскат, Пан Трону і місто Семендер (мова йде про прийняття юдаїзму названими королями—І.Н.). З Гургану до Чамлика Хозарів треба їхати при догідному вітрі 8 днів. Хозари всі Жиди і вони недавно прийняли юдаїзм.” Отже 20 ханових “фарсаг” треба було їхати 8 днів морем.

³⁶) **Schuerer, E.**, Die Juden im hosphorischen Reiche und die Genossenschaften der “sebomenoj theon hipsiston” ebendasselbst, SBBA, 1897, p. 200-225;

³⁷) **Theophanis**, Chronographia, ed. C. de Boor, p. 163;

³⁸) **Ginzel, A. J.**, Geschichte der Slavenapostel Cyril und Methodius und der Slavischen Liturgie, Leitmeritz, 1857, Vita Constantini, c. VIII;

³⁹) **Marquart**, op. cit., p. 270;

Як видно з листа хана Йосипа, населення Хозарії вело осіле хліборобське життя, як також занималося купецтвом. Устрій їх держави був дуалістичний, як це було в інших турецьких народів. Головою держави був хан-володар (хакан, каган), оточений пошаною підданих і він був символом влади в державі. Натомість, дійсну владу виконував його заступник, бег (по-грецьки: пехос). Не виключене, що такий устрій був залишкою хорезмійського устрою, бо, як згадано, хорезмійські скитальці захопили всю владу в свої руки.

По окремих провінціях Хозарії, напр. в Криму, були ханські намісники: тудуни (по-гр.: тудунос). Як видно із записки Ібн аль Факіга, до Хозарської держави належали різні племена, що мали своїх князів-королів, які рядилися самі. І, на нашу думку наші предки мали такого самостійного князя в Києві. Таких королів було 25, як каже Ібн Фадлан, згадуючи, що хан бере собі їх доньки за жінок, бо за турецьким звичаєм він міг мати їх більше.

Хозарія це одинока держава в тих околицях, що мала своє ста- ле військо, яке рекрутувалося переважно із з'юдаїзованих Хорезмійців, згодом мохаммедан, а врешті із Слов'ян.

Всі письменники, прихильні й неприхильні Хозарам, годяться на тому, що їх держава була толерантна й справедлива. Справедливість вимірював "жаражгич" (жараж — миритися, а "гич" це наріст), тобто "миротворець", найвищий суддя держави. За Масудієм в Хозарській імперії було сім суддів: два для мохаммедан, два для Хозар-Юдеїв, два для християн та один для Слов'ян, тобто для Русі й інших поган⁴⁰).

Хозарські міста були центрами торгівлі між Європою й Азією, тому культурне значення Хозар було чимале, хоч самі вони не залишили по собі великих і тревалих пам'ятників, і тому не знаємо докладно історії їх держави.

Безсумнівно, Хозари сповнили важливу культурно-політичну місію в VII-IX ст. в околицях Надволжя, Подоння і на Причорноморі, але їх політичні впливи не сягали аж так далеко, як думають деякі дослідники, напр. Гумпльовіч готов їх посунути на Русь і Чехію, і розтягає Хозарську державу від Кавказу до Меклембургу. Він також розтягає їх вплив і на релігійні справи, але в пам'ятниках немає на таку думку підтвердження⁴¹).

Дехто, опираючись на коротенькій записці літописця Нестора про Хозар, готов поширити їх вплив на всі території Русі-України. Несторова записка про представників Мойсеевої релігії у Володимира Великого перед його хрещенням, давала також при-

⁴⁰) Гаркави, Сказания, ст. 129-30 і 220, порівнює каталог епархій де Бора, де є згадка про єпископа "го Астиль", і він каже, що це Ітиль.

cf. Vernadsky, op. cit., p. 219; Macartney, op. cit., p. 199: доводять, що армія Хозарії налічувала 10,000 вояків, а на чолі одного полку стояв "тархан-командир."

⁴¹) Gumplowicz, M., Poczatki biskupstwa Krakowskiego, P. H., 1907, p. 15-25;

току думати про релігійні впливи Хозар на Русь-Україну ⁴²⁾).

Безсумнівно, що християнські впливи йшли з Хозарії в Україну, бо, як згадано, там було вже єпископство і два судді для християн. Ці впливи йшли через купців, або вояків, що стало служили в хозарському війську. Одначе, заледве чи можна говорити про ці впливи в часах св. Володимира, коли про Хозар майже не було чути.

Хозари, бажаючи захопити в свої руки торгівлю в згаданих нами околицях, мусіли здетерміновано боронити миру, бо вона розвивається найкраще в часі миру. Дотого, прийнявши юдаїзм за свою державну релігію, вони взяли на себе релігійно-моральні зобов'язання, що вимагали від них ще більшої уміркованости й толеранції у відношенні до всіх своїх громадян. Таким чином, Хозарія стала тереном, де схрещувалися різні культурні елементи сучасного їм світу: хозарсько-юдейський, християнсько-візантійський, арабсько-мохаммеданський та антсько-поганський.

З фанатичними мохаммеданами Хозари воювали віддавна і, зовсім певно, це було причиною їх зближення до християнської Візантії вже в ранній добі існування Хозарії. Ця спільність інтересів і боротьби витворила сталу приязнь між обома імперіями, і ця обставина перенеслася також на їх військово-мілітарну співпрацю, бо обидві держави були загрожені.

Володіння імператора Гераклія (610-641) було позначене частими нападами Аварів і Слов'ян на ромейські посілості на Балкані, де останні занимали місця й залишалися там настало, напр. Мезія, де осіли наші предки, Македонія та Тракія. Зайнявши Тессалоніку, Слов'яни рушили на Тессалію, середню Грецію, зайняли Крету й опанували цілий Пелопонес, що був під їх впливом коло двісті років.

Одночасно Перси зачали напирати із сходу, так що в 611 р. була евакуована Греками Кесарія, в 613 р. Антіохія, а в 615 р. Перси дійшли до Босфору. В 619 р. цілий Єгипет був також страчений для Візантії. Великий імператор Гераклій, що перший з візантійських володарів казав вибити на грошах образ Христа, ужив усіх заходів, щоб піддвигнути свою державу. Він перевів реорганізацію адміністрації, податкової системи та збройних сил. Вчинивши це, він постановив відбути хрестовий похід проти Персів, а безпосередньою причиною до цього було здобуття ними Єрусалиму і вивезення звідти Хреста Господнього в Персію. Імператор іменував своїм регентом патріярха Сергія і, вислухавши св. Літургії в св. Софії в Константинополі в дні 5 квітня 622 року, він рушив в похід, який, як відомо, закінчився його перемогою. Св. Хрест був привезений до Єрусалиму і на пам'ятку цьо-

⁴²⁾ Малишевский, И. И., Евреи въ южной Руси и Кіеви в X-XII векахъ, ТКДА, 1878, VI-VII;

го було установлене свято Воздвиження Чесн. Хреста (630 р.)⁴³⁾.

В 626 році Гераклій заключив з Хозарами союз і, мабуть, тому Слов'яни зірвали свій союз з Візантією, бо наспілку з Болгарами й Аварами облягли Константинопіль, де замкнувся патріарх Сергій, наказавши всенішні мольби в усіх церквах. В дні 10 серпня Анти з невідомих ближче причин посварилися з Аварами і відтягнули свою флоту з-під Константинополя, який був врятований, а Авари потерпіли поразку.

Ця подія скріпила союз Гераклія з Хозарами і з того часу візантійські імператори поклали це в основу своєї східньої політики. Хозари ж стали завзятіше воювати на Кавказі й у Вірменії, але, напр. восени 627 року з невідомих ближче причин вони покинули самих Візантійців в часі боротьби з Персами. Не виключене, що до такого кроку вони були змушені подіями на Причорноморі, бо дещо пізніше Хозари зачали напирати там Оногурів-Болгар⁴⁴⁾, з яких одні піддалися Хозарам, а більша орда під проводом хана Аспаруха перейшла за Дунай, де робили пакості Візантійцям.

Імператор Константин IV в 680 р. особисто став на чолі флоти й висадився при гирлі Дунаю, але йому не вдалося зламати силу Болгар. Саме тоді наші предки, що були зайняли Мезію, увійшли в союз з Болгарами і так створилася сильна слов'янська держава на Балкані, в якій Болгари скоро слов'янізувалися.

Не від речі буде згадати, що в тому самому часі (680-681 рр.) в Константинополі відбувся Шостий Вселенський Собор проти ересі Монотелетів, якого ухвали затвердив папа Лев I (682-683 рр.), а це скріпило внутрішню силу держави. Однак, у Візантії спокій не тривав довго. Імператор Юстиніян II, за якого відбувся Труллянський Собор в 692 р., зайшовши в конфлікт з папою, який відмовився затвердити соборові ухвали, та ієрархію, зачав переслідування. Це діялося в часі, як північну Африку зайняли Араби та поволі через Картагину зачали зближатися до Іспанії. Проти імператора збунтувався вождь Леонтій, який казав імператорові відрізати носа й заслав його до Херсонесу в Криму⁴⁵⁾. Юстиніянові II вдалося втікти до міста Дори, а звідти хозарський хан Ібузір Гляванос дав йому право азилу в Хозарії та видав за нього свою сестру, що охрестилася й прийняла ім'я Теодори. Вони жили в місті Фанагорії.

Тим часом, інший вождь Апсімар скинув Леонтія і проголосив себе імператором Тиберієм II (698-705) і цим ще більше погли-

⁴³⁾ Ostrogorsky, G., History of the Byzantine State, New Brunswick, 1956, pp. 83 seq.;

⁴⁴⁾ Moravcsik, J., Zur Geschichte der Onoguren, in Hung. Jahrb., 10, 1930, pp. 53 seq.;

⁴⁵⁾ Кулаковський, Ю., Історія Візантії, Київ, 1910-15, III, ст. 265; cf. Ostrogorsky, op. cit., pp. 127 seq.;

бив анархію. Він звертався до хозарського хана з пропозицією дати окуп за Юстиніяна II, який мав би бути йому переданий. І, хоч хан вислав своє військо для охорони Юстиніяна, він не вірив ханові. Він вбив начальника сторожі і сівши на корабля з своїми людьми вирушив над Дунай до Болгарії, відіславши вперед свою жінку до хана. Йому вдалося перемовити болгарського хана Тервела на свою сторону в боротьбі за свій престол. Восени 705 року він вдерся з Болгарами й Слов'янами до Константинополя через водопроводи і Тиберій II був здетронізований та вбитий, а Юстиніян II ще повних шість років володів імперією, як перший імператор "без носа", званий Рінотметус. Він спровадив свою жінку з сином Тиберієм з Хозарії в товаристві самого хана і його сина, яким надав титули "цезарів." Цей самий титул одержав також болгарський хан Тервел і з того часу всі болгарські володарі мали претенсії до титулів "царів".

Юстиніян II, відбуваючи особисто карну експедицію проти Равенни, довідався про бунт населення Херсонесу проти нього в 709 році, при чому їм помагали Хозари, бо від того року Крим перейшов під владу Хозар⁴⁶). Це дещо зм'ягло серце імператора і під кінець 710 року він запросив папу Константина I до Константинополя, де його витав з найбільшими почестями. Внаслідок їх довгих особистих розмов папа затвердив ухвали Труллянського Собору, як обов'язуючі для Східньої Церкви. Однак, на другий рік настав знову бунт проти Юстиніяна під проводом вождя Барданеса, якого знову піддержали Хозари, і він вбив імператора, а його голова була виставлена на публічне посміховище в Равенні й Римі. З того видно, яку роль грала в тих часах Хозарія.

В часах іконоборчого імператора Лева III Ізаврійського (717-741) взаємини з Хозарами покращали й вони спільно воювали проти халіфату. Син Лева III, Константин V Копронім, в 733 р. оженився з донькою хана, а їх син Лев IV одержав ім'я "Хозара". Лев III, що переслідував католиків за їх почитання св. образів, казав також насильно хрестити Жидів і вони втікали з Візантії до Хозарії і там впливали некорисно для Візантії і на той час припадає закріплення юдаїзму в Хозарії.

Знаємо, що військова співпраця Візантійців з Хозарами продовжалася спочатку IX ст. в часах імператора Теофіля і за нього в Херсонесі бачимо візантійського намісника, а на просьбу Хозар грецькі архітекти вибудували над Доном кріпость Саркел (в Нестора: Біла Вежа). Це сталося у 833 р., дарма, що території над Доном належали формально до Хозарії⁴⁷).

⁴⁶) Vasiliev, A., *The Goths in Crimea*, 1936, pp. 83 seq.;

⁴⁷) *Constantini Porphyrogeniti, De Administrando Imperio*, cap. 42; cf. Vasiliev, *op. cit.*, pp. 108 seq.; cf. Vernadsky, *op. cit.*, p. 214; пор. ВДИ, 1938 (4), ст. 129 і слід., тут підмічується, що в 764 р. Хозари зайняли були Тифліс під командою

Дослідники, напр. Гаркави, Вамберг, думали, що ця кріпость була збудована проти Мадяр або Печенігів, але це мало правдоподібне, бо ще тоді Мадяри були васаліями Хозар, а Печеніги сиділи ще поза Волгою.

Всі обставини вказують на те, що ця кріпость була будована проти наїздів Київської Русі, яка вже в тому часі була сильною державою й напірала на Хозар та загрожувала Візантії. Уже в VIII ст. частина т. зв. Азо-Слов'ян, тобто Антів, грала велику роль у Хозарській імперії, головню у війську, бо напр. назва Астрахань є залишкою назви "Ас-Тархан", значить "місто слов'янського хана" (тархана). Інтересний також факт, що Хозари мали в уживанні слов'янське слово "закон".

3. Українська земля в Хозарській добі

"Слов'янське проникання з Горішньої Висли і Середнього Бугу в модерну Україну зачалось вчасно, коло 500 років до Христа, або ще перед наїздом Скитів. Воно прибрало на силі в напрямі Дністра й басейну Дніпра по пробудженні Слов'ян. Та головна інвазія руської рівнини могла статися в перших століттях нової ери. Заки ці Слов'яни, що пішли на схід, розвинулися в східні групи: Росіян (Москалів—І.Н.), Українців (дійсних Русинів—І.Н.) і Білорусинів, вони були поділені на різні племена: Дулібів, Тверців, Уличів, Полян, Деревлян, Дреговичів, Сіверян, Радимичів, Кривичів, В'ятичів і Слов'ян, що жили над Горішньою Двиною.

Деякі з них підпали під вплив сарматських племен, яких загнали туди мабуть Гуни. Найкращим було плем'я Антів, яких поглитнули слов'янські піддані, що прийняли їх ім'я в V і VI ст., як занотували візантійські письменники того періоду. Два інші сарматські племена, споріднені з Антами, Хорвати і Серби, зайшли ще дальше. Хорвати згурмували слов'янські племена Галичини, Шлеську й частини Чехії в державу, Білу Хорватію, Константина Порфірородного, а Серби накинули своє володіння на слов'янські племена між Лабою і Салею" ⁴⁸).

Приложений уступ модерного дослідника, Ф. Дворніка, як бачимо, говорить про існування держави Антів, яку створили наші племена, що жили на наших землях від часів Геродота. Історич-

"Ас-Тархана", тобто "Хана Слов'ян", а хан Йосип в своєму листі говорить, що це сталося за Буланового унука, хана Абадії, що намагався закріпити в Хозарії Юдаїзм при помочі Жидів з Багдаду, Хорезму й Візантії. Його старання стали причиною громадянської війни в Хозарії, як про те згадує Порфірородний. І тоді вийшов звідти наїзд, званий Ковари, та разом з Мадярами пішов в Паннонію. Це очевидно, була якась частина Мадяр, бо їх наїзд на Паннонію відбувся о ціле сторіччя пізніше. В наслідок про-Юдаїстичної політики в Хозарії був запроваджений Іслам, а племінник хана Абадії прийняв ім'я Абдал-лаха та увійшов у склад халіфату, як це видно на монетах з 787-789 рр.

⁴⁸) Dvornik, F., The Making of Central and Eastern Europe, London, 1949, p. 13, 60, 280; він пішов за поглядом Жупаніча: Zupanic, N., Der Anten Ursprung und der Name, Aten, 1932, p. 331-39;

ний факт існування тієї держави вже жодний історик ігнорувати не може. Що правда, ще треба багато часу й мозольної праці, щоб цілу цю справу належно висвітлити та поробити кінцеві висновки.

Та, на жаль, брак ясних вісток в джерелах, головно в наших, з одної сторони, та брак синтетичних висновків археологічних дослідів на всіх територіях України, з другої сторони, справу висвітлення цього періоду життя українського народу дуже сприяють. Це і є причиною, що дослідники, стрінувши свідoctва в чужих письменників про політичну силу наших предків стараються своїми власними калькуляціями і гіпотезами витворити образ політичної дійсности на наших землях. Зрозуміла річ, що такий образ не завжди виходить ясний, але мимо найкращої волі дослідників, він часто-густо, ще більше затемнюється. Для ілюстрації сказаного возьмім ще один уступ вгорі цитованого дослідника.

“В політичній організації т. зв. східніх Слов’ян (мова йде про племена української землі—І.Н.) осілих між Карпатськими горами і середнім Дніпром, на берегах Прип’яті і горішнім басейном Дніпра, чи вони вийшли кількома хвилями в 1-ому тисячолітті по Христі з первісного осідку Слов’ян між Лабою, Вислою і Бугом, провідну роль відіграло германське плем’я із Швеції, Вар’яги. Це вони замінили владу над слов’янськими племенами, згодом званих Руссю, владу Антів, мабуть іранського походження і Аварів, що знищили імперію Антів. Володіння Аварів впало і деякі племена відзискали свій незалежний спосіб життя, а інші були підбиті Хозарами. Ці ж належали до Турко-Татарської галузі. Вони, мабуть, допомогли Слов’янам південної Руси (Українцям—І.Н.) скинути ярмо Аварів назавжди і самі зайняли їх місце, що було опорожнене Аварями”.

Як бачимо з приложених текстів Дворніка, за національністю Чеха, ясне розв’язання всіх проблем українського народу в давнині не належить до легкої справи. Згаданий дослідник, вийшовши з правильного заложення про раннє розселення наших земель Слов’янами (500 років до Христа) вже на другому місці тієї самої праці каже їм ще раз займати ті самі місця, хоч ніде не знаходимо слідів, щоб вони масовою міграцією їх покинули. Навпаки, ми бачили з різних свідoctв, що вони там сиділи. Дотого, автор стрінувшись з назвою Антів, готовий мати їх за Іранців, хоч свідoctвом наведених нами письменників, як напр. Йордана, Прокопія, Теофілакта, які виразно називають **Антів Слов’янами**, що мають одну мову, звичаї, обичаї, військову стратегію нападів і оборони тощо.

Не можна перечити, що до держави Антів узагалі не прилучилися жодні іранські племена, як напр. Спори-Спали, Аляни, яких

згодом називано одним ім'ям Роксолян, чи Rakh-As, бо про їх приналежність до Антів згадує Йордан (Росомани), але в джерелах немає сказано, щоб самі Анти не були Слов'янами. Бракує також певних слідів в джерелах, щоб якимсь іранське плем'я, зване Антами, будь-коли завоювало наші етнографічні території. Згадані нами письменники мають Антів за Слов'ян і автохтонних мешканців наших земель. В тих же письменників немає також натяку, щоб наші предки запозичили собі ім'я "Анти" від племені, що прийшло б з Ірану. Вернадський називає їх "As" або "Rakh-As" та ідентифікує з Роксолянами або "Rogas", але вважає їх предками Русі.

Якщо стрічаємо такі гадки в модерних істориків, то це теоретична спроба дослідників в'яснити цей феномен, що станувши перед історичним фактом існування держави Антів, вони дивуються, що такого великого діла могли доказати автохтонні українські племена в тих давніх часах. Та, на хвалу наших предків, воно так було і вже сьогодні цього історичного факту ніяк не можна ігнорувати. З археологічних дослідів, що є одним із допоміжних джерел історичної науки, ми ясно бачимо, що українські племена, без огляду на часті зміни кочовиків на Причорноморі, сиділи непорушно на своїх місцях.

В періоді нами обговорюваному впливи Хозарів на зміну життя наших племен, головню на Лівобережній Україні—бо зверхність Хозар, крім міста Києва, дуже правдоподібно, не засягнула Правобережжя—не мали більшого значення. Ці впливи походили більше через торговельні контакти, як через військову окупацію, як напр. Готів, або Аварів, бо Хозари самі вели осіле життя над Волгою і були більше заінтересовані торгівлею, з якої тягнули великі матеріальні користі, як вдержуванням коштовної окупаційної армії, потрібної для поневолення.

Дотого, безсумнівно, факт прийняття юдаїзму Хозарами в VIII ст. мав великий вплив на зміну їх відношення до всіх племен, що в будь-який спосіб були з ними зв'язані. За свідомством арабських письменників наші предки вже в VIII ст. занимали ключеву позицію в Хозарській державі, напр. військова сила Хозарів бодай на половину рекрутувалася з слов'янсько-українських воєнків.

У війні Хозарів з Арабами в 724-25 і 737 рр. було взято 20,000 Слов'ян до полону, яких халіф Марван поселив в Малій Азії. Уже цей факт говорить, що на початку VIII ст. наші племена зайняли були Подоння і Кубань. Зрозуміла річ, що цією своєю боротьбою наші предки закріплювали своє становище не лише на новозаселених ними теренах, але й своє становище, як партнерів в цілій Хозарській державі. І вже при кінці VIII ст. давня Тамань (пізніша Тмуторокань) стає сильним центром племені Сівер'ян,

з якого згодом постає Тмутороканське князівство ⁴⁹).

Про цей натиск наших племен на Дон і Азовське море згадує ромейський письменник Прокопій, за яким вже в першій половині VI ст. на північ від берегів Меотиди й Дону “сиділи безчисленні племена Антів”, тому боротьба Слов’ян проти Сасанідів в часах халіфа Марвана не є ніякою несподіванкою. Це, зрештою, потверджують арабські письменники: Баладудурі (IX ст.) та Ібн аль Факіг (початок X ст.).

Останній при описі Кавказу каже, що він при алянській границі доходить до границі Слов’ян, а навіть згадує про плем’я Слов’ян в самих горах Кавказу. Масуді (пол. X ст.) також говорить про Слов’ян над Доном.

Забезпечення сталої торгівлі з Хозарами та спільний інтерес в здержуванні набігів кочовиків, вимагали сильної розбудови оборонної системи, бодай таких місць, де сходилися важніші торговельні шляхи.

Повість Временних Літ розказує легенду про оснування Києва братами Кием, Щеком і Хоривом, в якому вони княжили. По смерті княжили там їх наслідники.

Нестор передає це так:

—Чий се “градокъ”?—питали Киян князі Аскольд і Дір. Они же ріша: “Била суть 3 братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сділаша градоко съ, и изгибоша, и ми сідимъ родъ ихъ платяче дань козаромъ.” Аскольдъ же и Дирь остаа вь граді семъ, и многи варяги съвокуписта, и начаста владіти польскою землею, Рюрику же княжащу в Новігороді” ⁵⁰).

Згідно з своєю легендою про призначення Варяг на Русь Нестор спроваджує Аскольда і Діра до Києва, а разом з ними “варяги многи”, бо три брати не залишили по собі наслідників, тому Кияни мусіли платити дань Хозарам.

Та, одначе, з його слів: “три братья... изгибоша, и ми сідимъ родъ ихъ платяче дань козаромъ”—можемо здогадуватися, що всі три князі мусіли загинути колись давно в боротьбі з Хозарами, які казали їм платити дань. В хроніці польського анналіста Яна Длугоша маємо записку, що Аскольд і Дір, це рідні брати, наслідники князів Кия, Щека і Хорива в простій лінії, що княжили в Києві ⁵¹); вони були вбиті варягами Олега, що наїхав на Київ з півночі.

⁴⁹) Гаркави, А. И., Сказания, стор. 38, 41, 42, 49, 55; Маркварт, цит. твір, стор. 31, 199; Нідерле, Л., цит. твір, IV, стор. 132-136;

Пор.: Грушевський, ІУР, I, стор. 417, за Ламбіном, “О Тмутороканской Руси”, ЖМНП, 1874, та Василевским, “Русско-византискіе отрывки, ЖМНП, VII, 1878, та свідоцтва Ібн Руста (пор. Гаркави, Труды, IV, С, II, стор. 242) говорить про дуже раннє постановня Тмутороканського князівства та його приналежности до Київської держави.

⁵⁰) Пов. Врем. Літ, Лихачев, I, стор. 18-19;

⁵¹) Ян Длугош, Хроніка, кн. I, гл. 63;

Легенда Нестора про заснування Києва трьома братами має всі позначки історичної правди, бо цю саму легенду про заснування Києва знаходимо у вірменського письменника (VII ст.) **Зеноба Глака**, який писав, що місто **Куар** (Київ) в краю **Полуни** (Поляни) було засноване трьома братами: **Куарем, Ментеєм і Хореаном** ⁵²). Факт, що цей переказ про заснування Києва був знаний у Вірменії вже в VII ст. вказує на існування Києва в часі держави Антів та підтверджує вістку Нестора, що Київ міг входити в склад Хозарської держави, платячи дань “від дима” ⁵³).

Обставини, що ані літописець Нестор, ані жодне інше джерело не говорить про будь-якого намісника Хозарів в Києві, чи деінде на українських землях, а Нестор згадує лише про стягання дані Хозарами раз-в-рік, можемо заключати, що такого намісника-тудуна, як напр. був в Криму, на наших землях зовсім не було. З цього виходило б, що наші племена рядилися самі, давши раз у році окуп Хозарам. Як довго це було? Напевно не знати. На всякий випадок в першій половині IX ст. цього вже не було, бо саме в цьому часі в Києві вже була своя сильна влада, там вже була Київська Русь.

Записка в Житіях св. Степана Сурожського і св. Юрія Амастрідського та в Хроніці Теофана (під роком 773) про напади Русі на побережжя Чорного моря впевняють нас в тому, що в Києві при кінці VIII і на початку IX ст. була своя сильна влада. Така думка потверджується також запискою анналів Бертініяна під роком 839, при нагоді перебування послів “**руського кагана**” в столиці короля Людвика Побожного в Інгельгаймі, що верталися з Константинополя додому. Вони не могли вернути “шляхом з Греків у Варяги”, тобто Дніпром, бо якесь кочове плем’я заступило їм дорогу через Причорноморе, тому імператор Теофіль просив Людвика відіслати їх додому через Німеччину (про це буде докладніша мова згодом). ⁵⁴). Здається, що кочовиками, які заступили дорогу нашим послам були Мадяри⁵⁵). Головна орда Мадярів, гнана Печенігами, пересунулася нашими землями в рр. 888-898, а частина заблукала до Києва, про що Нестор згадує в Повісті Временних Літ.

Випертя Мадярів Печенігами з Причорноморя, було безсумнівно, важким ударом в Хозарську державу. Та з другої сторони через це ослаблення Хозарів наші племена відзискали більшу свободу рухів на своїх територіях, і таким чином політична перевага перекинулася в їх сторону.

“В усякім випадку на початках IX ст., коли княжо-дружинний

⁵²) Пов. Врем. Літ, Лихачев, II, стор. 220;

⁵³) Там же: I, стор. 16 і 20;

⁵⁴) *Annales Bertiniani*, ad an. 839, in MGH, SS, I, p. 434;

⁵⁵) Константин Порфирородний, Про Управу Держави, гл. 38, каже, що Мадяри (Умгрой, Туркой, і Унной) були союзниками Хозарів, доки Печеніги не витиснули

устрій прийшов до значного розвою, хозарської зверхности над Києвом не могло бути.

В цій хозарській зверхності пробовано вказати важний поворотний момент, в утвердженні Руської держави: коли стала упадати сила Хозарської держави, що опікувалася торгівлею, торговельні міста мусіли подбати самі про своє забезпечення й це змусило їх до організації воєнних сил... Хозарська держава, менш усього, була поліційною новочасною державою і дуже мало могла впливати на відносини далеких слов'янських племен Подніпров'я. Тутешні багаті торговельні міста мусіли дбати про забезпечення своїх інтересів і їх охорону зовсім незалежно від хозарської влади, хоч би й були ще під хозарською зверхністю.

І найбільший торговельний центр—**Київ**, мусів думати ще скорше, чим упала сила Хозар, над забезпеченням свого місцевого торгу і свобідної комунікації по торговельним шляхом, скоро тільки такий торговий рух почав розвиватися,—а це вкінці змусило, само собою, привести до розвою військові сили й сильну княжу власть”⁵⁶).

Не можемо зменшувати культурного впливу Хозар на Лівобережну Україну, ані не перебільшувати політичної сили наших племен в цьому періоді нашого історичного життя, але величезний вклад людського потенціалу та довга й кривава боротьба наших предків в обороні спільних інтересів хозарського й українського народів, за вдержання миру в східній Європі, який нарушували Араби й кочові народи Азії, дає нам повне право уважати наших антських предків співтворцями держави, яка впродовж двох століть держала лад і порядок в тих околицях Європи.

Хозарія, що одідичила від своїх ірансько-турецьких предків спосіб життя та військову організацію, а по прийнятті юдаїзму і заприятенні з Візантією, стала найбільш торговельною державою на грані між Європою і Азією, мусіла додатньо вплинути на культурно-політичний розвій наших племен.

В першому періоді життя наших предків з Хозарами, в часі від половини VII до кінця VIII ст., можна би окреслити назвою Хозарсько-Антської держави.

Натомість в другому періоді існування того державного твору, в якому наш нарід еманципується зовсім, та поволі відсуває Хо-

їх на Причорноморі. Тоді вони сіли на степах між Дніпром і Серетом. Цей край він називає “Ателькузу”, тобто “месопотамія”—межиріччя. Гляди про те в творах німецьких авторів:

cf. Zeuss, Die Deutschen und Nachbarstaemme, p. 151 seq.; cf. Kunn, op. cit., I, p. 181; із свідоцтв виходить, що через край “Ателькузу” плило п'ять річок: Варух (по-гунськи: Вар), це скорочена назва Дніпра: Бористену—Вару—стана; Кубу (Бог); Трульос (Дністер, по-турецьки: Турля); Брутос (Прут) і Серетос (Серет). Вже у 862 році Гінкмар з Раймсу (МГГ, СС, I, 50) занотував напад Мадярів на Німців. З того виходило б, що у 839 році деякі орди Мадярів могли бути на Причорноморі, тому перешкодили поворотові руських послів до Києва.

⁵⁶) Грушевський, ІУР, I, стор. 396-397; Константин Порфірородний.

зар від впливу на своїх територіях, а згодом від справ східньої Європи; це вже власність українського народу, що творить свою власну могутню державу: Київську Русь.

Немов далеким відгомонам тих важних подій на наших землях є записка Нестора про початки хозарсько-антських відносин, зараз по смерті князя Кия, основника міста Києва. Нестор каже так:

“По сих же літіхъ, по смерти брати сея биша обидими древляни и иними окольними. И наидоша я козари, сідящая на горахъ сихъ в лісіхъ, и ріша козари: “Платите намъ дань.” Съдумавше же поляне и вдаша отъ дима мечъ, и несоша козари ко князю своему и къ старійшинимъ своимъ, и ріша имъ: “Се налізохомъ дань нову.” Они же ріша имъ: “Откуда?” Они же ріша: “Въ лісі на горахъ над рікою Дніпрскою.” Они же ріша: “Что суть вдали?” Они же показоша мечъ. И ріша старци козарстии: “Не добра дань, княже. Ми ся доискахомъ оружьемъ одиною стороною, рекше саблями, а сихъ оружье обоюду остро, рекше мечъ. Си имуть имати дань на насъ и на инихъ странахъ.” Се же збисться все: не от свєя воля рекоша, но отъ божья повелінья” ⁵⁷⁾.

Це історичний відгомін про політичні події давнього минулого, які залишилися в усній традиції Киян. Факт, що Поляни були “обидими” Деревлянами і іншими сусідніми племенами, як також Хозарами, вказує про дві політичні сили, між якими приходилося жити Полянам в тих старих часах.

Сила Хозарів не засягнула племен Правобережжя, що жили між Карпатами, Прип'яттю, Дніпром і над Горішнім Дністром. Там продовжалася держава Антів, хоч, що правда, в меншому масштабі як до половини VII ст. Племена Дулібів, Хорватів, Деревлян, також частинно Уличі й Тиверці (кажемо частинно, бо їх південні терени могли бути наражені на наїздки кочовиків), продовжали своє незалежне життя на своїх землях, бо не знаходимо слідів в пам'ятниках, щоб вони були будь-ким підкорені в тому періоді ⁵⁸⁾.

Щойно по зорганізуванні сильної держави Київської Русі над Дніпром, що сталося, як каже Нестор, не з людської сили, але з волі Божого Провидіння, всі племена Правобережної України були до неї інкорпоровані вже дуже рано.

⁵⁷⁾ Пов. Временних Літ, Лихачев, І, стор. 16; Рибаків, Б. А., Ремесло древней Руси, М, 1948, стор. 225, каже, що мечі давньої Русі були обосічні. Ібн Хордадбег каже, (писав IX ст.), що... “Русичі з слов'янських племен, приходять з далеких країв Саклаба в Румське море (Чорне море) та продають шкіри бобра, чорної лисиці, а також мечі” (пор. История культуры древней Руси, М-Л, 1948, стр. 328).

⁵⁸⁾ Про створення іншого державного твору, т. зв. Білої Хорватії, плем'ям Хорватів буде докладна мова на іншому місці.

УКРАЇНСЬКІ ПЛЕМЕНА ПЕРЕД-КИЇВСЬКОЮ ДОБОЮ

1. Баварський Географ про наші племена

В добі Антів, як про те свідчать письменники, не було в нас такої форми державного устрою, як в інших сучасних Антам краях, тобто форми повного єдиновластя. Прокопій свідчить, що Анти не управлялися однією особою, як РOMEї, але з давніх часів голос в управі їх державою мала суспільність-громада, що вирішувала всі найважливіші справи, добрі чи недобрі, на своїх зборах-вічах.

Інші сучасні письменники говорять про антських начальників-королів (грецьке: регес), чи вождів¹⁾, що виконували фактичну владу краю, репрезентували його назовні та були начальними вождями в часі небезпек і війн. Очевидна річ, що королі-рекси, щоб стати вибиранцями, чи то поодиноких племен, чи війська, завдяки своїм особистим здібностям і прикметам, самі вибивалися на провідне місце свого племені, а згодом могли поширити свою владу і на інші племена.

Таким чином, в добі Антів на наших територіях створилася своєрідна форма демократично-родоплемінного устрою, в якому начальники племен, чи один начальник союзу племен, звані королями—“рексами”, чи вождями, разом з представниками народу, т. зв. радою великих, рішали про всі справи краю²⁾. Це бачимо в події під час наїзду короля Готів, Ванітаря, на край Антів, коли він розп'яв на хрестах короля, **Боза**, його синів і 70 членів його “ради великих”, тобто представників народу.

При нагоді посольства Антів до Аварів, на чоло якого був поставлений “наймудріший чоловік Антів”, **Мезамір**, син Ідаріса, брат Калагаста, як про те свідчить Менандер. Отож Мезаміра вислали королі Антів, тобто начальники кількох племен. Та згадка Менандра про батька і брата Мезаміра вказувала б на можливість, що родоплемінна влада Антів почала переходити в родову династію-монархію, бо Авари, бажаючи зламати силу Антів, рішилися на потоптання міжнароднього, неписаного закону про нетикальність особи посла і вбити найголовнішого представника династії Антів.

¹⁾ Грушевський, *ІУР*, I, стор. 369-70, доводить, що наші предки називали своїх начальників “риксами” (санскритське: рай, раджа, лат. “рекс”, старо-келтійське: рікс; ірландське: біг; готське: рейкс—начальник; старо-приське—рікіс—держава; не є виключене, що цю назву наші предки перейняли від Готів.

²⁾ Мабуть найклясичнішим прикладом цього устрою є рішення Антів в справі Хилбудія, чи Псевдо-Хилбудія.

Із згадок письменників про вождів Лавритаса чи Мусокіоса (Мужока), що воювали з Ромеями і Аварами, не можемо знати чи вони були лише начальними вождями, чи виконували також повну владу в часі миру.

По довгих війнах з Ромеями, Аварами та навіть Склявенами, сила держави Антів упадає, а разом з тим слабне ціпкість їх понадплеменно-федеративного устрою. Зрозуміла річ, що влада, яку мав представник цілої федерації, переходить на начальників поодиноких племен, де знову нарід доходить до більшого голосу.

Що правда, письменник Масуді говорить про сильну державу Валіянна (Волинь) і про її мужнього князя, Маджака, але його вістка така неясна, що деякі дослідники утотожнюють Маджака з Мезаміром, а ще інші з Мусокіосом (Мужоком). Та, видається найправдоподібнішим, що Маджак Масудія, це зовсім окрема особа з пізнішого часу, найрадніше з кінця VIII або з початку IX ст., бо з пам'ятника Масуді не видно, щоб він знав ромейські джерела, в яких згадується про Мезаміра. Важко також допустити, щоб він довідався про нього з усного передання наших предків, бо ж сам Нестор не міг про нього нічого розказати. Найновіші досліді над добою Антів виказують, що дійсно на землях племені Дулібів не перестав існувати союз племен, що в хозарських часах був продовженням держави Антів.

Як виглядав устрій наших племен до-Київської доби, маємо коротеньке вияснення в Нестора, яке він мусів записати з усної традиції. Нестор каже ³⁾:

...“Подем же жившимъ особі и володіющемъ роди своїми, иже и до себе браты бяху поляне, и живяху кожно съ своимъ родомъ и на своихъ містіхъ, владіюще кждо родомъ своимъ.”

Нестор говорить тут про плем'я Полян, але це, безсумнівно, відноситься і до всіх наших племен до-Київської доби. Він також згадує про родоначальників-князів, як напр. про Кия, Щека і Хорива в Полян, чи Мала в Дерев'ян, В'ятка у В'ятичів і інших.

Тому й назви племен в старині походили від назв околиць чи рік, над якими жило якесь плем'я, напр. Поляни—бо сиділи на полях, Деревляни—бо сиділи в лісах, між деревами, Полочани, бо сиділи над річкою Полотою і т.д.

Згодом почали творитися державно-політичні осередки в городах, тому старі, географічні назви замінюються політичними, напр. Нестор вияснює, що Дуліби прийняли нову назву “Бужани” (від міста Бужська, сьогоднішнього Буська, що правдоподібно було їх головним містом), але згодом цю свою назву замінили на нову “Велиняни” (Волиняни), від міста Волинь над Бугом, куди перенісся осередок їх сили. Подібна справа з західними Уличами, що прийняли нову назву “Лучан”, від міста Лучеськ,

³⁾ Лихачев, Повість Временних Літ, I, стор. 12;

сьогоднішній Луцьк. Згодом в княжій добі всі племінні назви зовсім зникають, а на їх місце приходять нові, політичні.

Переміна географічних назв на місцеві й політичні в деяких наших племен мусіла зачатися дуже рано, бо деякі політичні назви стрічаємо в одному західньому джерелі, т. зв. Баварському Географі, пам'ятнику з часів Каролінгів. Цей твір написаний між 866-890 рр. і в ньому подаються назви народів і племен Європи.

В листах: 148 б і 149 а (Центральна Бібліотека міста Мюнхену, ч. 560) подаються назви племен східньої й центральної Європи, де кажеється дослівно так ⁴⁾:

...“Phesnusi habent civitates LXX ⁵⁾. Thadesi plusquam CC urbes habent. Glopaeni, in qua civitates CCCC aut eo amplius ⁶⁾. Zuireani habent civitates CCCXXV ⁷⁾. Busani habent civitates CCXXXI ⁸⁾. Sittici regio immensa, populis et urbibus munitissimis ⁹⁾. Stadici, in qua civitates DXVI populusque infinitus ¹⁰⁾. Sebbirozi habent civitates XC ¹¹⁾. Unlizi, populus multus, civitates CCCXVIII ¹²⁾. Neruiani habent civitates LXXVIII ¹³⁾. Attorozi habent CXLVIII, populus ferocissimus ¹⁴⁾. Eptaradici habent civitates CCCXIII. Vuillerozi habent civitates CLXXX. Zabrozi habent civitates CCXII ¹⁵⁾. Znetalici habent civitates LXXIV. Aturezani habent civitates CIV ¹⁶⁾. Chozirozi habent civitates CC ¹⁷⁾. Lenadizi habent civitates XCVIII. Thafnesi habent civitates CCLVII. Zeruiani, quod tantum est regnum, ut ex eo cunctae gentes Sclavorum exortae sint et originem, sicut affirmant, ducant..

Prissani civitates LXX ¹⁸⁾. Velunzani civitates LXX ¹⁹⁾. Bruzi plus est undique quam de Enisa ad Rhenum ²⁰⁾. Vuinzunbeire ²¹⁾.

⁴⁾ De Buat, L. G., Hist. anc. des peopl. de l'Europe, Parisiis, 1772, 12, XI, 145; J. Potocki, Fragm. his. sur les Slaves, Brunsw., 1796, p. 281; Bandtkie, G. S. Dzieje narodu polskiego, Breslau, 1835, I, p. 56; Восек, А., Cod. dipl. Morav., Olomuc, 1836, I, p. 67; Карамзинъ, И. ИРГ, Спб., 1818, I, стор. 22;

⁵⁾ civitas—город, жупа; сканд. “борг”; гот. “баургс”; лат. “урбс”, oppidum—грецьке “орхитерой топой” (Маврикій); Феснузі, це Печеніги;

⁶⁾ Glopaeni—мабуть плем'я над річкою Колп біля Новгороду;

⁷⁾ Zuireani—Сівер'яни, дехто гадає, що це плем'я над річкою Свір в Зах. Україні.

⁸⁾ Busani—Бужани (Дуліби) Волиняни;

⁹⁾ Sittici—це або мешканці околиць Житомира або Сутиськ і околиць, як гадає дослідник Шафарик.

¹⁰⁾ Стадичі, мабуть околиці Полтавщини (місцевість Стадниця).

¹¹⁾ Невідоме ім'я.

¹²⁾ Унлізі, Уличі.

¹³⁾ Неруіані, це Неври Геродота, Навари Птоломея.

¹⁴⁾ Аторозі, Тиверці, дуже войовниче плем'я.

¹⁵⁾ Атурезані, Турівці.

¹⁶⁾ Забросі, мешканці за Дніпровими порогами.

¹⁷⁾ Козірозі, Козороги, Козирев над Прип'яттю.

¹⁸⁾ Пріссані, Пружани біля Гродна.

¹⁹⁾ Велунзані, Волиняни.

²⁰⁾ Брузі, це Пруси.

²¹⁾ Вуінзунбейр, це Білі Хорвати.

Gasiri ²²⁾. **Ruzzi** ²³⁾. **Forsderen liudi** ²⁴⁾. **Fresiti. Serauici. Lucolane. Ungare.**

Цілий ряд дослідників старовини, напр. Шафарик, Нідерле, Грушевський, Карамзін, Тихоміров, Дворнік, Пашкевіч і багато інших, бачать в цьому свідоцтві т. зв. Баварського Географа певні дані про українські племена з-перед і в другій половині IX ст.

Ці назви, що правда, немилосерно згерманізовані, але порівнюючи їх з назвами поданими Нестором в Повісті Временних Літ і деяких арабських письменників, напр. Ібн Хордадбега, Масудія, а згодом вже з певними вістками Константина Порфірородного, можемо приблизно усталити більшість наших племен.

Це: Сівер'яни ²⁵⁾, Бужани, Неври (предки Дулібів), Уличі, Тиверці, Русичі, (вже уживає їх нової назви, замість племінної: Поляни), Деревляни і Хорвати (предків мешканців карпатських околиць). Отже вичислені вже майже всі українські племена, що їх згодом вичисляє літописець Нестор.

Цікаво, що Баварський Географ землі племені Сівер'ян уважає королівством і головним пнем, з якого походять всі Слов'яни, мимо того, що нова назва "Русь" є вже йому відома. Це насуває нам думку, що відродження нашої держави Київського періоду не зачалось від Русі, а від племені Сівер'ян, що в Хозарсько-руській добі входили в склад Хозарської держави. Взявши на увагу факт, що плем'я Сівер'ян заселявало майже цілу Лівобережну Україну, а Київ лежав майже посередині його західних границь, які сусідували з плем'ям Полян, участь Сівер'ян в творенні Київської держави мусіла бути багато більша, як про те записав Нестор в своїй Повісті Временних Літ. Це, мабуть, сталося тому, що місто Київ лежало на території племені Полян і було найважливішим і найстаршим містом нашого краю. Як візьмемо до уваги середники повільної комунікації в IX ст., то стане нам ясним, що назва "Русь-Русзі" мусіла бути знана на Заході щонайменше на початку IX ст., бо спочатку його другої половини про неї вже знає Баварський Географ.

Що назва "Русь-Рос" була відома в Європі в першій половині IX ст., маємо записку анналів Бертініяна ²⁶⁾, де говориться, що

22) Казірі, це Хозари.

23) Русзі, це Русь.

24) Форсдерен люді, це лісові люди, Деревляни.

25) Шафарик, цит. твір, I, стор. 63, уважає Зеруіанів, Сівер'янами.

26) *Annales Bertiniani*, MGH, SS, I, p. 434; cf. *Vernadsky*, op. cit., pp. 306-307;

Пашкевіч, цит. твір, ст. 125, це свідоцтво анналів Бертініяна поясняє так, немов би посла "руського хана" це не Русь, а Варяги. Дарма, що анналіст виразно зазначає, що вони називали себе "Руссю" (кві се, ід ест джентем суам Рос вокарі дичебант). Про те також писав імператор Теофіль в своєму листі, як згадує анналіст.

Король Людвик Побожний казав прослідити їх справу, чи вони були шпигунами Варягів, які тоді крутилися в цілій Європі і з якими Франконська держава мала чимало клопоту. Німецький анналіст каже: "Idque Theophilo per memoratos lega-

в 839 р. на королівському дворі в Інгельгаймі були послы “руського хана”. Новіші дослідники доводять, що згадані послы були дійсно послами “руського хана”, що їздили до імператора Теофіля в Константинополі в справі його ворожих заряджень в Криму й з причини будови кріпості Саркел (в Нестора—Біла Вежа) над Доном. Не виключене, що франконський король міг їх задержати в себе на домагання імператора Теофіля.

На всякий випадок, із свідoctва Баварського Географа виходить, що майже всі тодішні українські племена були відомі на Заході.

Він чув про “Рузів” і довідувався про них від інших письменників, бо сам каже, що інші так твердять і підкреслює факт, що Зуіреані-Сівер’яни, за вісткою йому знаних джерел, це королівство, з якого виводять свій початок всі Слов’яни. З того ясно, що в його часі на Заході не приписувано такої ролі Варягам в творенні Київської держави, як це робить дехто на основі легенди Нестора про “призвання Варягів на Русь” ільменськими слов’янами.

2. Сівер’яни

“Друзии сідоща по Десні, и по Мемі, по Сулі, и нарекошася сіверь”²⁷⁾.

“Отъ них же кривичи, иже сідять на верхъ Волги, и на верхъ Двини и на верхъ Дніпра, ихъ же градъ естъ Смоленскъ; тутъ бо сідять кривичи. Там же сіверъ от нихъ”²⁸⁾.

“И радимичи и вятичи, и сіверъ один обичай имяху: живяху в лісі, яко же и всякий звірь, ядуще все нечисто, и срамословье в них предъ отъци и предъ снохами, и браци не биваху въ нихъ, но игрища межю сели, схожахуся на игрища, на плясанье и на вся бісовская пісни, и ту умикаху жену собі и по три жени. И аще кто умряше, творяху тризну надъ нимъ, и по семъ творяху

tos suos, atque epistolam intimare non distulit, et quod eos illius amore libenter suscepit, ac si fideles invenirentur et facultas absque illorum periculo in patriam redeundi daretur, cum auxilio remittendos; sin alias, una cum missis nostris ad eius praesentiam dirigendos, ut quid de talibus fieri deberet, ipse decernendos efficeret.”

Поява руських послів у Франконії була чимсь новим, тому там могли думати, чи, бува, вони не є шпигунами Норманів. І анналіст висловлює думку, що король мав такий сумнів і казав справу прослідити. Одначе, в тексті записки немає сказано, що вони говорили неправду, тобто, будучи шведськими “експлораторами”, подавали себе за послів “руського хана.”

Пашкевіч зв’язує підозріння Людвика Побожного з іншою згадкою про Норманів, кажучи, що це те саме плем’я, яке зробило напад на Еспанію, бо аль Якубі пише, що Севілю спльондрували “Мадюс”, званий Рос (слово “Мадюс” означає: почитателі вогню).

Ця згадка Якубі в нічому не доказує, що послы “руського хана”, це шведські шпигуни. Сам Пашкевіч дуже часто квестіонує ясність свідoctв арабських письменників, які дуже мало визнавалися в справах східньої Європи, хіба з винятком тих, що особисто подорожували в тих сторонах.

²⁷⁾ Повість Времених Літ, вид. Лихачев, I, стор. 11;

²⁸⁾ Там же, I, стор. 13;

кладу велику, и возложашуть и на кладу, мертвеца сожъжаху, и по семь собравше кости вложашу в судину малу, и поставляху на столпі на путех, еже творять вятичи и ныні. Се же творяху обичая кривичи и прочии погани, не відуще закона божья, но творяще самі собі законъ”²⁹).

...“Въ літо 6367 (859). Имаху дань варязи изъ заморя на чюди и на словінех, на мери и на всіхъ кривичіхъ. А козари имаху на поляніхъ, и на сіверіхъ, и на вятичіхъ, имаху по білі и віверці от дыма”³⁰).

...“Въ літо 6393 (885)... И бі обладая Олегъ поляны, и деревляны, і сіверяны, у радимичи, а съ уличи и тіверци имяше рать”³¹).

...“Въ літо 6415 (907). Иде Олегъ на Греки... поя же... и поляни, и сіверо...”³²).

...“Въ літо 6532 (1024). (Тут Нестор розказує про бій Ярослава Мудрого з братом Мстиславом під Листвиною)...” Мъстиславъ же с вечора исполнивъ дружину, и постави сіверъ в чело противу варягомъ, а сам ста с дружиною своею по крилома... И поиде Мъстиславъ, и Ярославъ противу ему, и ступися чело сіверъ съ варяги, и трудишася варязи секуще сіверъ, и посемъ наступи Мъстиславъ со дружиною своею и нача січи варяги... Мъстиславъ, о светъ завтра, видівъ лежащі січени от своихъ сіверъ и варяги Ярославлі, и рече: Кто сему радъ? Се лежить сіверянинъ, а се варяг, а дружина своя ціла”³³).

* * *

Сіверяни, Сівер, Сіверо (Зеруіані) це найбільше українське плем'я, як виходить з опису їх землі в літописця Нестора. Воно занимало басейн річки Десни (правдоподібно без горішньої частини, де вже сиділи Кривичі), вододіл Сожа й Десни ділив їх від Радимичів, Ока від В'ятичів, а Дніпро відділював їх від Полян. На півдні границі Сівер'ян йшли аж до басейну Сули, над якою ще при кінці XI ст. були укріплення, та вже Володимир Мономах, як каже Нестор, бідував від рати й голоду в самому Переяславі, столиці Сівер'ян.

Сівер'яни, це українське плем'я найдалше висунене на південний схід, що засягнуло аж до долішнього Дону й Азовського моря. Знаємо із свідоцтв візантійських письменників (напр. Прокопій), що численні племена Антів були розселені від Меотиди на північ. Це наші Сівер'яни, що найвідважніше боролися проти кочових орд і через те в арабських письменників Дон на-

²⁹) Там же, I, стор. 15;

³⁰) Там же, I, стор. 18;

³¹) Там же, I, стор. 20-21;

³²) Там же, I, стор. 23;

³³) Пов. Врем. Літ, Лихачев, стор. 100;

зивається слов'янською річкою.

В часах хозарсько-арабських війн халіф Марван в 724 р., як свідчать Баладурі (IX ст.) і Табарі (X ст.), забрав в полон 20,000 Слов'ян з північних околиць Кавказу, тобто з Кубані. Видно, що Сівер'яни і там стали поселюватися вже в хазарсько-антській добі.

Ібн аль Факіг (поч. X ст.) при описі північного Кавказу згадує, що він доходить до слов'янської землі. Також Масуді (половина X ст.) твердить, що береги Дону заселює численний слов'янський нарід.

Масуді свідчить, що більшість війська хозарського хана складалася з Слов'ян.

Подібно Якубі, оповідаючи про похід з 854 р., в якому кавказькі племена, розбиті Арабами, втікали до володаря Ромеїв, володаря Хозарів і до володаря Слов'ян⁸⁴).

Сівер'яни, це в першу чергу нащадки Геродотових Будинів, що в ході віків одержали домішку гелленських Геллонів та ірансько-алаянських Росоманів (Роксолянів) Йордана і це "численний нарід Антів" Прокопія, що жив на північ від Дону й Азовського моря. Правда, в часі натиску диких, кочових орд Сівер'яни пересувалися дещо на північ, але по переході першої бурі знову вертали на свої старі місця.

В антському і русько-хозарському періоді в VII-IX ст. Сівер'яни вже не лише сиділи над Азовським морем, але й на північному Кавказі. Раннє повстання ханату-князівства в Тмуторокані (Тамані) сталося завдяки цьому далекому розселенню Сівер'ян.

Сівер'яни, це одне з українських племен, про яких каже Нестор: "...и живяху в мирі поляне, и деревляни и сіверъ и хрвате (а 1-ий Новгородський Список додає: "и бужане и хрвате").

Всі вони жили в мирі, це значить були першими співтворцями могутньої Київської держави. Це вже було сталося у 884 р. в часах князювання Олега. Нестор не згадує нічого про якісь воєнні кроки Києва, щоб їх прилучувати і ця обставина вказує на велике почуття племінної солідарности, дарма, що одні з тих племен жили в Карпатських горах, а другі на далекому Кавказі.

Видно, що слава про Сівер'ян була поширена в Європі вже в IX ст., бо, як ми вже згадали, Баварський Географ від них виводить всіх Слов'ян і називає їх "королівством."

З приложених у вступі до цього розділу текстів Повісті Временних Літ виходить, що плем'я Сівер'ян не зараз прийняло Христову віру. Вони ще довго заховували свої поганські звичаї: влаштовували ігрища, "бісовская пісни и плясання", крали собі жінок за поганським звичаєм, своїх мерців палили й сипали їх попіл до урни та клали її на роздоріжжях, а що найголовніше, замість

⁸⁴) Грушевський, ІУР, I, стор. 195; Маркварт, цит. твір, стор. 200 і 209;

Божого закону мали свій, поганський.

Вернадський (цит. твір, ст. 309 і слід.) робить цікаве порівняння між українськими й болгарськими племенами. На його думку балканські Сівер'яни (Себеройс) і сім племен (кай гепта генеай), згадані в Хронографії Теофана Ісповідника, належали до тієї самої групи антських племен, що вимандрували із теперішньої Лівобережної України й поселилися в північно-східній Тракії, куди згодом переселювалися інші Анти.

Сівер'яни були войовничим і завзятим плем'ям, бо князь Мстислав поставив своїх Сівер'ян на чоло, напроти відважних і випробованих в боях Варягів Ярослава; все ж таки, Сівер'яни побідили.

3. Деревляни

“Полянѡмъ же живушимъ особі, яко же рекохомъ, сущимъ отъ рода словінска, и нарекошася поляне, а деревляне отъ словін же, и нарекошася древляне”³⁵).

“Въ літо 6391 (883) Поча Олегъ воевати деревляни, и примучив и, имаше на них дань по черні куні”³⁶).

“И послуша ихъ Игоръ, иде в дерева в дань, и примишляше къ первой дани, и насиляше имъ и мужи его. Возимавъ дань, поиде в градъ свой. Идущу же ему въспять, размисливъ рече дружині своей: “Идіте съ данью домови, а я возвращюся, похожю неще...” і дальше Нестор оповідає про змову деревлянського князя Мала та вбивство Ігоря й помсту Ігоревої вдови Ольги за смерть свого чоловіка та підкорення Деревлян Києвом³⁷).

“...Въ літо 6478 (970). Святославъ посади Ярополка в Києві, а Ольга в деревіхъ”³⁸).

“...Въ літо 6485 (977). Поиде Ярополкъ на Ольга, брата своего, на Деревску землю”³⁹).

Нестор, оповідаючи як св. Володимир розмістив своїх синів на князівствах, каже, що він... “посади... Святослава Деревіхъ”⁴⁰).

* * *

Нестор кладе Деревлян на захід від Полян (границею була річка Ірпень), а їх північними сусідами були Дреговичі, що сиділи між Прип'яттю і Двиною. На сході земля Деревлян засягала аж

³⁵) Пов. Врем. Літ, Лихачев, I, стор. 14; в Іпатіївському Списку є додаток:... “зане сідоша въ лісіхъ”.

³⁶) Там же, стор. 20; про деревлянський похід Ігоря гляди: Нагаєвський, I, Рівноапостольна св. Ольга-Олена..., Філяделфія, 1955;

³⁷) Там же, I, стор. 39-43;

³⁸) Там же, стор. 49;

³⁹) Там же, стор. 53;

⁴⁰) Там же, стор. 83;

до Дніпра, а на заході Деревляни сусідували з Дулібами. Границею між ними і Дулібами, мабуть, була т. зв. Погорина волость, за яку згодом спорили князі.

Не виключене, що земля Деревлян сягала в басейни Горині й Стиру. Константин Порфірородний, говорячи про набіги Печенігів на Русь, каже, що вони доходили до землі Уличів, Деревлян і Лучан; за ним Деревляни мали свого князя, але належали до Києва ⁴¹). З цього виходило б, що землі Деревлян засягали аж до Горішнього Бога ⁴²).

Деревляни (грецьке: Дербленінойс; німецьке: Форсдерен люди, лісові люди Баварського Географа); за Нестором, це плем'я, що найзавзятіше з усіх наших племен боронило своїх давніх, племінних прав і звичаїв перед центральною владою Києва і найдовше заховало свою княжу династію.

Як видно з самого розселення Деревлян, їх земля, побіч землі Дулібів і Хорватів, мусіла пам'ятати славу традицію Антської доби й можна з великою правдоподібністю допустити, що вони, серед своїх лісів, успішно оборонили свою незалежність перед Аварами, а згодом перед Хозарами. В історичних пам'ятниках також не видно слідів, щоб Деревляни були інкорпоровані до держави т. зв. Білої Хорватії. А це вже є доказом з мовчанки, що вони—завдяки своєму лісистому й болотистому теренові—аж до свого підкорення Ігорем не підлягали жадній чужій владі ⁴³).

При нагоді збирання дані князем Ігорем, Нестор оповідає, що Деревляни зібрали своїх "луччих людей", а також до Ігоревої вдови, княгині Ольги, послали отих "луччих людей" на сватання за їх князя. З цього видно, що в них ще тоді існував старий родоплемінний устрій, про який згадують візантійські письменники в добі Антів. Зрештою, залишки того устрою бачимо в усіх наших князівствах, подекуди навіть у формі віч, що рішають проти волі князів, напр. Кияни на вічу рішили прогнати князя Ізяслава I, а в деяких племен у формі ради старців, чи боярів.

Головними містами Деревлян були Іскоростень та Овруч, а Баварський Географ не знає докладно, кільки міст мають "Форсдерен люди". Також знаменний факт, що Нестор, вичисляючи племена, які скоро прийняли Христову віру, зачисляє до них: Полян, Деревлян, Новгород, Полочан, Дреговичів, Сіверян і Бу-

⁴¹) *Constantini Porphyrogenitis, De Adm. Imp.*, cap. 37;

⁴²) *Niederle, L., Manuel de l'antiquité Slave, I, 1923, p. 225-6; Андріяшев, О., Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV ст. (Київ та його околиця в історії і пам'ятниках), УАН, ІС, 1926, стор. 39;*

⁴³) Про боротьбу Деревлян за свою незалежність від Києва, гляди: *Грушевський, М., Історія Київської землі, стор. 294-5; Зайкин, В., Християнство на Україні за часів князя Ярополка I, ЗЧСВВ, III, 1928-1930, стор. 385-6; Брікнер, А., Розділ з Нестора, ЗНТШ, 1925, стор. 141-3, 617; Пархоменко, В., Изъ древнейшей истории восточного славянства, ИОРИС, 25, 1922, стор. 479-480; cf. Laehr, G., Die Anfaenge des Russischen Reiches, p. 129; cf. Paszkiewicz, op. cit., p. 39;*

жан. Він, хоч і згадує про поганські звичаї Сівер'ян і Деревлян, але в минулому змислі. Натомість, московське плем'я В'ятичів в його часах (кінець XI і початок XII ст.) ще було поганським.

Є думка, що до IX ст. Деревляни засягали аж до Києва, але згодом їх звідти відсунули Поляни дещо на північ. Є також здогад, що могутній володар ад-Дір, про якого згадує Масуді, це не Дір, що володів в Києві в IX ст., але мабуть, якийсь сильний князь Деревлян. Якби вдалося довести, що в VI-VIII ст. Деревляни дійсно були в Києві, то опис Масуді відносився б до них, бо й Нестор називає їх гордими й войовничими людьми. Таку можливість потверджують археологічні дослідження в околицях Києва, де знайдено такі самі речі як в Деревлян, хоч дещо бідніші як в Полян. Слова ж Нестора про "примучування Полян Деревлянами" вказують на якийсь давний спір цих двох племен за Київську землю⁴⁴).

4. Уличі

"Дуліби живяху по Бугу, гді нинє велиняне, а улучи и Тиверци сідяху бо по Дністру, присідяху къ Дунаєви. Бі множество ихъ; сідяху бо Дністру оли до моря, и суть гради ихъ и до сєго днє, да то ся зваху отъ Грекъ Великая Скуфъ"⁴⁵).

"Въ літо 6393 (885)... И бі обладая Олегъ поляни, и деревляни, и сіверяни, и радимичи, а съ уличи и тіверци имяше рать."⁴⁶).

* * *

Уличі (Унлізі, Ультінойс,⁴⁷)—Улутичі, Угличі, Улучі, це різні варіанти їх племінної назви. За Константином Порфірородним Уличі сусідували з Печенігами. Він також кладе їх в безпосереднє сусідство Лучан (Лензеніной), або Лучичів, назва походить від міста Лучеська (сьогоднішнього Луцька). Одні з них були на схід від Деревлян, а другі на захід.

З Уличами воюють київські князі: Аскольд, Дір, Олег та Ігор. Суздальський Список знає Улучів-Улутичів, це східні Уличі, а Лучичі-Лучани (Лензеніной), притикали з заходу до Деревлян⁴⁸).

⁴⁴) Каргер, М. К., Древний Киев, Очерки по истории материальной культуры древне-русского города, Академия Наук СССР, Москва-Ленинград, 1958, I,—подає з'ясування вислідів археологічних дослідів на терені Києва;

Kucharski, E., Polska w zapisce Karolinskiej, zwanej niewlasciwie Geografem Bawarskim, in PIV ZHR, I, 1925, p. 8; cf. Paszkiewicz, op. cit.; loc. cit.; cf. Ver-

⁴⁵) Пов. Врем. Літ. Лихачев, I, стор. 14; Пов. Врем. Літ, в кодексі Археогр. Комісії (XV ст.), Толстівський Список (18 ст.) Новгородського Літопису, також I-ий Соф. Список, мають такі слова: "и бша сідяще Улиці по Дніпру внизъ, и по семъ преидоша межі Богъ и Дністр и сідоша тамо".

⁴⁶) ПВЛ, Лихачев, I, стор. 21;

⁴⁷) Константин Порфірородний, Про Управу Імперії, (Мінь, том 113), гл. 37, каже... "хоріойс хорас тес Росіяс, тойс де Ультінойс кай Дербленінойс кай Левзенінойс кай тойс льойпойс Склябенінойс". За ним всі ці племена руські (хорас тес Росіяс), з півдня прилягали до Печенігів.

⁴⁸) Грушевський, ІУР, I, стор. 202; Пашкевіч, цит. твір, стор. 57 і 366-67, вид-

Хоч в деяких списках Повісти Временних Літ є назви Уличів та Угличів-Улутичів-Лучичів, але всюди говориться про їх війну з київськими князями, напр. в південній і суздальській редакції вони називаються Улучі й Улутичі і тут, як гадає Грушевський, помішано Уличів (східніх) і Лучичів (західніх), або Лучан-Лензеніной.

До такого помішання імен, безсумнівно, причинилася міграція Уличів з півдня на північ, але в часах Нестора вона вже була скінчена. Назва Лучичі-Лучани-Лензеніной походить від міста Лучеська-Луцька, яка вже була назвою територіяльною.

За Нестором "примучування" Уличів воєводою Ігоря, Свиньдом, тривало три роки, і напр. облога міста Пересічни також тривала три роки й закінчилися незадовго перед трагічною смертю князя Ігоря під час збирання дані в Деревлянській землі. І, саме, під час тієї війни-раті Києва з Уличами, вони могли підсунутися дещо на північний захід, покинувши свої місця і таким чином отворили південну границю Полян для набігів Печенігів, і тому імператор Константин VII Порфірородний згадує, що Печеніги сусідували з Полянами-Руссю.

Ім'я Уличів-Угличів виводиться також від слова "угол", бо вони жили немов в углі між ріками Прутом і Дунаєм, а Ніконівський Літопис, говорячи про їх город Пересічин, кладе їх в тому углі. Приймається також, що просування Улицьких Антів з-над Чорного Моря на північ могло зачатися вже в часі наїзду болгарських Кутрігурів та Аварів на Причорноморе, але пізніше, можливо в добі "Хозарського миру", вони знову повернули

вигає гіпотезу, що *Лензеніной*, Лучичі-Лучани, це польське плем'я Ленчан. При тому опирається на гіпотезах інших авторів, як напр. Ілінського, Дурнова, Ташицького, Левіцького, мовляв, Порфірородний кладе своїх Лензеніной на захід від Деревлян, а їх землі йшли по Горинь і Случ, отже Лензеніной, це польське плем'я, що було васалом Русі.

За Пашкевічом ця польськість "Лензеніной" потверджувалася б ще і тим, що Порфірородний на іншому місці кладе їх над Горішнім Дніпром в сусідство Кривичів, а за Нестором недалеко від них були Радимичі і В'ятичі, польські племена.

На потвердження своєї гіпотези Пашкевіч наводить ще згадку одного пізнього й малознаного списка, т. зв. Якимівського літопису (переданого в Татищева: *Исторія Росии съ самихъ древнейшихъ временъ*, 1768, I. стор. 38, де кажеється, що польський князь Мешко I називався "князем Ляхів і Ленчан". Отже, каже Пашкевіч, Лензеніной, Лендзяне, (Ляхс). Останню назву (Ляхс) важко вивести від Порфірородного.

Взагалі треба сказати, що таке пояснювання занадто свобідне й треба виключити, щоб таке польське плем'я в часах Нестора жило в середині між Дулібами (Бужанами-Волинянами) чи Хорватами (Про таку ж занадто свобідну гіпотезу Пашкевіча в справі володіння Мешка I над Хорватами буде мова згодом). З другої ж сторони не хочемо категорично перечити, що взагалі не було польського племені Лендзян, бо напр. Поляни були над Дніпром і над Вартою, але гадаємо, що немає жодної основи робити наших Лучичів-Лучан польським плем'ям, бо як же могло сусідувати з Печенігами плем'я, що мало б жити на Горішньому Дніпрі?

За Грушевським назва Лучан-Лучичів була вже добре знана в першій половині X ст., бо їх землі сягали далеко на південь, де на них нападали Печеніги. Порфірородний виразно говорить про племена Русі, до яких зачисляє Лензеніной. Якщо б плем'я "Лензеніной"-Лучичі-Лучани були польським плем'ям, тоді Нестор, який знав добре інші польські племена, напевно був би і Лучан до них зачислив.

на свої давні місця, де їх застали Мадяри й Печеніги, а згодом Київська Русь об'єднала їх в своїй державі.

Нестор кладе їх над річку Бог. І дійсно, в південній частині сьогоднішнього Поділля викопуються з того часу могили, в яких є урни з попелом мерців, і це свідчить, що там жили давні Слов'яни, бо жадне з кочових племен такого звичаю не мало. Залишкою перебування племені Уличів над горішнім Богом і Дністром є назви місцевостей, як напр. Улич, біля Стрия; Улич, біля Любачева; ще інший над Сяном і в басейні річки Угра *).

5. Тиверці

“Дуліби живяху по Бугу, гді нине велиняне, а улучи и тиверци сідяху бо по Дністру, присідяху къ Дунаеви. Бі множество ихъ”⁴⁹).

“И бі обладая Олегъ поляни, и деревляни, и сіверяни, и радимичи, а съ улучи и тіверци имяше рать”⁵⁰).

“Въ літо 6415 (907). Иде Олегъ на Греки, Игоря оставив Києві, поя же множество варяг, и словенъ, и чюдъ, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляни, и радимичи, и поляни, и сіверю, и вятичи, и хорвати, и дуліби, и тиверци, яже суть толковини: си вси звахуся отъ Грекъ Великая Скуфъ⁵¹).

“Въ літо 6452 (944). Игоръ же совкупивъ вои многи, варяги, Русь, и поляни, словіни, и кривичи, и тіверци, и печеніги наа, и тали у нихъ поя, поиде на Греки въ лодяхъ на коніхъ, хотя мстити себе”⁵²).

* * *

Тиверці (Атторозі в Бавар. Географа; Бербяной, або Тебербяной в Константина Порфірородного; Тавріски в Страбона; Турьси в Житії св. Кирила; Тирішкін і Анкліін в аль Бекрі—це Тиверці й Уличі). Це українське плем'я, що віддавна сусідувало з Причорноморем.

Нестор кладе Тиверців над Дністром аж до Дунаю. Грушевський кладе їх над Чорне море і Дунай на півдні, де вони сусідували з залишками Слов'ян-Сіверян, які, як ми згадували, перейшли разом з Болгарами до Мезії. На північному заході Тиверці сягали в гірські околиці Карпат, а на верхньому Дністрі вони клином входили між Хорватів і Дулібів. Містечко Тиврів на Бугу, у Вінницькій області, або місцевість Таурів в Тернопільщині,

*) Барсов, Н. П., Очерки русской исторической географии, Варшава, 1885, ст. 96-97; пор. ПСРЛ, IX, 26; пор. Вернадський, цит. твір, ст. 313;

⁴⁹) Пов. Врем. Літ, Лихачев, I, стор. 14; Іпатівський Список та Літопис Суздальського Переяслава мають так: “сідяху бо по Дністру и по Бугу”. Радивилівський Список має так: “по Бугу и по Днепру”.

⁵⁰) Пов. Врем. Літ, Лихачев, I, стор. 20-21;

⁵¹) Там же: I, стор. 23-24;

⁵²) Там же: I, стор. 33-34;

це мабуть, залишки племінної назви Тиверців.

Племінне ім'я Тиверців зв'язане з назвою Тирас (Дністер)⁵³). Цікаво, що в княжій добі Київського періоду усі племена мали свої князівства, а про Тиверців немає згадки. Це, правдоподібно, тому, що Тиверці по своєму пересуненні на північ просякнули між інші племена в тому часі, коли вже територіяльні назви були усталені, а вони згодом були замінені на політичні.

Вислів нашого літописця Нестора при вичисленні Тиверців, як учасників походу князя Ігоря на Константинопіль в 944 році: "яже суть толковини", дав деяким дослідникам, напр. Пашкевичеві,⁵⁴) нагоду до калькуляції, немов би то Тиверці не були Слов'янами, але Торками, бо "толковини" Нестора, це торковини, Торки. Такий свій здогад Пашкевич основує на такому ж здогаді іншого автора, Вернадського⁵⁵), який же знову взяв свій здогад від інших авторів, напр. від Менгеса і Кросса⁵⁶). Цей останній в своєму перекладі Повісті Временних Літ на англійську мову переложив слово: "толковини" на "Торкс" (Торків). Та, однак, Кросс в іншій своїй праці⁵⁷) зачисляє Тиверців до Слов'ян.

В поході Володимира Великого проти Болгар в 985 р., записаному Нестором, беруть участь Торки на конях. Пашкевич помилково гадає, що це йде мова про Тиверців, які, живши над Дунаєм, взяли участь в поході проти Болгар, бо Торки (Узи—Нестора—І.Н.) з-над Волги не могли б були переїхати такі великі простори на конях.

Першусього, це зовсім можливо, бо всі кочові племена це завжди робили; подруге, не знати котрих Болгар мав Нестор на думці: тих над Волгою, чи тих на Балкані (як гадає Пашкевич). Записка Нестора під роком 986 про посольство Болгар, бахмачів, що хотіли навернути св. Володимира на Мойсееву віру (як каже Нестор: "обрізати тайні уди", не їсти свинячого м'яса, не пити вина тощо) вказувала б, що цей похід скорше відбувся проти Надволжанських Болгар, як проти Наддунайських, бо ці останні були вже християнами.

За походом Надволжанських Болгар є "Пам'ять і Похвала" Митрополита Іларіона, де кажеється, що св. Володимир ходив на "срібних" Болгар, як називано Надволжанських Болгар.

Ніконівський Літопис каже: "Иде Володимиръ на болгары низовская" (тобто Надволжанських). Це саме Руський хронограф,

⁵³) Грушевський, ІУР, I, стор. 205-6; деякі автори, напр. Іловайський, Філевіч, зв'язували назву Тиверців з Тиригетами, чи Тавроскитами. Шафарик ідентифікував їх з Теребяной Константина Порфірородного; Весословський з Таврісками Страбона; Маркварт бачить в них Турсів з Житія св. Кирила-Константина. На всякий випадок сліди Тиверців вже віддавна видно в тих околицях, де їх кладе Нестор, без огляду на те, як їх різні письменники називають.

⁵⁴) Paskewicz, op. cit., p. 55;

⁵⁵) Vernadsky, G., *Kievan Russia*, p. 24;

⁵⁶) Cross, S., *The Russian Primary Chronicle*, (translation), p. 149;

⁵⁷) idem; *Slavic Civilization through the Ages*, 1948, p. 47;

Воскресенський Літопис каже, що похід Володимира відбувся проти Болгар “на Волзе”⁵⁸).

Торки (Узи, Нестора) з’явилися в наших степах щойно в половині XI ст., тому не могли ходити з св. Володимиром на Болгар в 985 р. Нестор, що писав Повість Временних Літ на переломі XI і XII ст., взяв Печенігів за Торків, що були споріднені з собою.

З вищеприложеного видно, що цей похід Володимира Великого відбувся таки проти Надволжанських Болгар і в ньому брала участь невеличка орда Печенігів (за Нестором: Торків).

Вияснювання слова: “толковини”, як “торковини”, дуже сумнівне. Це слово стрічаємо в “Слові о полку Ігореві”, де кажесться: “погание толковини”, у відношенні до Половців-поган, осілих на Русі, що виступали, як перекладчики в переговорах Русі з ордою Половців. Це саме значення вона має в Нестора у відношенні Русі до Греків, при чому Тиверці, живши у близькому сусідстві з Греками над Чорним морем, сповняли ролю “толковинів”, тобто перекладчиків.

Нема жодної основи в джерелах уважати Тиверців не-Слов’янами. Тихомиров⁵⁹) уважає назву “Атторозі” (в Баварського Географа) назвою племені Тиверців, що були “популюс фероціссімус” — “найжорстокішим народом”. Що вони такими могли бути, потверджується й тим, що довгі роки не далися підкорити центральній владі Києва.

Найновіші археологічні досліді на Подністров’ю й околицях на північ від Дунаю вказують, що в історичному періоді, про який говоримо, ці землі були заселені Слов’янами дуже густо⁶⁰).

Навіть наїзди печенізьких, малярських чи інших орд, не потрапили вигнати Тиверців з їх історичних, прадідних земель.

6. Дуліби—Бужани—Волиняни

“Си же обри (Авари—І.Н.) воеваху на словініх, и примучиха дуліби, сушая словіни, и насиліе творяху женам дулібскимъ...”

... “Дуліби же живяху по Бугу, гді нине велиняне”⁶¹).

“Въ літо 6415 (907)... Иде Олегъ на Греки... поя же... и хорвати, и дуліби...”⁶²).

“Се бо токмо словінескъ языкъ в Руси: поляне, деревляне, нугородьци, полочане, дреговичи, сіверь, бужане, зане сідоша по Бугу, послі же велиняне”⁶³).

⁵⁸) Пов. Врем. Літ, Лихачев, II, стор. 328-29;

⁵⁹) Тихомиров, М., Историческая связи южных и восточных славян в древнейшее времена (Ист. Зап.), 1941, стор. 64;

⁶⁰) Федоров, Г., Славяне Поднестровья, ВАН, 1952, стор. 92-101;

пор. Засурцев, П., Славянские поселения в Молдавии, КСДПИ, 1949, стор. 102-103.

⁶¹) Пов. Врем. Літ., Лихачев, I, стор. 14;

⁶²) Там же, I, стор. 23;

⁶³) Там же, I, стор. 13;

Дуліби (Дулябав, Масуді), це українське плем'я, на яке зробили наїзд Авари та знущалися над їх жінками, запрягаючи їх до своїх теліг. Як згадано, плем'я Дулібів творило осередок держави Антів, згуртувавши коло себе всі інші сусідні наші племена, тому й ненависть Аварів була звернена найперше в їх сторону.

Про Дулібів згадується також в чеській легенді про св. Вячеслава⁶⁴⁾ що, правдоподібно, повстала вже в половині X ст. Масуді називає князя Вратислава (батька св. Вячеслава) королем "Дуляба", але всі інші джерела називають Чехів: Боемі, або Беємі.

Нестор кладе Дулібів над річку Буг, пояснюючи: "де тепер є Волиняни", але заки стали називатися Волинянами вони мали ім'я "бужане, зане сідоша по Бугу, посліже велиняне".

Польський анналіст (15 ст.), Ян Длугош, кладе їх в Луцьку на Волині. Дехто з дослідників, напр. Вестберг, Пресняков, гадають, що Нестор міг розтягнути наїзд Аварів на чеських Дулібів також і на українських Дулібів.

Шафарик доводить, що напад Аварів був на наших Дулібів, бо він був відплатою Аварів за союз Антів з Ромеями проти них, про що виразно говорять ромейські письменники. Він підмічує, що цей похід Аварів на Дулібів міг відбутися через т. зв. просмик Боза, або Червону Вежу біля Дуклі. Він гадає, що кара Божа на Аварів, про яку згадує Нестор, це натяк на облогу Тессалоніки Аварами в 597 році, де вибухла страшна пошесть і їх здештуквала⁶⁵⁾.

В 602 році бачимо Антів в союзі з Ромеями. Авари, опинившись між ними в середині, посилають свою орду з Апсіхом на чолі на край Антів, але видно, що Анти не раз передтим дали добру науку Аварам, бо деякі їх племена відмовилися йти в землю Антів і повтікали до Ромеїв.

Нестор, записуючи з усного передання Дулібів легенду про знущання Аварів над ними, за що вони потерпіли від Бога кару, пов'язав її з війнами Аварів-Обрів проти царя Гераклія. І дійсно, сила Аварів почала упадати від часів імператора Гераклія, так що згодом важко дошукатися їх слідів в історичних пам'ятниках. І це була для них найбільша кара Божа, бо, як каже Нестор, по них "не залишилося ані роду, ані плоду".

Не виключене, що Авари, наїхавши на Дулібів, забрали якусь частину їх населення з собою в Паннонію та використали їх хліборобське знання, бо самі були кочовиками. Вони навіть могли

⁶⁴⁾ Wondrak, W., Zur Würdigung der altslavischen Wenzelslegende und der Legende vom hl. Prokop, SBWA, vol. 127, 1892, p. 24, 27, 30; Schafarik, J.P., op. cit., II, p. 439;

⁶⁵⁾ Schafarik, op. cit., II, p. 348;

їх розселити здовж франконської границі для оборони перед Німцями, бо саме в тих околицях згодом згадується про чеських “Дудлебів”. Така можливість потверджується фактом, що чеські “Дудлебі” поселилися в південній Чехії ще до побіди Карла Великого над Аварами в 796 році. І вони також причинилися до побіди князя Само над Аварами в 634 році, саме в тому часі, коли часть Хорватів і Сербів перенеслася на Балкан. Чеські Дуліби були основним плем'ям княжої династії Славників, з яких вийшов св. Войтіх-Адальберт, архієпископ Гнезна в Польщі ⁶⁶). Довгий і завзятий антагонізм між династіями Славників і Перемишлідів, що закінчився поголовним винищенням всіх членів роду Славників, вказує на свіжі традиції Славників у тих сторонах, яка могла зачатися саме від переселення наших Дулібів Аварами в південну Чехію.

Із слів Нестора, що Дуліби “живяху”, а інші наші племена “сідоста”, деякі дослідники, напр. Вернадський ⁶⁷), висувають здогад, що Дуліби були в тих сторонах новим плем'ям. Чи Нестор мав таке на думці, важко сказати. Одне є певним, що в жодних джерелах не маємо на те потвердження.

Державин і Орлов ⁶⁸) висувають думку, що Дуліби згодом пересунулися в землю Дреговичів. Ще інші автори, як напр. Якимович ⁶⁹), пересувають Дулібів ще дальше на північ, в середню Русь, бо там деякі топографічні назви їх нагадують.

Все це, очевидно, спекуляції дослідників, на які немає поважних доказів в пам'ятниках.

Нестор, найбільш авторитетне джерело, кладе Дулібів в сусідство Хорватів, а ці сиділи на Підкарпатті. Назви сіл в Західній Україні, напр. в Бучаччині село Дуліби над Стрипою, вказували б, що там вже сиділи Дуліби.

Згаданий нами Пашкевіч висуває здогад, що українські племена над Дністром і Бугом могли первісно належати до “Ляхів”, мовляв, Нестор їх не вважає за “Русь”, а Константин Порфіроподний кладе Деревлян в сусідство “Ляхів”, отже Волиняни і Галичина належали до “Ляхів” ⁷⁰). Пашкевіч каже дослівно таке: ... “Безсумнівно, всі аргументи віднесені до подій пізніших століть, але стосовані до вільно Грековим (московський дослідник большевицької школи—І.Н.) до ранніх часів, як твори штуки чи правні акти, треба вийняти з-під історичної дискусії. Їх штука не була створена незалежно мешканцями Києва, Волинських чи Галицьких земель, але була основана на закордонних, ві-

⁶⁶) Marquart, J., op. cit., p. 123;

⁶⁷) Vernadsky, G., Ancient Russia, p. 321;

⁶⁸) Державин, Н., Славяни в древности, 1945, с. 25; Орлов, А., Древнорусс. литер., стор. 12-13;

⁶⁹) Jakimowicz, K., Szlak wyprawy Kijowskiej Bolesława Chrobrego w swietle archeologii, RW, 1934, p. 21;

⁷⁰) Paskewicz, H., op. cit., p. 69;

зантійських взірцях. Так само, загальний характер київських хронік з XI і XII ст., і Галицько-Волинська з XIII ст., мали спільний початок в спільноті віри й культури, що розвинулися в ході часу. Факт, що всі хроніки були написані по-слов'янськи не доказує, що взагалі слов'янське письмо було осягом Полян над Дніпром або Бужан, але було принесене з заходу на схід (Морави, Чехія і Польща) і з Балканів (Болгарія)" ⁷¹).

Не хочемо входити в історичну дискусію Пашкевича з Грековим, бо обидва вони мають згори уложений вислід в цій справі, але що тут не йде справа ані про Поляків, ані про Москалів, а про український нарід і його стародавню культуру, мимоходом вкажемо на історичний факт, що українські племена, яких сліди на нашій землі бачимо від часів Геродота аж до Нестора, відчували свою племінну, близьку спорідненість впродовж цілого свого перед-історичного життя, ще тоді, коли ані про "Ляхів", ані про "Москвичів" не було чутки в історії. Цього факту не дасться ніяк обійти ані заперечити, хоч би не знати як тонкою і вишуканою формою силогістичної спекуляції обох згаданих авторів.

Незаперечним історичним фактом є те, що український нарід, найбільш з усіх слов'янських народів, дозрів, вмів і хотів використати багату спадщину геллено-римської античної культури. Не диво, бо ж він жив впродовж цілих тисячеліть в їх безпосередньому сусідстві, тому користав з неї цілими пригорщами.

Цього, очевидна річ, не могли безпосередньо робити інші слов'янські народи, бо до них ця антична культура доходила вже посередньо, через варварські, свіжо цивілізовані народи, що перетоплювали ці цінності вже на свій лад, як напр. Чехи й Поляки були під впливами Німців, а Москалі перебрали цю культуру від українського народу.

Користуватися здобутками чужої культури, це звичайна річ. Так робили всі народи колись і так роблять сьогодні. Та, діло втому, як хто вміє користати з тих здобутків. Поляки, напр. не хотіли скористати з християнства і слов'янської грамоти св. Кирила і Меодія, що були їм зрозумілі не менше, як Українцям, чи іншим Слов'янам. Поляки улягли натискові Німців і змінили їх на латину, подану на німецький лад, вже в часах Болеслава Хороброго й пізніше. Тому не диво, що польський нарід не здобувся на хроніки в своїй мові, але йому писали чужинці в чужій мові (напр. хроніка анонімного Галла), або своїми (напр. Вінценти Кадлубек, чи ще навіть в XV ст. Ян Длугош) писаними не в рідній мові але, по-латині.

Це справа польського народу і його культури. Та, дивною видається "історична аргументація" дослідника, що намагаєть-

⁷¹) *Ibidem*; p. 71;

ся зменшити заслуги нашого народу в творенні його цінностей культури, письменства, штуки і законодавства, бо "їх первовзори походять від іншого народу".

До речі кажучи, справа уложення слов'янської абетки св. Кирилом і досьогодні не є остаточно вирішена. Найновіші дослідження в тій справі вказують, що св. Кирило, перебуваючи в Херсонесі таки дійсно знайшов там "руські письмена", і на них опер свою глаголицьку абетку. На всякий випадок, ще зарано робити в тій справі кінцевий висновок.

На до-християнській Русі якесь письмо було, бо Ібн Фалдан (X ст.) ⁷²⁾ та Ібн аль Недім (X ст.) ⁷³⁾ згадують про слов'янське письмо.

Про старе руське письмо на початку X ст. є певні вказівки ⁷⁴⁾. Це potwierджують віднайдені археологами написи на глиняних посудинах ⁷⁵⁾ та напис на мідяних бляшках ⁷⁶⁾.

"Черти і різи" Чорноризця Храбра є певною вказівкою слов'янської азбуки ще до св. Кирила ⁷⁷⁾.

Дослідник Істрин ⁷⁸⁾ подає такий цікавий текст з Толкової Палеї, зладжений на основі джерел Київського періоду (досі невідомих): "... Се же буди відомо всіми язика и всіми людьми, яко же руський языкъ ни откуда же прия святія віри сия и грамота руськая нікимъ же явлена, но токмо самимъ богомъ вседержителемъ, отцем і сином и святим духом. Володимеру святей дух вдохнул віру прияти и крещеніе отъ грек и прочи наряд церковний, а грамота руськая явилась богом дана в Корсуне руську, от нея же научися философ Костянтин, отуду сложив, написав книги руськимъ гласом, и еврейстей грамоте тогда же извече от самарянина в Корсуне. Тоже муж русин бисть благовірен помислом и добродітлю, в чистей вірь един уєднися и той един от руська язика явися прежде крестьяний и не ведомъ ніким же откуда есть бисть" ⁷⁹⁾.

Вже ось кілька цих історичних фактів не дозволяють спрощувати проблеми початку слов'янської азбуки, тому не можна твердити, що в Україну прийшла слов'янська азбука з Моравії, чи... Польщі.

⁷²⁾ Красковский, И. Ю., Подорож Ібн Фалдана на Волгу, М-Л, 1939, стор. 83;

⁷³⁾ Гаркави, А. Я., Сказание мусулманскихъ, Спб., 1870, стор. 201;

⁷⁴⁾ Авдусин, Д. А., и Тихомиров, М. И., Древнейшая русская надпись (ВАН СССР) 1950, ч. 4;

⁷⁵⁾ Городцов, В. А., Заметки о глиняном сосуде з загадочными знаками, (Арх. Зам.), 1897, XII, стор. 389;

⁷⁶⁾ Арциховский, А. В., Введение в археологию, М., 1941, стор. 112;

⁷⁷⁾ Шафарик, цит. твір, II, стор. 109-10; Лихачев, ПВЛ, II, стор. 258; Нагаевський, Кирило-Методіївське, стор. 132-137;

⁷⁸⁾ Істрин, В. М., Редакции Толковой Палеи, I-V, 1907, стор. 61;

⁷⁹⁾ Про старо-руське письмо гляди: Чаев, Н. С.-Черепин, Л. В., Русская Палеография, 1946-1947; Никольский, Н. К., К вопросу о русских письменах, упоминаемых в житии Константина Философа, 1928; Лавров, П. А., Кирил и Мефодий, Київ, 1926; Георгиев, Е., Словянское письменство до Кирилла і Мефодия, София, 1952; і інші.

Як могли наші предки запозичити штуку літописання, напр. від Поляків, Морав'ян чи інших Слов'ян, коли в них ще значно пізніше таких літописів не було, а Нестор латини не знав. Це само про законодавство, архітектуру, теологічну літературу тощо. Ніхто з Слов'ян не здобувся в ранній добі на такий героїчний епос, як наше "Слово о полку Ігореві" ⁸⁰⁾.

Назагал кажучи, є невідомий факт, щоб стародавня Київська Русь запозичила собі якусь писану пам'ятку від стародавньої Польщі, бо мало людей на Русі розуміли латину. Натомість відомо, що напр. хроніка Яна Длугоша має цілі уступи з Повісті Временних Літ Нестора, яку сам Пашкевіч вважає геніальним твором та найбільш достовірним джерелом.

І ця Повість Временних Літ каже, що Дуліби жили над Бугом... "Послі же велиняне", а Тверський Список додає: "послі же прозвашася велиняне". Це вияснює, що Бужани (Бузані, Баварського Географа) змінили не місце свого поселення, а лиш свою назву. Дуліби це назва племінна, згодом вони прозвалися від міста Бужеська (Буська) Бужанами, тобто прийняли назву територіальну, а ще пізніше прийняли політичну назву Волинян, від міста Волинь над Бугом. Отож це три історичні назви одного й того самого племені, на тих самих територіях.

Ключевський ⁸¹⁾ безсумнівно приймає Дулібів-Бужан-Волинян за головних творців держави Антів, вважаючи, що вони володіли над усіма племенами стародавньої Руси-України і передали їм своє ім'я "Волинян" так само, як пізніше Русь—племені Полян, передала своє ім'я тим же самим племенам.

Це саме кажуть Лихачев ⁸²⁾, Греков ⁸³⁾ і цілий ряд інших дослідників. І знову цікавий факт, що Баварський Географ вже в половині IX ст. знає назви Бужани і Волиняни. Можливо, що тоді уживалися ще обидві назви.

Маркварт вважає записку Масуді про могутню державу "Волиняна" сильним свідомством її славного минулого, тому приложимо цю цікаву записку Масуді про державу "Волиняна", яка звучить так:

... "Слов'яни є нащадками Мадай бен Яфет (діти Яфета) бен Нуг (сина Ноя) і від нього походять всі слов'янські народи і в ньому сходиться їх племінне дерево. Так думали численні розумні люди, що занималися тією справою. Її місце на півночі та простягається до заходу. Вони поділені на різні галузі, що взаємно з собою воюють. В них є королі, з яких одні визнають

⁸⁰⁾ Paazkiewicz, op. cit., p. 353; каже: "Автор "Слова" черпав повними пригорщами з Задонщини; він взяв з неї багато мотивів і характеристичних деталей; він копіював довгі фрагменти дослівно, або майже дослівно".

⁸¹⁾ Ключевский, Курсъ русской истории, М., I, 1950, стор. 114 і слід.

⁸²⁾ Лихачев, ПВЛ, II, ст. 222;

⁸³⁾ Греков, Б. Д., Киевская Русь, стор. 437-38;

християнство, головно яacobітську віру, а інші не мають об'явлення і не визнають релігійного закону і є поганями, що не знають релігійних засад. Ці мають численні народи.

Між ними є один нарід, що від початку стародавніх часів панував; їх король називається Маджак. Цей нарід називається Валиняна і цього народу віддавна слухали всі слов'янські племена, бо в них була влада і інші князі його слухали ⁸⁴).

За Марквартом Масуді мусів мати докладні відомості про державу Антів, а король Маджак, це мабуть Мезамір, якого вбили Авари за намовою болгарських Кутургурів. Цей антський король і його брат Калагаст є зараховані до реєстру болгарських князів, як Гоступ і Безмер. Виходило б, що Дуліби жили на північ від Кутургурів, над Богом (південним) і вони були найголовнішим плем'ям Антів. Щойно згодом, коли на Антів стали наїздити Авари ще перед своїм осідком в Паннонії, Дуліби пересунулися над Буг (північний) ⁸⁵).

Муральт, Шафарик, а за ними Гаркави гадають, що Маджак, це вождь Антів Мусокіос (Мужок), що звів з Ромеями боротьбу над річкою Паспіріос. Він воював з Ромеями на власну руку, мимо того що Авари були в союзі з Ромеями. Отже заховав свою незалежність ⁸⁶).

Пашкевіч всупереч всім свідоцтвам старинних письменників гадає, що не було жодної держави Антів ані Дулібів ⁸⁷). Він гадає, що ідентифікація Дулібів з Волинянами Повістю Времених Літ не є ясна і немає певности, чи приложений нами текст Масуді відноситься до Волині; ані теж "Велунзани" Баварського Географа не можна стовідсотково вважати Волинянами. На це, очевидно, крім негативної думки, Пашкевіч немає жодного аргументу. Він при тому підмічує, що нові дослідники ділять Слов'ян на східних і західних, але в VI і VII ст. такого поділу не було. Крім того Нестор не згадує про союз Дулібів-Антів, і при тому Пашкевіч покликується на Генсея ⁸⁸), мовляв, Масуді, говорячи про Валиняна, мав на думці не союз Антів, але державу польських Венедів, яка існувала на польських територіях в IV ст.

Очевидна річ, що в обличчі приложеного нами історичного матеріялу та свідоцтва цілого ряду поважних, модерних дослідників про існування держави Антів (чи як дехто називає союзу Дулібів), немає потреби з ніким сперечатися, бо напр. свідоцтво лише самого Йордана про польських Венедів (гляди V розділ цієї праці) і про українських Антів є більше переконливі, як занадто суб'єктивні калькуляції Генсея чи Пашкевіча.

⁸⁴) Marquart, op. cit., p. 101;

⁸⁵) Ibidem: p. XXXVI-VII, 146;

⁸⁶) De Muralt, Essay der Chron. Byzant. I, p. 254; Schafarik, op. cit., II, p. 157;

⁸⁷) Paszkiewicz, op. cit., p. 365 seq.;

⁸⁸) Hensel, W., Szkice wczesniodziejowe, SA, 1950, II, (2), p. 286-94;

За Масудієм Маджак, це король Валіняна-Волині ⁸⁹⁾, а Маркварт уважає його Мезаміром ⁹⁰⁾, про якого пише Менандер (гляди V розділ цієї праці). Територія його держави простягалася на землі між Дністром, Серетом і Бугом а по вбивстві Мезаміра Аварами Дуліби пересунулися на Волинь і вона була осередком їх держави. Можна погодитися з Вернадським, який думає, що “Волиняна” Масуді—це Антська держава, а “Маджак” це ім’я короля Антів, Боза (Божа), якого прибили до хреста германські Готи ⁹¹⁾.

Зміна імени Дулібів на Бужан, як гадає Грушевський, пішла від річки Бугу, а радніше від міста Бужеськ (Буськ) в Західній Україні, бо воно було політичним центром держави Антів. Отож, як політична сила пересунулася далше на північ до міста Волинь над Бугом, тоді й Бужани змінили своє ім’я на Волиняни. Це, як можна бачити з тексту Повісті Временних Літ, сталося давно перед Нестором, бо він каже, що Бужани жили там, де сьогодні живуть Волиняни. Значить, що ця нова назва в часах Нестора вже була загально відома ⁹²⁾.

Польський анналіст з XV ст. каже, що назва Волинської землі походить від міста Волинь при устю річки Гучви до Бугу. І воно до заснування Володимира на Волині св. Володимиром Великим було осередком Волинської землі.

До держави Антів-Дулібів належали також т. зв. Червенські городи, що взяли свою назву від міста Чермна над Гучвою. Тут згадаємо, що по другій світовій війні археологічна експедиція Української Академії Наук досліджувала всі ці терени й знайшла багато цікавих знахідок, але не маємо змоги тут про них щось докладнішого сказати.

На всякий випадок, Волинь в XI ст. мала вже ціле Володимирське князівство з містами: Волинь, Чермно, Бужеськ, а потім Володимир і Луцьк ⁹³⁾.

Хорвати й Біла Хорватія

“И живяху в мирі поляне, и деревляне, и сіверь, и радимичи, вятичи, и х р в а т е” ⁹⁴⁾.

⁸⁹⁾ Marquart, J., op. cit., p. 146; Schafarik, op. cit., I, p. 121 і II, p. 60;

⁹⁰⁾ Marquart, J., Chronologie der alttuerkischen Inschriften, p. 78, 82;

⁹¹⁾ Довженок, В.,—Брайчевський, М., О времени сложения феодализма в древней Руси, 1950, ст. 75-76; слушно завважують, що союз Дулібів, це держава Антів; пор. Вернадський, цит. твір, ст. 322;

⁹²⁾ Грушевський, ІУР, I, ст. 207, каже, що не йшло тут про зміну населення, а лише про зміну назви, на що вказує згадана нами дописка в Тверському Списку: “и прозвашася”.

⁹³⁾ Пов. Врем. Літ, I, ст. 16: “По сихъ же літіхъ, по смерти братѣи (Кия, Щека, і Хорива—І. Н.) сея биша обидимі древлянами и иними околними”, а це вказує на підкорення Києва державою Антів.

⁹⁴⁾ Повість Временних Літ, вид. Лихачев, I, ст. 14;

“Въ лѣто 6415 (907). Иде Олегъ на Греки... поя же... и поляне, и сѣверо, и вятичи, и хорвати и дулѣби, и тиверцы...⁹⁵⁾.

“Въ лѣто 6450 (942). Семеонъ иде на хорвати, и побенъ бистъ хрвати, и умре, оставивъ Петра князя, сина своего, болгаромъ”⁹⁶⁾.

“В лѣто 6500 (992). Иде Володимиръ на Хорвати. Прише- дшю бо ему с войны хорватские, и се печенізи придоша по оной странѣ отъ Сули”⁹⁷⁾.

“А се тѣ же словѣни: хрвати бѣли и серб и хорутане”⁹⁸⁾.

З приложених текстів Повісти Временних Літ бачимо, що Нестор має три варіанти назви Хорватів: 1) хрвате і хровати, це українське плем'я, 2) хравати, це в нього південні Хорвати, 3) хрвате білі і хорутани, це чеські (або польські), що згодом попали під Польщу. За Нестором всі Хорвати це Словіни, тобто Слов'яни.

Константин Порфірородний має таку записку про Хорватів: “Хорватія була в тому часі по другому боці Баварії, де є тепер Білі Хорвати. Їх одне плем'я було відлучилося від решти, а саме п'ять братів: Клюкас, Лобелос, Козенцес, Мухло і Хробатос, та дві сестри: Туга й Буга. Вони, прийшовши зо своїми людьми до Дальматії, застали в тім краю Аварів. По кількалітній боротьбі з ними Хорвати вийшли з неї переможцями: одних Аварів повбивали, а других повернули в невільників. З того часу Хорвати господарили в тому краю... В Баварів або поза краєм Турків (він називає Мадярів Турками—І.Н.) лежить Біла Хорватія, з якої вийшли південні Хорвати. Вони мають одного князя, що є підчинений Франкам, або саксонському королеві Оттонові. Тому, що вони не є хрещені, мішаються з Турками. Вони граничать із Слов'янами та нехрещеними Сербами. Велика Хорватія, звана Білою, не має стільки кінноти ані піхоти, що християнська Хорватія, тому на неї нападають Франки, Турки й Печеніги.

Вона не має воєнної ані торговельної фльоти, бо є віддалена 30 днів дороги від Чорного моря. Білі, також нехрещені Серби, сидять поза краєм Турків в одній околиці, званій Бойки, в сусідстві Франків і Великої або Білої Хорватії. Від нехрещених Сербів, мешканців Висли або званої іншою назвою ріки Дітціхе (Дишиці—І.Н.) походять захлумійські Серби”⁹⁹⁾.

Ані Нестор ані Порфіродоний не говорять, коли і звідки взяли Хорвати в Карпатах і підгірських околицях. Видно, що вони мусіли там бути вже від давних часів. Останній називає хана Хорватів “Кувратос” та має його за начальника дальматійських

⁹⁵⁾ Там же, ст. 23 і 24;

⁹⁶⁾ Там же, ст. 33;

⁹⁷⁾ Там же, ст. 84;

⁹⁸⁾ Там же, ст. 11;

⁹⁹⁾ Константин Порфірородний, Про Управу Держави, гл. 30-31;

Хорватів. З цього деякі автори заключали, що Хорвати були споріднені з Болгарами, бо він відрізняє балканських Хорватів від карпатських, яких називає "Хробатой" ¹⁰⁰). Одначе, його історія мандрівки Хорватів з Карпат на Балкан є більше переконаючою, а Кувратос, хан Болгарів, міг був підкорити на якийсь час балканських Хорватів, тому Порфірородний вважає його за їх хана.

На цьому місці звернемо увагу, що в сучасну пору на підгір'ях Карпат ведуться археологічні дослідження для висвітлення стану поселення в першій половині 1-го тисячоліття нової ери. Українська Академія Наук в Києві опублікувала монографію визначного археолога Смішка, що досліджував ці терени ¹⁰¹). Проведені дослідження підкурганних поховань з трупоспаленням першої половини 1-го тисячоліття нової ери дають основу думати, що ці поховання є окремою територіальною й хронологічною групою пам'яток. Люди, що там жили, вели пастушо-хліборобський спосіб життя. Порівняльна аналіза речового матеріалу з III-IV ст., виказала деякий зв'язок з карпатським і кельтійським гончарством, що має забарвлення провінційально-римських і черняхівських елементів. Це свідчить про торговельно-обмінні зв'язки в межах III-VII ст., що йшли по Дністру і Пруту. Дністер був основною артерією, якою завожено в тих часах римські речі на Поділля й на Волинь, про що свідчать знахідки в Заліссю, Крилосі й Устю ¹⁰²). Натраплено також на слід скляної майстерні на середньому Дністрі з III-IV ст. (село Комарів, Черновецької області).

Дослідження виказали, що пам'ятки з III-VI ст. були на Підкарпатті не змінені, а це доказує, що наїзд Гунів не зрушив автохтонного населення з місць. Єдиним предметом, знайденим на могильнику в Стопчатові, бронзове кінське вудило є азійського походження ¹⁰³). Деяка зміна помічається щойно на грані VI-VII ст., тобто по появі Аварів-Обрів, але нащадки носіїв культури карпатських курганів залишилися на своїх місцях. Не зважаючи на деякі зміни в технології та значно обмежений асортимент прикарпатська слов'янська кераміка заховала подібні риси від III аж до VIII ст.

Чеський дослідник Нідерле виказав, що в межиріччі верхнього Пруту й Дністра жило плем'я **Карпів** (Карпяной), про що згадує також грецький географ Птоломей ¹⁰⁴). Це плем'я згадується в

¹⁰⁰) Gregoire, H., L'origine et le Nom des Croats et des Serbs, Byz., 1944-45, XVII,

¹⁰¹) Смішко, М. Ю., Карпатські кургани першої половини I. тисячоліття нашої ери, Академія Наук, Київ, 1960, ст. 129 і слід.;

¹⁰²) Пастернак, Я., Коротка археологія західньо-українських земель, Львів, 1932, ст. 56 (таблиця 15).

¹⁰³) Смішко, цит. твір, таблиця XX, ч. 10-11;

¹⁰⁴) Niederle, L., Starozytnosci Slowianskie, Warszawa, 1907, I, pp. 486 seq.;

римських пам'ятниках (до IV ст. включно) між племенами, що напали на римські провінції Дакію, Іллірію й Мезію ¹⁰⁵). Ці напади спричинили деяке пересунення частини племені Карпів на південь і цим пояснюється приявність пам'яток їх побуту в Семигороді, головню в зв'язку з їх воєнними діями проти Римлян в роках 245-247, напр. їх пам'ятки знайдено в Хусті, Бистриці й Сібіу. Одначе, ці пам'ятки зникають по III ст. із Семигороду, а натомість існують аж до VI ст. в підкарпатських околицях. Це означає, що по розбиттю Карпів Римлянами в Дакії, їх частина дальше існувала в наших підкарпатських околицях.

Цілий ряд дослідників висловилися за слов'янською приналежністю Карпів, бо й назва "Карпи" подібна до пізнішої назви слов'янських Хорватів ¹⁰⁶). Грецька назва гір "Карпатес" та етнічна назва слов'янського племені "Хорвати, Храват, Хрвате" в Нестора були назвою, якою в ранній добі називали одне й те саме плем'я карпатського підгір'я. Це підтверджує обставина, що район культури карпатських курганів збігається з територією, на якій старі пам'ятники кладуть східню частину хорватського племені ¹⁰⁷). На основі речового інвентаря підкарпатських курганних поховань з трупоспаленням з VII-VIII ст., знайденого на Закарпатті й в східній Словаччині, як і по східньому боці Карпат, носіями культури тих курганів треба вважати безпосередніх предків племені Хорватів, про яких згадує літописець Нестор.

Маркварт думає, що плем'я Хорватів вимандрувало на південь а на його місця прийшли інші слов'янські племена, тому їх назва могла перейти на нових мешканців, немов самочинно. Тому Білі Хорвати, згадані в Нестора і Порфірородного, могли належати до польської групи племен, що згодом була зчехізована ¹⁰⁸). Одначе, така гадка про цілковите вимандрування племені Карпів-Хорватів не годиться з археологічними дослідями ані з вісткою Порфірородного. Останній говорить про переселення лише одної частини Хорватів за Дунай, а інші племена залишилися на своїх місцях.

Ми згадали, що Павло Диякон, описуючи мандрівку Лонгобардів, каже, що вони натрапили в Карпатах на "край Антаїб(ос)", отже плем'я, що належало до держави Антів, тому ніщо не противиться припущенню, що це було плем'я Хорватів. Також в старовинній англо-саській поемі "Видсит" ¹⁰⁹) і нордійських

¹⁰⁵) Там же, ст. 107 (прим. 5); пор. Ремеников, А. М., Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н.е., Москва, 1954, ст. 26 і слід;

¹⁰⁶) Niederle, op. cit., I, pp. 489 seq. (nota 1);

¹⁰⁷) Niederle, L., Puvod a pocatky Slovanu vychodnich, Praha, 1925, p. 154; cf. Zastereva, B., Hlavni problemy z pocatku dejin slovanskich narodu, "Vznik a pocatky Slovanu", Praha, 1956, I, p. 35;

¹⁰⁸) Marquart, op. cit., pp. XXXIX-XL;

¹⁰⁹) Malone, K., Widsith, Methuen old English Library, London, 1936;

“Герварар загах”¹¹⁰⁾ говориться про гори Гарвата (Карпати) і це потверджує, що там тоді жило плем’я Хорватів.

Дворнік думає, що Хорвати належали до держави Антів, яка, на його думку, сягала аж до Шлеську, але висуває гіпотезу, що Хорвати були споріднені з Алянами, отже могли бути не-Слов’янами¹¹¹⁾. Це знову противиться вістці Нестора, який зачисляє Хорватів до Слов’ян, кажучи: “А се ти же словѣни: хровати бѣли и серб и хорутане” (гл. примітку 98). Вістку Нестора потверджують археологічні дослідди.

Вістка Порфірородного про державу Білих Хорватів є достовірною. Він писав її не лише на основі візантійських архівів, але міг також засягнути інформацій з усної традиції південних Хорватів і Сербів, що в половині VII ст. були вже на Балкані й мали ще свіжу традицію про свій старий край і, не виключене, вони могли ще бути з ним в контакті¹¹²⁾. В легенді про св. Вячеслава говориться про втечу його матері, Драгоміри, до Хорватів, а вбивник Вячеслава, Болеслав, не міг її там досягнути¹¹³⁾. Якщо ж переслідувана Драгоміра могла знайти безпечний захист в Хорватії, то це свідчить про її незалежність від Чехії. Хто-зна, може сама Драгоміра походила з племені Хорватів¹¹⁴⁾. Не виключене, що якась частина Хорватів сиділа в Карконошах,¹¹⁵⁾ бо й досьгодні там залишилась назва “Хорватніце”, а в грамоті цесаря Генрика IV з 1086 р. в справі територій Празького єпископства говориться про подвійних Хорватів: “Хорваті ет альтера Хроваті”. Польський анналіст Кадлубек, пишучи про похід Володимира Великого на Хорватію в 992 р., каже, що він прилучив до своєї держави “Угрів, Мардів і Хорватів”,¹¹⁶⁾ бо саме тоді П’ясти висували свої претенсії до західньої частини племені Хорватів.

“Всесвітня Історія Орозія”, переложена англосаксонським королем Альфредом в X ст., має таку записку про Хорватів: “На захід від краю Морав’ян є Висляни, а на схід від них є Даки, що колись були Готами. До північного сходу від Морав’ян є Даламенсани (плем’я Далемінів над Лабою—І.Н.), а на схід від Далемінсан є Горіті (Хорвати—І.Н.); на північ від Далемінсан є Сурпе (Серби—І.Н.), а звідти на захід Сисселе. На північ від Горітів є край Магдалів, а на північ від них є Сармати аж до Ріпейських гір”¹¹⁷⁾.

110) Bugge, S., Det. Norske Oldskriftselskabs Samlinger, VIII, Christiania, 1865;

111) Dvornik, F., The Making of Central and Eastern Europe, London, 1949, p. 285;

112) Schafarik, op. cit., II, pp. 389 seq.;

113) Wattenbach, M., Die Slavische Liturgie in Boemen und die altrussische Legende vom hl. Wenzel (Ab. d. H.—Phil. Ges.), Breslau, 1858, I, p. 238;

114) Cosmae Pragensis, Chronicon, I: 15;

115) Schafarik, op. cit., II, pp. 443 seq.;

116) Ibidem, I, p. 104; cf. Marquart, p. 129;

117) Bosworth, J. M., Literal Translation of King Alfred's Anglo-Saxon Version

Із сказаного досі виходить, що за первісним місцем замешкання Хорватів треба шукати в Галичині, а частинно й на Шлеську. Вони належали до держави Антів і з Карпат, місця свого первісного осідку, вони вийшли на південь і на захід, тобто над Лабу й на Балкан ¹¹⁸).

Грецькі пам'ятники й Нестор говорять про наїзд Аварів на Антів (друга половина VI ст.), але цей наїзд їх сили не знищив, бо вони далі воюють на власну руку та є пострахом аварським племенам, що втікли до Візантії, відмовившись воювати проти Антів. Пам'ятники не згадують про підкорення Антів якимсь іншим народом. Можна думати, що плем'я Хорватів по ослабленню держави Антів і по відході частини своїх одноплемінників на Балкан продовжало своє самостійне життя в Карпатах. До них прилучилися інші слов'янські племена, напр. Серби, про яких згадує Історія Орозія й Порфірородний. Останній каже, що сербське плем'я Бойків жило в Карпатах. І Нестор також їх там кладе.

Білі Серби мандрували від Буга через польські території на Шлеськ, а звідти над Лабу, а Бойки Порфірородного жили мабуть там, де живуть сьогодні наші Бойки, тобто в Карпатах ¹¹⁹), хоч Маркварт готовий уважати "Сербльой" за наше плем'я Сіверян ¹²⁰). На всякий випадок, маємо історичний факт, що антське плем'я Хорватів мало свою державу в Карпатах, т. зв. Білу Хорватію, що була якби природним продовженням держави Антів, хоч в меншому масштабі ¹²¹). Зовсім можливо, що до тієї держави належало польське плем'я Вислян, бо напр. Ібрагім Ібн Якуб (писав к. 965 р.) згадує, що моравський князь Святополк по мирі у Форшгаймі в 874 р. поширив свою державу, прилучивши до неї край Вислян ¹²²), а їх князя казав насильно охрестити ¹²³). У відплату за те по смерті Святополка в 894 р. Висляни наїхали на Моравію. Зовсім логічним буде припущення, що в тому самому часі українське плем'я Хорватів було інкорпороване до Київської Русі, могутньої вже тоді держави князя Олега Віщого ¹²⁴).

Як довго Хорватська столиця Краків була в руках племені Вислян, як про те згадує Ібрагім Ібн Якуб,—невідомо ¹²⁵). Одне пев-

of the Compendious History of the World by Orosius, London, 1855, p. 87; cf. Dvornik, op. cit., p. 272;

¹¹⁸) Marquart, loc. cit.; cf. Hauptmann, L., Kroaten, pp. 343 seq.;

¹¹⁹) Schafarik, II, pp. 244, 389;

¹²⁰) Marquart, p. 111;

¹²¹) Hauptmann, L., Serba Hrvata i Srba (Yug. Ist. Cas.), III, 1937, pp. 55-61;

¹²²) Marquart, loc. cit.;

¹²³) Miklosich, Vita Methodii, p. 11; cf. Dümmler, Geschichte des Ostfrankonischen Reiches, II, p. 339;

¹²⁴) Westberg, F., Ibrahim Ibn Jakob's Reisebericht über die Slavenländer, St. Petersburg, 1899, p. 97;

¹²⁵) Ibidem, loc. cit.;

не, що його скоро відібрали від Вислян Чехи, бо вже в 965 р. воно було під владою князя Болеслава I. І, саме, ці війни за Краків міг мати на думці Порфірородний, говорячи про васальство Білої Хорватії Оттонові I. Обставина, що він кладе Хорватів в безпосереднє сусідство Печенігів (ріки Прут і Дністер) доповняється свідомством Ібрагіма Ібн Якуба, що називає Болеслава I королем Праги, Чехів і Кракова ¹²⁶), бо Краків був столицею Білої Хорватії, яка була під його впливом. Печеніги, які сиділи в часах Святослава Завойовника в околицях Дніпрових порогів, могли забігати в підкарпатські околиці, використовуючи його походи на Балкан.

Літописець Нестор і грамота Генрика IV згадують про дві групи Хорватів, отже можливо про українську й польську частину Хорватів. Наші Хорвати були інкорпоровані до Київської Русі, бо Нестор каже, що "Хорвати жили в згоді" і брали участь в поході Олега Віщого на Константинопіль в 907 р.

Деякі новіші дослідники, напр. Пашкевіч, Лер-Сплавінські ¹²⁷) не довіряють вістці Порфірородного про існування Білої Хорватії, а головнo, що до неї належав Краків, покликуючись на другорядні джерела, напр. єврейського автора Йосіппона (з X ст.), чи Кадлубека, як також не визнають автентичною грамоту Генрика IV. про територію єпископства в Празі. Згадаємо, що автентичність первісної грамоти Оттона з X ст. є квестіонована, але грамота Генрика IV з 1086 р., що покликуюється на першу, загально вважається автентичною. Очевидячки, що в часах Генрика IV давня приналежність Кракова до Моравії мусіла бути ще в пам'яті людей, бо ж події з-перед сотні років так скоро не забуваються, тому й Краків зачислено до Празького єпископства. Це potwierджує також записка анналаста Косми з Праги ¹²⁸). Тому дослідники, напр. Дімmlер, Дудік, Лелевель, мають лише застереження до первісної грамоти ¹²⁹). Лелевель думає, що вона постала щойно з 1038 р. у зв'язку з перенесенням (чи викраденням) мощів св. Адальберта-Войтіха з Гнезна до Праги, коли роблено старання для піднесення Праги до ряду архієпископства.

Для доведення неавтентичности грамоти Генрика IV. видвигається іншу грамоту архієпископа Вігільліса з Майнцу з 28 квітня 1076 р., де говориться про окреме Моравське єпископство, що було суфраганією архієпископа Майнцу, отже території давньої Моравської Митрополії не могли бути підчинювані Празькому єпископству. Одначе, Митрополія св. Методія в тому часі не іс-

¹²⁶) Palacky, F., Geschichte von Böhmen, Prag, 1836-37, I, pp. 221, 226 seq.;

¹²⁷) Paszkiewicz, op. cit., pp. 57-60; cf. Lehr-Splawinski, T., Z rozważan nad zagadnieniem Chorwatow nadwislanskich, SPAU, 1950, pp. 18-20;

¹²⁸) Cosmae Pragensis, Chronicon, MGH, SS, Berlin, 1923, p. 137;

¹²⁹) Dümmler, Pilgrim von Passau, 1854, p. 174; cf. Dudik, Mährens Geschichte, 1, p. 314; cf. Lelewel, Narody na ziemiach slowianskich, p. 711;

увала, бо як по його смерті папа Іван IX був вислав на Моравію архієпископа Івана з двома суфраганамі, як свого "Легата а лятере", німецька ієрархія спротивилася її віднові, як це видно з листа Дітмара із Зальцбургу, Вальда з Фрізінгу, Архенпальда Евстатенського, Татта з Регенсбургу та Ришарда з Пассау до папи Івана IX¹³⁰).

Можливо, що архієпископ Вігілліс мав на думці якусь іншу суфраганію св. Methodia, напр. Нітру. Віднова Митрополії св. Methodia, якої території включає грамота Генрика IV до Празького єпископства, в даному періоді вже була не можлива.

Зміст грамоти Генрика IV є для нас цікавий тим, що він є відгомом давніх політичних відносин на т. зв. похорватських територіях, бо в ній також згадуються подвійні Хорвати: "Хорваті ет альтера Хроваті", це дві групи Хорватів, про які ми вже згадували. Грамота каже, що східні границі Празького єпископства сягають по Краків, Буг і Стир¹³¹). Про дійсну юрисдикцію над тими територіями не приходиться говорити, але, як згадано, грамота є історичним відгомом границь Митрополії св. Methodia, Апостольського Легата для всіх навернених Слов'ян, в тому й українських Хорватів.

Широко дискутованою справою є назва провінції "Vag" в згаданій грамоті. Дослідники намагаються її зідентифікувати, напр. Лелевель утотожнював її з назвою "Русія" (Русь), бо туди Мешко I прогнав свого брата Ода (Оттона). Інші ж шукають за нею на Закарпатті¹³²), бо згаданий Одо шукав захисту в св. Степана, короля Мадярів, а його ж сина Еммериха титулюють аннали з Гільденгайму "дукс Руізорум" (князь Русі), і ця згадка є першою про Карпатську Русь-Україну¹³³). Зовсім можливо, що провінція "Vag" це було наше Закарпаття, якого християнізацію треба покласти на часи св. Methodia, а по його смерті й по прилученні племені Хорватів до Київської Русі та установленню ієрархії в Києві, ця провінція увійшла в тісний контакт з Київською Митрополією. Ця справа є цікавою, але ще вповні не в'ясненою сторінкою нашої історії¹³⁴).

Що українські похорватські території були в якихсь зв'язках з Великоморавською державою Ростислава й Святополка й одночасно в релігійних зв'язках з Митрополією св. Methodia, крім грамоти Генрика IV, впевняє нас в тому вістка чеського анналіста

¹³⁰) Нагаєвський, I, цит. твір, ст. 90;

¹³¹) *Cosmae Pragensis*, loc. cit.: "Inde ad orientem hos fluvios habet terminos: Bug scilicet Ztir cum Cracova civitate, provinciaque cui Vag nomen est, cum omnibus regionibus ad praedictam urbem pertinentibus, quae Cracova est".

¹³²) Lelewel, J., op. cit., p. 151; cf. Röppel, R., *Geschichte Polens*, Hamburg, 1840, I, p. 165;

¹³³) *Annales Hildenheimenses*, ad an. 1031, ed. Pertz, MGH, SS, II, p. 98;

¹³⁴) Нідлий, З., Історія Закарпатської Русі до XIV ст., ІАН, II, 1945, ст. 209; пор. Нагаєвський, ц. тв., ст. 86-108;

Гаєка під роком 894, де кажеється, що чеський князь Борживой, польський Земовіт і руський Богарин, їздили до моравського князя Святополка на якусь нараду ¹³⁵). Дехто з дослідників, напр. Мацейовські ¹³⁶) висував можливість, що ціллю наради було скріплення слов'янського обряду св. Методія по цей бік Карпат, хоч це видається мало правдоподібним, бо саме Святополк нищив це християнство в своїй державі, не розуміючи його великого значення й держачи на своєму дворі латинського капеляна. Як же він міг ширити його на інших землях? На всякий випадок, згаданий з'їзд свідчить про якусь форму зверхности Моравії над згаданими похорватськими територіями під кінець IX ст. та про існування руського князівства на території Галичини. Не відомо, чи князь Богарин чи вже його наслідник злучився з Київською Державою Олега Віщого.

В словах "дукс Руізорум", ужитих анналістом з Гільденгайму, дехто добачав можливість уживання того титулу польськими П'ястами, мовляв, слово "Русь" не мало етнічного значення ¹³⁷), а згадані аннали уживають його в політичному або навіть в релігійному змислі. В якому б змислі цей титул не був ужитий, він свідчить, що на Закарпатті в XI ст. жили предки Українців ¹³⁸). Вони були нащадками племені Карпів-Хорватів, як підтверджують археологічні дослідди.

Нестор, згадуючи про Хорватів, не подає докладного місця їх розселення, хоч йому мусіло бути відомим, що й закарпатська частина племені Хорватів мала зв'язки з Києвом в часах св. Володимира, але в часах крамоли між його синами мадярський король Степан I зайняв Закарпатську Русь, і звідси походить згаданий титул "Дукс Руізорум". Назвою "Рузі" називано Русь, бо напр. анналіст канонік з Бремену, пишучи про вигнання синів англо-саксонського короля Едмунда, каже: "In Ruзіям екзіліо дамнаті сунт" (були засуджені на прогнання до Русі), а ми знаємо, що вони перебували на дворі князя Ярослава Мудрого в Києві. Назва "Рузія" була вжита в відношенні до Карпатської Русі, бо титул "Дукс Руізорум", ужитий в пам'ятниках в тому часі, не міг мати жадного відношення до Галицької чи Київської, але до Закарпатської Русі ¹³⁹).

Болеслав знав добре боронити свою державу. Зо своїм сусідом, могутнім князем Києва мав добрі стосунки: Володимир ще перед своїм хрещенням мав дві чеські жінки. Та руська хроніка

¹³⁵) Hajek, V., Chronika ceska, ed. Flajssman, V, 1-4, Praha, 1913;

¹³⁶) Maciejowski, W., Pamietniki o dziejach, pismiennictwie i prawodawstwie Slowian, I, St. Petersburg-Minsk, 1839;

¹³⁷) Paszkiewicz, p. 75;

¹³⁸) Palacky, F., op. cit., I, p. 269; cf. Schieman, Th., Russland, Polen und Livland bis ins XVI. Jahrhundert., Berlin, 1886, I, p. 405;

¹³⁹) Gieselbrecht, Deutsche Kaiserzeit, II, p. 259;

оповідає про похід князя Володимира на Хорватів в 992 році. Щойно за Болеслава III, чеська держава зачала падати донизу і заледве Болеслав вмер (999 р.), виступив енергійний польський князь Болеслав Хоробрий, зайняв край Хорватів і обляг столицю Краків, якої залог залишив чеський король Болеслав із зарозумілості не скріпленою, тому вона улягла чисельній перевазі. Краків відтепер мав стати осередком польської сили. Цей випадок потягнув за собою не лише страту міст, положених на північ від Карпат і їх околиць, але також цілу Моравію і Словаччину. Цим держава Хорватів Болеслава I перестала існувати, як також в 1003 р. польському князеві вдалося опанувати Чехію й Прага була півтора року його столицею ¹⁴⁰).

Що Краків дійсно належав до Чехів, ми вже наводили свідчення Ібрагіма Ібн Якуба, і воно потверджується також запискою іншого арабського письменника, Джайгані, що, пишучи про слов'янські народи, каже, що на початку їх земель лежить місто Самбат (Самбатос—Київ в Порфірородного). На це місто нападали Мадяри та уряджували лови на людей і продавали їх в ромейській пристані Карч (Керч-Тамань). Джайгані каже, що над Слов'янами, положеними далше, рядить Свет-Малик (Святополк), який має титул князя-князів і він живе в місті Хорват (Краків), який є осередком краю Хорватів ¹⁴¹).

Отож, з усього досі сказаного виходить, що Краків був столицею Білої Хорватії, основаної племенем Хорватів, які згодом підпали під впливи Моравії князя Святополка (Свет-Малика), а до польської держави прилучив його князь Болеслав Хоробрий найпізніше в 999 році, вже по упадку чеської держави Болеслава III. Цю дату можна також прийняти датою впливів Г'ястів над околицями Кракова, можливо до річки Вислока найдалше, а по-хорватські землі на схід від Вислока, безсумнівно, були під впливом Київської Русі.

Польський дослідник Відаєвіч сплотив гіпотезу ¹⁴²) про три польські племена: Белжан, Червенян та Перемишлян, що мали б жити на польсько-українському пограниччю ще перед їх зайняттям Г'ястами, отже були приєднані вже до держави Мешка I. Це, однак, не згідне з основними пам'ятниками того часу, що говорять про державу Мешка I, головно про аннали Відукінда та Дітмара з Мерзебургу ¹⁴³). Згаданий вже арабський письменник, Ібрагім Ібн Якуб, що свідчить про роки 965-973, каже про те так: "Від сходу граничить з Мешком Русь, на півночі Брус

¹⁴⁰) Marquart, p. 139; cf. Palacky, I, pp. 231, 251, 316;

¹⁴¹) Marquart, p. XXXIII;

¹⁴²) Widajewicz, J., Poludniowo-wschodnie kresy Polski w X i XI wieku, Poznan, 1930, pp. 55-56;

¹⁴³) Widukindi Corvejenis, Res gestae Saxonicae sive Annalium libri 3, ab anno Christi 919-973, in MGH, SS, III, pp. 416 seq.; cf. Thietmari, Chronicon, ed. Jedlicki, Poznan, 1953;

(Прус)", а про Чехів каже: "Щодо краю Буїслава, то він довжиною тягнеться від міста Кракова, три тижні дороги, і своєю довжиною граничить з краєм Турків" (Мадярів—І.Н.) ¹⁴⁴).

Про польсько-українську границю під самим Краковом в часах Мешка I свідчить також грамота, звана "Дагоме Юдекс", якою Апостольська Столиця в Римі брала його державу під свою опіку ¹⁴⁵). Автори, напр. Сульовські, Калетка, Гольцман і Бучек, коментуючи цю грамоту, приймають факт, що Краків не належав до держави Мешка I. Це, зрештою, потверджується також чеським анналістом Космою з Праги ¹⁴⁶). Одначе, Потканські, говорячи про границі держави Мешка I ¹⁴⁷), дійшов до заключення, що їх дуже важко означити. Подібно Семкович ¹⁴⁸) допускає можливість, що їх можна би посунути на сході найдалше до річки Вислока, але нема певности щодо самого міста Кракова. Бажаючи вияснити цю справу, Закшевські висунув гіпотезу ¹⁴⁹), мовляв, Краків в грамоті "Дагоме Юдекс" і інших пам'ятниках, це не сьгоднішній польський Краків, але мабуть якесь мале містечко Краковани на Словаччині або Карако на Мадярщині. Це, одначе, не видержує критики джерел, бо всі згадки мають на думці Краків, як більший торговельний осередок.

Таким чином, зачала творитися історична легенда. І вже польський історик Лелевель в своєму Атлясі (карта 2) посуває польсько-українську границю в часах Мешка I на схід до Пілиці ¹⁵⁰). На основі здогадів Лелевеля Невядомські ¹⁵¹) хотів посунути польсько-українські границі ще далше на схід, бо аж до Вислиці й Сандомиру (Судомира), але ще не включав до польської

¹⁴⁴) Jacob, G., Arabische Berichte von Gesandten an germanische Fürstenthöfe in 9 und 10 Jahrhundert., Berlin-Leipzig, 1927, pp. 11-18;

¹⁴⁵) *Deusdediti Presbyteri Cardinalis, Collectio Canonum, Venetiis, 1869; cf. Die Kanonenversammlung des Kardinals Deusdedit, Paderborn, 1906, ed. Wolf von Glangvell, p. 359: "Item in alio tomo sub Joanne XV. papa Dagome iudex et Ote senatrix et filii eorum Misica et Lambertus, nescio cuius gentis homines, puto autem Sardos fuisse, quoniam ipsi a IV iudicibus reguntur, leguntur b. Petro contulisse unam civitatem in integro quae vocatur Schinesne, cum omnibus suis pertinentiis infra affinos, sicuti incipit a primo latere longuam mare, sine Bruzze usque in locum qui dicitur Russe extendente in Craccoa et ab ipsa Craccoa usque ad flumen Oddere in locum, qui dicitur Alemure usque in terram Milze, et a fine Milze recte infra Oddere, et exinde ducente iuxta flumen Oddere usque in praedictam civitatem Schinesne".*

¹⁴⁶) *Cosmae Pragensis, 1: 3; cf. Sulowski, Z., Geographia dokumentu "Dagome iudex", Slavia Antiqua, II, Poznan-Wroclaw, 1953, pp. 292-51; cf. Kaletka, A. H., Dokument "Dagome iudex" w nowem oswietleniu, Poznan, 1939; cf. Holzmann, R., Böhmen und Polen in 10 Jahrh., ZVG, (52), 1918, pp. 1-52; cf. Buczek, K., Pierwsze biskupstwa w Polsce, KH, 57 (1938), pp. 168 seq.;*

¹⁴⁷) *Potkanski, K., Kraków przed Piastami, RAU, 35 (1898), pp. 101-255;*

¹⁴⁸) *Semkowicz, W., Geograficzne podstawy Polski Chrobrego, KH, 39 (1925), p. 67;*

¹⁴⁹) *Zakrzewski, S., Czeski charakter Krakowa w swietle krytyki źródel, KH, 30 (1916), pp. 221-308;*

¹⁵⁰) *Lelewel, J., Geschichte Polens. Atlas, enthaltend die chronologischen und genealogischen Tafeln und die geographischen Karten der verschiedenen Zeitraume, Leipzig, 1847;*

¹⁵¹) *Niewiadomski, E., Atlas dziejow Polski, zawierajacy czternascie map barwnych, Warszawa, 1907, mapa 2;*

держави самого Кракова. Подібно зробили Евстахевич і Карповіч¹⁵²). Врешті, експанзивні намагання Поляків вийшли з-під контролю науки, напр. Кентржинські вже посунув границі польської держави аж до... Серету й Збруча¹⁵³). Все це, очевидно, на те, щоб обґрунтувати теоретично пізнішу польську експанзію на українські землі, головню в XIV ст. в часах князя Казимира Великого. Не треба й казати, що всі гіпотези й намагання не мають нічого спільного з історичною правдою, бо вони противні свідоцтвам історичних пам'ятників.

Нам цікаво послухати думки модерного німецького дослідника, Роде, висловленої в першому томі його капітальної праці про східні границі Польщі. Він між іншим каже: "До Мешка (I) належали на сході землі Куявян і Ленчицян, отже до Піліци й середньої Висли. Правдоподібною була приналежність мазовецької землі поза Вислою аж до лісової полоси над Нарвою і Нурцем. Треба класти в сумнів володіння Мешка до Піліци в південно-східньому напрямі, як видно з усього передтим сказаного, хіба була це короткотривала зверхність. Є можливість, що в роках 990-992 Мешко робив заходи опанувати настало Підкарпатський край, але з дотепер знаних джерел не видно, щоб ці заходи мали будь-який успіх. Поширення на схід аж до Буга або поза нього, на всякий випадок, в найвищому ступені є не можливе"¹⁵⁴).

Основою до контрверсії дослідників про приналежність "Червенських Городів" стала записка літописця Нестора під 981 роком, де він каже: "...иде Володимирь къ ляхомъ й зая гради ихъ Перемишль, Червень и ини гради, иже суть до сего дне подъ Русью"¹⁵⁵). Як в'яснити ці слова Нестора, взявши до уваги всі вгорі наведені історичні пам'ятники? Грушевський гадає, що тут не йшло про зайняття Червенських Городів, а радніше, про їх відібрання з-під часового впливу П'ястів¹⁵⁶). Нестор добре знав про боротьбу за ці городи на початку XI ст., тому при писанні своєї "Повісти" глядів на неї з перспективи одного сторіччя, отже не міг мати ясного образу про події в тих околицях, а дечого зовсім не знав.

Перш за все, постає важливе питання: хто були ті "ляхи", про яких говорить Нестор? Чи були вони підданими Мешка I, чи Болеслава Чеського? Чи можливо, щоб Мешко I, не маючи ще Кракова, як свідчать пам'ятники, міг мати вплив на Перемишль

¹⁵²) Eustachiewicz, S., Polska z 1772 r. w historycznym rozwoju, Lwów, 1915; cf. Karpowicz, F., Polska w dziesięciu ważniejszych okresach historycznych z herbami wojewodztw i ziem do nich należących, Warszawa;

¹⁵³) Kentrzynski, W., Granice Polski w X wieku, in Rozpr. Akad. Umiej., 30 (1892), pp. 1-32;

¹⁵⁴) Rhode, Gotthold, Die Ostgrenze Polens, Köln-Graz, 1955, I, p. 56;

¹⁵⁵) ПВЛ, вид. Лихачев, I, ст. 58;

¹⁵⁶) Грушевський, ІУР, I, ст. 488-95;

і Червенські Городи? Зрештою, Перемишль не підходить під назву тих Городів. Якже в такому випадку в'яснити факт, що Русь і Чехи мали спільну границю, як каже Ібрагім Ібн Якуб і Житіє св. Адальберта, що в 962 р. ще був єпископом Києва? ¹⁵⁷⁾.

Згаданий дослідник Роде думає, що отими "ляхами" Нестора було плем'я Вислян, яке до 981 р., було ще під зверхністю Чехів, а Нестор сто років пізніше міг зовсім про те не знати, бо в його часі в Кракові вже сильно сиділи Поляки, які поширили свої впливи на ті території і навіть на саму Чехію ¹⁵⁸⁾. Польський дослідник Абрагам ¹⁵⁹⁾ думає, що Несторові "ляхи", від яких св. Володимир відібрав згадані Городи, це були незалежні удільні князі, що переходили раз під чеські й другий раз під польські впливи. Це саме доводить дослідник Арнольд з рівночасним підкресленням, що Червенські Городи не належали до держави Мешка I ¹⁶⁰⁾.

Не зважаючи на всі ці речі, Потканські, Шельонговські й інші, опершись на записці Нестора, намагаються розтягнути назву Червенські Городи не лише на Перемишль, але й інші міста Галичини ¹⁶¹⁾. Все це, очевидно, є намаганням просунути гіпотетичні здогади до історії. Однак, мова історичних пам'ятників є занадто сильною. Що ж це були Червенські Городи?

Іпатіївський літописний список, говорячи про битву галицького князя Романа Великого під Завихостом в 1205 р., каже, що вона відбулася "під брамами Червеня недалеко Ухані" ¹⁶²⁾, тому в тому сусідстві були ті "Городи", напр. це могло бути Чермно біля Грубешева або Черніїв біля Холму. І, дійсно, археологічні розкопи влітку 1952 р. знайшли в Чермні сліди сильних укріплень з X ст. Це й був "город Червень", від якого пішла назва на сусідні укріплення-твердині, звані "Червенськими Городами" ¹⁶³⁾.

Польський князь Болеслав Хоробрий найпізніше в 999 р. або дещо передтим, зайняв місто Краків, бо вже в 1000-ому році було там засноване латинське єпископство. Це дало притоку дослідникам, напр. Гльогерові, поширити польські границі в цьому періоді аж по річку Буг, але безосновно, бо Червенські Городи належали тоді до Київської Русі, а вони є на захід від річки Буга. Щойно як Володимир Великий казав ув'язнити свого збунтова-

¹⁵⁷⁾ Vita S. Adalberti, in FRB, I, cap. 4;

¹⁵⁸⁾ Rhode, I, p. 53;

¹⁵⁹⁾ Abraham, W., Organizacja Kosciola w Polsce do polowy XII wieku, Lwów, 1893, p. 44;

¹⁶⁰⁾ Arnold, S., Polska, jej dzieje i kultura od czasów najdawniejszych az do chwili obecnej, Kraków, 1930, I, pp. 57 seq;

¹⁶¹⁾ Szelongowski, A., Kwestja ruska w swietle historji, Warszawa, 1914, pp. 43 seq.;

¹⁶²⁾ ПСРЛ, II, ст. 157;

¹⁶³⁾ Gieysztor, A., Prace badawcze na obszarze grodów Czerwienskich, KH, 60, (1953), pp. 302 seq.; cf. Gloger, Z., Geografja historyczna dawnej Polski, Kraków, 1903, pp. 30 seq.;

ного найстаршого сина Святополка, разом з його жінкою, донькою польського князя Болеслава Хороброго, тоді останній, заключивши союз з Німцями й Печенігами, рушив на Русь в 1013 р., але був звідти прогнаний. По смерті Володимира Великого в 1015 р. вибухла боротьба між його синами за Київський престіл і тоді були вбиті Борис і Гліб. Святополк мусів знову втікати до Польщі, на яку рушив походом Ярослав Мудрий та обляг Болеслава в ближче невідомій твердині. В 1018 р. Болеслав наспілку з Німцями, Мадярами й Печенігами знову рушив на Русь, а Ярослав вийшов йому назустріч аж на Волинь. По програній ним битві над річкою Бугом Болеслав пішов на Київ, але по короткому побуті мусів звідти втікати й вертаючи додому прилучив Червенські Города до Польщі. Одначе, їх знову відібрав Ярослав Мудрий в 1030 році. Про їх дальшу долю маємо докладні вістки в пам'ятниках, але це вже переходить рамки нашої праці.

Є безсумнівною історичною правдою, що в часах літописця Нестора доля Червенських Городів за Бугом і всіх західньоукраїнських територій була тісно зв'язана з їх київським матеріком. Слова ж Нестора "зая гради ихъ" можна пояснити помішанням термінів "чеський і ляхський". Нема жадної основи до твердження, що в X ст. українські похорватські території належали до держави польських П'ястів. Очевидно, маємо на думці політичну зверхність, бо етнічно вони завжди відчували сильну зв'язь з матірними українськими землями.

Згаданий вже нами Роде підмічує, що Червенські Города, включно з містом Сутиськ, лежали на українській етнографічній території, а на захід від них, тобто по польському боці, ще в XIII ст. була дуже рідко заселена полоса. Це найкраще видно з територіяльного розложення перших польських епархій, напр. Познань, Гнезно, Краків, Вроцлав і Кольберг, заснованих в 1000-ому році,—всі вони були на західніх польських територіях. Щойно в 1075-ому році по довгій поганській реакції було основане єпископство в Плоцку на Мазовшу над Вислою. Це саме про два інші єпископства з XII ст. Влоцлавек і Легус, які були ще далеко від східніх границь¹⁶⁴).

Подібно й з монастирями, бо крім Червінська й Плоцка над Вислою та Сецехова, не було жадних польських монастирів близько українських етнографічних територій. В світлі таких фактів не приходиться говорити про будь-які польські впливи по Буг, Серет чи навіть (!) Збруч. Головно, як взяти до уваги густу сітку єпископств, парафій і монастирів на українських землях, починаючи від Сянока, Перемишля й кінчаючи на Берестю, тобто здовж українських границь на заході. Всі ці справи треба

¹⁶⁴) Abraham, W., op. cit., passim; cf. Rhode, op. cit., I, p. 61;

брати до уваги при розгляданні польсько-українських границь в тих старовинних часах.

Говорячи ж про самі Червенські Города, яких назву польські дослідники раді б розтягнути на цілу Галичину, треба мати в тямці, що 1) стародавнє населення західньо-українських земель, це галузь українських Антів, а не польських Венедів, бо це землі племені українських Дулібів; 2) археологічні, мовні, віроісповідні та юридичні дані рубежних українських територій говорять про одну культуру одного народу від Карпат до Дніпра й до Азовського й Чорного морів; 3) і що населення західньо-українських земель є автохтонне й немає слідів в пам'ятниках, щоб на тих землях перед нашими предками жили якісь слов'янсько-польські племена ¹⁶⁵).

¹⁶⁵) Мавродин, В. В., Образование древне русскаго государства, Ленінград.

Розділ VII

Київська Русько-Українська Держава

1. Плем'я Полян

“Полеми же жившимъ особі и владіющемъ роды своїми, иже и до сее братѣ бяху поляне, и живяху каждо съ родомъ своимъ и на своїхъ мѣстѣхъ, владѣюще каждо родомъ своимъ. И биша 3 братья: единому имя Кий, а другому Щекъ, а третьему Хоривъ, и сестра ихъ Либедь. Сѣдяще Кий на горѣ, гдѣ же ныне увозъ Боричевъ, а Щек сѣдяще на горѣ, гдѣ ныне зоветься Щековица, а Хоривъ на третьей горѣ, от него же прозвася Хоревица. Бяше около града лѣсь и боръ великъ, и бяху ловяща звѣрь, бяху мужи мудри и смислени, нарицахуся поляне, отъ нихъ же есть поляне в Киевѣ и до сего дне”¹⁾.

“Поляномъ же живущимъ собѣ, яко же рекохомъ, сущимъ отъ рода словѣнска, и нарекошася поляне”²⁾.

“Въ лѣто 6406 (898) . . . И начаша воевати на мораву и на чехи. Бѣ единъ языкъ словѣнскъ: словѣни, иже сѣдаху по Дунаеви, их же прияша угри, и морави, и чеси, и ляхове, и поляне, яже нинѣ зовомая Русь”³⁾.

“Въ лѣто 6367 (859) имаху дань варязи изъ заморья на чюди и на словѣнехъ, на мери и на всѣхъ кривичѣхъ. А козари имаху на полянѣхъ . . . имаху по бѣлѣ и вѣверцѣ отъ дима”⁴⁾.

“А словенскыи языкъ и рускыи одно есть, отъ варяг бо прозвашася Русью, а первое бѣша словене; аще и поляне звахуся, но словенская рѣчь бѣ. Поляни же прозвани быша, зане в поли сѣдаху, а языкъ словенски единъ”⁵⁾.

“Въ лѣто 6452 (944). Игорь же совкупивъ вои многи, варяги, Русь, и поляни, словѣни . . .”⁶⁾.

З угорі приложених текстів видно, що Нестор не означає точно границь землі племені Полян, але загально кладе їх над Дніпром, кажучи, що їх містом був Київ, та виводить їх ім'я від піль

1) Пов. Врем. Літ, вид. Лихачев, I, ст. 12-13;

2) Там же, ст. 14;

3) Там же, ст. 21;

4) Там же, ст. 18;

5) Там же, ст. 23;

6) Там же, ст. 33;

їх землі, згадуючи також, що були там ліси й бори. Загально приймається, що полянська земля на півдні засягала аж по річку Стугну, бо саме там були безлісисти околиці. Пізніше вони пересунулися на північ і це могло статися в наслідок частих наїздів кочовиків, або навіть через натиск племені Уличів. В IX-XI ст. землі Полян сягали на півдні по ріки Стугну й Рось, на північному заході по річку Ірпень, а від сходу був Дніпро. Однак, археологічні дослідження виказали ⁷⁾, що Поляни жили також і по лівому березі Дніпра, так що навіть міста Переяслав і Чернігів вважаються полянськими містами ⁸⁾. Очевидячки, Дніпро був стрижнем полянського союзу племен—Київської Держави. Він носив на своїх водах київські, переяславські й чернігівські дружини в Чорне море, що вже дуже рано одержало назву “Руського” моря. І про це Нестор каже так: “А Дніпръ втечеть в Понетское море жереломъ, еже море словеть Русьское, по нему же училъ святий Андрей, братъ Петровъ, якоже рѣша” ⁹⁾. Думку Нестора потверджує арабський письменник Масуді (X ст.), що писав так: “Річка Хозар (Волга—І.Н.) в своєму горішньому бігу має доплив злучений з відногою моря Наїтас, що є Руським морем. Ніхто інший по ньому не плаває, крім Русі, що заселює один його беріг ¹⁰⁾”.

За Нестором плем'я Полян жило віддавна на горах і рядилося княжим родом ¹¹⁾. Він розказує коротку історію заснування Києва, столиці Полян, трьома братами: Кием, Щеком і Хоривом,—

7) Рибаків, Б. А., Поляне и Северяне, Сов. Етн., 6-7 (1947), ст. 105;

8) Третьяков, П. Н., Восточнославянские племена, ст. 250;

9) Пов. Врем. Лит, I, ст. 11;

10) Marquart, op. cit., p. 149; cf. Paszkiewicz, op. cit., p. 419; cf. Dölger, F., Rom in der Gedankenheit der Byzantiner, ZK, 66 (1937), Op. 1-42; idem, in SBN (1939), pp. 152-53; Пашкевич, посилаючись на легенду Нестора про св. Андрея, що йшов з Синопи Дніпром до Риму, гадає, що Нестор мав на думці Новий Рим-Візантію, тому замість слова “Руське море” повинно бути “Римське море”, як його називали деякі арабські письменники.

Щоправда, деякі старовинні автори називали Чорне море “Римським морем”, але загальною була його назва “Понтійське море” (Понтус Евксінус). Однак, Нестор називає його “Руським морем”. Помішання назви “Румське” на “Руське” море в Нестора виключене, бо він не користав з арабських пам'ятників, що одинокі мають цю назву. Натомість, йому була добре відома старовинна назва, бо він каже: “Дніпръ втечеть в Понетское море... еже словеть Русьское”. Нестор мав добру основу називати його Руським морем, бо вже в X ст., як каже Масуді, по ньому їздила лише Русь.

Ми знаємо, що Анти воювали на Чорному морі, а з Житій св. Степана Сурожського й св. Юрія Амастрідського довідуємося, що наші предки спенетрували його вже під кінець VIII і на початку IX ст. Якже взяти під увагу походи Русі на Константинопіль у 860, 907, 911, 944 рр., а потім походи Святослава, св. Володимира, Ярослава Мудрого,—то дійсно, Чорне море було руським морем.

Скажемо, що Нестор не помішав також Чорного моря з Балтійським, як сугерує Пашкевич, бо він каже: “Поляномъ же жившимъ собі по горамъ симъ, бі путь изъ Варягъ въ Греки и изъ Грекъ по Дніпру, и верхъ Дніпра волокъ до Ловоти, и по Ловоти внити в Илмеръ озеро великое Нево и того озера внидетъ устье в море Варяжское”. Отже Балтійське море в Нестора називається “Варяжським морем”.

11) Вернадський, цит. твір, ст. 311, зачисляє Полян до Антив, вважаючи, що назва “Поляни” є перекладом назви “Анти”, що первісно означало “Степові люди”, отже обидві назви є немов синонімами. Він навіть допускає можливість, що

але не може сказати коли це було. Це, дійсно, мусіло бути дуже давно, бо цю саму історію знаходимо в вірменського письменника Зеноба Глака, що писав в VII ст.¹²⁾ Нестор, говорячи, що три брати “владіюще каждо своїм родом”, мав на думці київську княжу династію, що за деякими анналами продовжувалася в Києві безпереривно аж до IX ст.¹³⁾, так що князі Аскольд і Дір були потомками слов'янських князів Кия, Щека й Хорива. Це пізнати по словах Нестора: “и по сихъ брати держати начаша родъ ихъ княженъе в поляхъ”.

Одначе, вже в часах Нестора були люди, що вважали князя Кия лише перевізником на Дніпрі, тому він рішуче цьому протривався, маючи під рукою якісь старі записки. Він питається: чи міг ходити звичайний перевізник походом на Дунай, або їздити до імператора в Царгород й бути прийнятим з почестями, чи врешті заснувати місто на Дунаю, що й досьгодні називається Київцець?

Для вияснення цієї справи є дуже помічною записка Ніконівського Списка, що каже так: “Аще би билъ Кий перевозникъ, не би ходилъ къ Царьюграду съ силою таю, но сей Кий княжаше в роде своемъ и ратоваше многи страни; таже съ Константинопольскимъ царемъ миромъ и братски живяше и велию честь принимаше отъ него и отъ всіхъ. Идущу же ему изъ вои, на Болгари ходивъ, и прииде къ Дунаю. Таже на волжские и калмские Болгари ходивъ и побіди”¹⁴⁾.

Обидва тексти вказують на існування антських міст і поселень над Думаєм, бо, крім Київця, був там також Переяславець. Ці міста були свідками славного минулого Антів, а в тому й племені Полян та їх визначного князя Кия¹⁵⁾. Щоправда, Нестор

Поляни сягали аж до Дніпрового лиману, але під кінець IX ст. (наїзд Мадярів) підсунулися на північ.

¹²⁾ Каргер, М. К., Дофеодальний період Києва по археологічним даним, ИАМК, 1, (1939); його ж: Древний Киев, Ак. Наук, СССР, 1958, 1, ст. 66;

¹³⁾ Joannis Dlugosii, Chronicon, 1: 63: “Absumptis deinde Kyg, Szczyek et Korew, filii eorum et nepotes linea directa succedentes principabantur apud Ruthenos annis multis, donec successio huiusmodi ad duos fratres germanos Oszkald videlicet et Dyr pervenit”.

¹⁴⁾ ПСРЛ, IX, ст. 4;

¹⁵⁾ Рибаків, Б. А., Образование древнерусского государства, АН, М., 1955, ст. 12-13, 26; пор. Приселков, М. Д., История русского летописания XI-XV вв., Л., 1940, ст. 38-40; пор. Тершаковець, М., Переказ про Кия, Щека і Хорива та їх сестру Либедь, Ювіл. 36. н. п. Грушевському, Київ, 1928, ст. 399-425;

Сьогодні йдуть досліді, щоб визначити приблизну хронологію життя й володіння князя Кия. З факту, що Нестор говорить про імператора, але не назвав жадного з VII-X ст., хоч добре знав Гераклія (поч. VII ст.), можна заключити, що князь Кий жив в ранній добі. Порівнюючи історію грецького письменника Прокопія (ст. 65 і слід. цієї праці) про антського князя Хилбудія з переказом Нестора про Кия, Академик Рибаків зробив заключення, що це одна й та сама особа. Це вже вказує, що він жив і діяв в часах імператора Юстиніяна I (527-565) або котрогось із його кількох безпосередніх наслідників, напр. Юстина II, Тиберія, Маврикія чи Фоки.

Можна допустити, що князь Кий жив в часах Юстиніяна, який за новішими дослідями був Слов'янином, тому така приязнь з іншим слов'янським князем була

каже, що згодом Полян “примучували” Дуліби (це натяк на впливи західних племен над Києвом), а ще пізніше “козари” (Хозари) казали їм платити дань, яку Поляни платили по одному мечеві “від дима”¹⁶⁾.

Київ став “матір’ю руських городів”. Одні дослідники зачинають його значення від VIII ст.¹⁷⁾; інші пересувають його значення в часи Антів і Готів, або навіть в часи Сарматів і Скитів¹⁸⁾. Київ завдячував своє велике значення не лише своєму центральному положенню та політичному чинникові, але й соціально-економічним вимогам племені Полян¹⁹⁾. І, хоч їх “примучували” свої племена й Хозари, все ж таки, полянській землі було призначено Богом відіграти найважливішу роль з усіх наших племен. Поляни зорганізували могутню Київську Русь, так що інші племена мусіли платити їй дань. Нестор уживає ім’я “Поляни” останній раз при описі походу Ігоря на Царгород в 944 р., а від тієї події він уживає ім’я “Русь-руський”, що в цілій Повісті Временних Літ повторяється коло 270 разів, хоч Нестор в деяких випадках розуміє під цим ім’ям полянську землю. Згодом і інші племена з гордістю уживали назви “Русь-руський”²⁰⁾.

природньою. В 1902 р. болгарський вчений Йордан Іванов знайшов в Константинополі нагробний пам’ятник з таким написом: “Тут похований Хилбудій, син Самбата. Умер в місяці листопаді. 7 Індикта. Жінка Хилбудія”. Сам Іванов поклав дату смерті Хилбудія на 529 рік та має його за християнина. І ця обставина виявляє приязнь Кия з найбільш християнським імператором Візантії.

Вартим відмічення ще й те, що імператор Константин Порфірородний ще в X ст. називає Київ ім’ям “Самбатас”. Злучуючи всі ці вістки разом, можна думати, що Київ був заснований Самбатом, але він презвав його в честь свого сина Києвом.

Гляди: **Ильинский, Г.** Самбатас Константина Багрянородного, Юв. 36. н. п. Грушевському, Київ, II, 1928, ст. 166-67; **пор. Лященко, А. И.** Киев и Самбатас у Константина Багрянородного, ДАН СССР, 4 (1930), ст. 66-72; **Пор. Ловмянскі, Г.** Генега Панства Рускієго, Справозд. Ак. Наук., 1 (1949), ст. 596. Думки, що назва Самбатас є хозарського походження не мають підтвердження в пам’ятниках.

¹⁶⁾ **Пов. Врем. Літ, II, ст. 229; пор. Рибаків, Б. А.,** Ранная культура восточних славян, Ист. Журн., 2 (1943), ст. 12, 78; його ж: Ремесло древней Руси, М. ст. 225,—доводять, що дійсно на Русі виробляли мечі. Це potwierджує арабський письменник Ібн Хордадбег, кажучи, що “ар-Рус з далеких країв Саклаба привозять до Румського моря шкіри бобрів, чорних лисиць і мечі.

¹⁷⁾ **Пашкевич, ст. 164; пор. Каргер, М. К.,** К вопросу о Киеве в VIII-IX вв., 1940, ст. 62-65; **пор. Киселев, С.,** Двадцять пять лет сов. археологии, 1942, I, ст. 19-51; **пор. Бліфельд, Д.,** 3 археологічних досліджень у Києві в останні роки, ИЗАНУ, I, 1943, ст. 100-116; **пор. Воронин, Н.—Каргер, М. К.,** Поселение (Ист. культ. древней Руси), I, 1948, ст. 197 і слід.;

¹⁸⁾ **Греков, Б. Д.,** Очередные задачи археол. в изучении скифо-сарматского периода, КСДПИ, 34 (1950); **пор. Рибаків, Б. А.,** Анти и Киевская Русь, ВДИ, 1939, ст. 322-37; **пор. Державин, Н. С.,** Славяни в древности, 1945, ст. 18-19;

¹⁹⁾ **Грушевський, ІУР, I, 379, 382-83; пор. Ловмянскі, Г.,** Стан бадань над подложем господарчим і сполечним паньства рускієго, Пш. Гіст., 43, (1952), ст. 34-59;

²⁰⁾ **Третьяков, П. Н.,** Расселение древне-русских племен по археологическим данным, Сов. Арх., 4 (1934); **пор. Смирнов, П.,** Волжский шлях і стародавні Руси, 1928, ст. 224; **пор. Державин, цит. тв., ст. 24-25; пор. Мавродин, О.,** Основные этапы этнического развития русского народа, I, 1950, ст. 58,—думают, що значення племен на Русі зникло вже в VIII-IX ст. Натомість Нідерле в своєму творі п.з. Найдавніший поділ Слов’ян на племена (1912, ст. 29) думає, що це сталося щойно в IX-X ст. Інші автори, налр. **Орлов, А.,** Древняя русс. литера-

2. Звідки взялася назва "Русь"?

Вже літописець Нестор шукав відповіді на це питання, бо так зачинає свою Повість Временних Літ: "Откуда есть пошла Русьская земля, кто в Киеве нача первіе княжити, и откуда Русьская земля стала есть". І, хоч багато подій було ще в живій пам'яті народу, Несторові не вдалося знайти задовільної відповіді на поставлене питання. Він поклав лише свою гіпотезу, над якою дослідники й досі ведуть гарячі дискусії, притягаючи щораз більше матеріалу, який був Несторові недоступний, напр. свідчення грецьких (крім хронографії Амартола), римських, вірменських, сирійських, арабських, німецьких і інших авторів.

Все ж таки, є ще й сьогодні автори (т. зв. норманісти), що приймають беззастережно всі погляди Нестора, як справа іде про початки Київської Держави й про назву "Русь", підкреслюючи велику повагу Повісті Временних Літ. Безсумнівно, вона свідчить про велику особисту культуру, ерудицію та великий патріотизм її автора, сина Полянської землі, що в своїй вузькій монастирській келії хотів збагнути події минулого й розказати їх своїм сучасникам і наслідникам про світлі сторінки його народу не так для цікавості майбутніх дослідників, як для морального збудування прийдешніх поколінь, щоб діти вміли цінити працю й важку боротьбу батьків для могутності Української Держави. Цю благородню ідею автора Повісті можна відчутти майже на кожній її сторінці.

Нам треба мати в тямці, що Нестор списував свій твір в часах великих княжих міжусобиць, тому він хотів поставити перед очі розсвареним князям світлий приклад основників їх династії. Крім своїх і деяких чужих джерел, Нестор подав народні перекази, тому в Повісті є чимало легендарного матеріалу, головню про початки Київської Держави, напр. хронологія Рюриковичів між Олегом та Ігорем (Ігор мав 67, а Ольга 59 років, як їм уродився син Святослав), а не говорити вже про пізніші кількакратні перерібки Повісті різними редакторами та зміни, пороблені перепицниками. З тих причин треба підходити до деяких вісток Повісті з великою дозою обережності, а головню тоді, як інші пам'ятники подають історичні вістки, що вияснюють обставини й події, невідомі Несторові. Що найголовніше, треба мати в тямці, що головною ціллю написання Повісті було подати історію династії Рюриковичів, що мала прийти з Новгороду до Киє-

тура, 1939 (1945), ст. 12-13; також Юшков, С., Общественно политический строй и право Киевского государства, 1949, ст. 93,—думають, що це сталося в X-XI ст. Шахматов, А. А., К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей, ЖМНП, 1899, ст. 354, думав, що це сталося аж по смерті князя Ярослава Мудрого, як він поділив князівства між своїх синів. Це, однак, був чисто політичний поділ удільних князівств і бувало, що землі кількох племен підлягали одному князеві.

ва й від неї мала б піти назва "Русь". Для кращого зрозуміння тієї справи пригляньмося деяким уступам Нестора, де він говорить про сусідні народи, наші племена та про Русь.

"Афетово бо колѣно: варязи, сви, урмане, готе, русь, агняне, галичане, вольхва, римляне, нѣмци, корлязи, венъдици, фрагове, и прочии ²¹⁾).

"А по рѣцѣ Оцѣ, где втечетъ в Волгу, мурома языкъ свои, и черемиси свои языкъ, мордва свои языкъ.. Се бо токмо словѣнескъ языкъ в Руси: поляне, деревляне, ноугородци, полочане, дреговичи, сѣверь, бужане..." ²²⁾).

"Въ лѣто 6360 (852). Индикта 15 день, наченшу Михаилу царствовати, начашася прозивати Русьска земля ²³⁾).

"Рѣша Русь, чюдъ, словѣни, и кривичи вси: земля наша велика и обилна, а наряди в ней нѣтъ. Да поидите княжить и володѣти нами". И избрашася 3 братья з роди своими, пояша по собѣ всю русь, и придоша; старѣйший Рюрикъ, сѣде Новѣгородѣ, а другий Синеусъ, на Бѣлѣ озерѣ, а третий Изборстѣ, Труворѣ. И от тѣхъ варяг прозвася Руская земля ²⁴⁾).

"Бѣ единъ языкъ словѣнескъ: словѣни, иже сѣдяху по Дунаеви, ихже прияша угри, и морави, и чеси, и ляхове, и поляне, иже ни нѣ зовома Русь ²⁵⁾).

"Тѣм же и словѣнску языку учитель есть Павелъ, отъ него же языка и ми есьмо Русь, тѣм же и намъ Руси учитель есть Павелъ, понеже училъ есть языкъ словѣнскъ и поставилъ есть епископа и намѣсника по собѣ Андроника словѣнску языку. А словенскѣй языкъ и руский одне есть, отъ варяг бо прозвашася Русью, а первое бѣша словене; аще и поляне звахуся, но словенска рѣчь бѣ. Поляни же прозвани бѣша зане в полѣ сѣдяху, а языкъ словенски единъ" ²⁶⁾).

"Въ лѣто 6452 (944). Игорь же совкупивъ вои многи, варязи, Русь, и поляни" ²⁷⁾).

"Въ лѣто 6453 (945). Придоша печенѣзи первое на Рускую землю, и створивше миръ со Игоремъ, и придоша к Дунаю" ²⁸⁾).

При вичислюванні послів Ігоря в 945 р. Нестор каже: "послами отъ Игоря, великаго князя руского, и отъ всякоя княжѣя и отъ всѣхъ людей Руския земля" ²⁹⁾), а під роком 977 каже так: "И поиде Святослав на греки, и изидоша противу Руси. Видѣвше же Русь убояшася зѣло множества вой, и рече Святослав: "Уже

21) Пов. Врем. Літ, вид. Лихачев, I, ст. 10;

22) Там же, ст. 13;

23) Там же, ст. 17;

24) Там же, ст. 18;

25) Там же, ст. 21;

26) Там же, ст. 23;

27) Там же, ст. 33;

28) Там же, ст. 31;

29) Там же, ст. 35;

намъ нѣкамо ся дѣти, волею и неволею стати противу; да не посрамимъ землѣ Рускыи, но поляжемъ костьми, мертвии бо срама не имамъ”³⁰⁾.... “Якоже кляхся ко царемъ гречьскимъ, и со мною боляре и Русь вся, да сохранимъ правая совѣщанья... да имѣемъ клятву от бога, въ его же вѣруемъ в Перуна и въ Волоса, скотья бога”³¹⁾.

Під роком 988 Нестор каже: “И рѣста ей братья: “Еда како обратить богъ тобою Рускую землю в покаянье, а гречьскую землю избавить от лютия рати. Видиш ли, колько зла створиша Русь грекомъ”³²⁾...”. Сим же издаяномъ на ученье книгамъ, събистася пророчество на Русьтій земли... Благословень Господь Исус Христос, иже возлюби новия люди, Рускую землю, и просѣти ю крещеньемъ святимъ”³³⁾.

“Дивно же есть се, колико добра створиль Русьтій земли, крестивъ ю. Ми же хрестьяне суще, не воздаемъ почестья противу оного возданью”³⁴⁾.

“Въ лѣто 6569 (1061). Придоша половци первое на Русьскую землю воевать”³⁵⁾... “Въ лѣто 6576 (1068) придоша инноплеменници на Русьскую землю, половци мнози”³⁶⁾.

Під роком 1078 Нестор каже: “Олець же и Борисъ придоста Чернигову, мняще одолѣвше, а земли Русьскѣй много зло створше, проливше кровь хрестьянску, еяже крове взищеть богъ от руку его”³⁷⁾, а під роком 1093: “Почто ви распря имата межи собою? А погани губять землю Русьскую”³⁸⁾.

“Сего же ради в празники богъ нам наводитъ сѣтованье, яко же ся створи в се лѣто первое зло на Вознесенье господне, еже у Трьполя, второе же въ праздникъ Бориса и Глѣба, еже есть праздникъ новий Русьския земля”³⁹⁾.

* * *

З приложених текстів Повісті можна бачити, як її автор хотів відповісти на питання: звідки взялася в Стародавній Україні назва “Русь-руський” і що він під тією назвою розуміє. Вичисливши деякі народи Європи з “Яфетового коліна”, літописець називає деякі наші племена, кажучи, що вони є Слов’янами. Він одночасно підкреслює, що муром, череміси й мордва не належать до Слов’ян, бо мають свій окремий язик. Він з гордістю подає, що учителем слов’янського “язика”, до якого він зачисляє Русь, був св. Павло, що поставив для них єпископа й намісника Андро-

30) Там же, ст. 50;

31) Там же, ст. 52;

32) Там же, ст. 76;

33) Там же, ст. 82;

34) Там же, ст. 89;

35) Там же, ст. 109;

36) Там же, ст. 112;

37) Там же, ст. 132;

38) Там же, ст. 143;

39) Там же, ст. 145;

ніка. Він каже, що слов'янський язик і руський, це одне. По такому ствердженні перед ним нарастає проблема: якже вичислені племена належать до слов'янського язика (світу), то відколи київські Поляни зачали називатися Руссю?

Не маючи про те докладних вісток, літописець висуває свою теорію, яку розбудовує на північній легенді. Він, найперше, каже, що вже від 6360 (852) р., від першого року володіння імператора Михайла III, це сталося, але не вияснює чому це сталося і як він про те довідався. Поминувши це мовчанкою, він розбудовує свою теорію: Варяги з-поза моря наклали важку дань на Ільменських Слов'ян (Новгородців), тому були ними прогнані у 6370 (862) р., але скоро показалося, що вони не могли вдержати в себе порядку, тому "русь, чюдь, словени й кривичі" (племена, що підлягали Новгородові) рішили запросити до себе Варяг, кажучи: "Наша земля велика й багата, але в ній нема порядку. Ходить княжити й володіти нами". На цей зазив Новгородців, каже літописець, прибуло до них трьох братів: Рюрик, Трувор і Синеус з цілим своїм родом "русь" і від них пішла ця назва.

Тут зразу впадає ввічі нестійкість теорії, бо літописець каже, що вже у 852 р. слов'янські племена мали назву "Русь", а потім каже, що "Русь" взивала Варягів і три брати приїхали до Новгороду, взявши з собою всю "Русь" і від них пішла ця назва. Несторові мусіло бути відомо, що в Скандинавії не було жадного народу, який мав би це ім'я, тому каже, що брати забрали з собою всю Русь⁴⁰).

Основна аналіза Повісті виказує, що її автор користувався т. зв. Начальним або Початковим Літописом, списаним в Києві в першій половині XI ст., мабуть монахом Ніконом. В цьому літописі, як виказав Шахматов, не було легенди про призначення Варягів Ільменськими Слов'янами, ані хронологічного порядку, крім року 852, як дата офіційного визнання назви "Русь". Цю дату Нестор повторив, але не вмів чи не хотів цього докладніше вияснити. Він, знаючи з літопису, що в другій половині IX ст. в Києві княжив Олег Віщий, маючи з собою "варязи мужи", ском-

⁴⁰) Zubrycki, D., Geschichte des Fürstentums Halicz, Lemberg, 1852; cf. Pelesz, J., Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom, Wien, 1878; обидва автори, видвигаючи цю неясність, вказують, що в деяких редакціях Повісті є слова: "рша Русь", а не "роуси, чюдь, словене и весь", з того виходить, що Русь кликала Варягів, а не кликано Русь з Варяжчини. Зрештою, Повість в багатьох місцях відзначає дуже різко відрубність Русі від Варяг. До 862 р., тобто до прогнання Варяг з Новгороду, в Повісті нема згадки про Варяго-Русів, але йде мова про варязьких регентів.

Обидва автори видвигають обставину, що назва Русь була знана на Заході під варіантом "Рутені" вже дуже давно, а за її слідами треба шукати в південній Галлії, коли в V ст. Гуни, увірвались у Західню Європу, разом із Слов'янами, і були побиті, але Слов'яни залишились у Галлії. По смерті Карла Великого ще більше Слов'ян туди переселилося й ціла провінція одержала назву "Провінція Рутенорум", що мала два міста: Сегедунум Рутені й Августу Рутенорум.

бінував цю вістку з легендою про призначення Варяг до Новгороду й від них задумав вивести початок назви Русь⁴¹⁾.

Треба тямити, що Нестор писав свою Повість в часах завзятих міжусобиць князів, і це намагалася використати грецька дипломатія, щоб захопити політичні впливи в Києві й скинути його до ролі свого сателіта. Цю небезпеку бачило патріотичне духовенство, до якого належав Нестор, тому в нього зродилася думка: зв'язати початки Київської Держави з північними Варягами, по яких в його часах в Києві пропав усякий слід⁴²⁾. Така політична концепція, на думку Нестора, могла паралізувати візантійські заходи. Греки, від яких Русь-Україна прийняла християнство, щоправда, в слов'янському обряді св. Кирила й Methodія, але підчинили собі канонічно Українську Церкву, іменуючи для неї грецьких митрополитів, що мали не лише виконувати власть первоієрархів, але й впливати на державні справи Русі-України⁴³⁾.

Візантійці мали своїх імператорів за Божих помазаників і вважали, що з Божої волі вони єдині мали найвищу власть над усіма християнами Сходу й Заходу, тому вимагали від українських князів повного послуху імператорам. Не підлягає сумніву, що Греки в XI-XIV ст. змагали до повного підкорення Русі-України, напр. надавали нашим князям різні почесті, титули й навіть імператорські уряди⁴⁴⁾. Вони безнастанно втовкмачували в голови українських людей, що через прийняття християнства з Константинополя уся руська влада взяла свій початок від Греків, бо за "волею Божого помазаника" Русь була впроваджена в сім'ю християнських цивілізованих народів. І, як Українська Церква мала коритися волі патріярха, так і Українська Держава мала коритися

⁴¹⁾ Шахматов, А. А., Сказание о призвании варягов, ИОРЯС, 9 (1904), ст. 284-365; автор твердить, що в Скандинавії ніде й ніколи не було народу Русь, а теорія про "Руотців" не видержує наукової критики. Крузе, Ф. О., О происхождении Рюрика, ЖМНП, 9 (1836), ст. 43-73; пор. Белаев, Н. Т., Рорик Ютландскій и Рюрик Начальной Летописи, СК, 3 (1929), ст. 215-270; пор. Вернадський, цит. тв., ст. 338-39; ці автори хотіли погодити легенду про призначення Варяг з історичними вістками про Рорика з Ютландії, ур. к. 800 р. Десь к. 843 р. він зачав вести авантюричне життя, напр. у 845 р. наїхав на французькі, а згодом англійські побережжя та Фрізлянд. Він, кажуть автори, знаючи про наїзд Варягів на Новгород, міг наїхати туди у 862 р. Однак, західні пам'ятники не згадують нічого про його братів. Вернадський допускає, що це були епітети-синоніми самого Рюрика. Він також каже, що вже тоді назва Русь була знана в Києві й над Азовським морем, і це було відоме в Новгороді, тому й Рюрик її прийняв.

⁴²⁾ Юшков, С., Общественный строй, ст. 53, гадає, що по поході Ігоря на Константинопіль варязькі впливи в Києві зовсім зникли. Якубовскій, А. О., О русско-хазарских і русско-кавказких отношениях в IX-X вв., УАН, 3 (1946), ст. 463, доводить повну слов'янізацію Варягів в половині X ст.; Лященко, П., История народного хозяйства СССР, 1947, 1, ст. 96, — та Лихачев, цит. твір, II, ст. 269, — приймають те саме. Пашкевич, цит. твір., ст. 173, очевидно, цього не приймає, а перебільшує роллю Варяг у Києві.

⁴³⁾ Пов. Врем. Літ, II, ст. 113; пор. Томашівський, С., Історія Церкви на Україні, ст. 124-159; пор. Нагаєвський, І., Київський князь Дмитро-Ізяслав і Петрів Престол в Римі, Іярктон, 1958, ст. 18-20;

⁴⁴⁾ Соловьев, П., Русские архиереи из Византии, Киев, 1913, ст. 37; пор. Лихачев, цит. тв., II, 113;

ся волі імператора ⁴⁵⁾, якого наказів мав слухати сам патріярх, а навіть папа, єпископ Старого Риму.

Такій політиці Греків противився св. Володимир, його син Ярослав Мудрий і внук Ізяслав I; митрополит Іларіон та архимандрит св. Теодосій, якого вихованком був літописець Нестор. Це й було тлом, чому останній задумав зв'язати початок нашої державності з Варягами ⁴⁶⁾. З другої ж сторони, Нестор твердив, що "словенський язик і руський одно єсть, от Варяг прозвашася Русью, а первое биша словене", і цим хотів не лише підкреслити слов'янство Русі, але також відрубність церковного слов'янського обряду св. Кирила й Methodія, з якого він був гордий, бо приєднав ще дві легенди: про св. Апостола Павла—учителя Слов'ян та про благословення Київських гір св. Апостолом Андреем, братом св. Петра.

Упорядковуючи початкову хронологію Київської Держави, Нестор пересунув дату визнання назви "Русь" з 852 між 859-862 роки, бо саме в тих роках відбулося хрещення князя Аскольда і його дружини, дуже правдоподібно, самими Апостолами Слов'ян, св. Кирилом і Methodієм, про що згадаємо докладніше в кінцевому розділі.

Прихильники буквального розуміння легенди про призначення Варяг покликаються ще на записку Нестора під 6453 (945) роком, де говориться про Ігорових послів, що присягали доховати вірність клявзулям договору з Греками ⁴⁷⁾, а головне, що там

⁴⁵⁾ Мабуть, найклясичнішим прикладом вмішування візантійського імператора у справу нашої Церкви, є історія відновлення Галицької митрополії в першій половині XIV ст., коли то Галицько-волинська держава по вимерттю княжої династії опинилася в дуже важкому положенні.

Патріярх Іван XIV ерегував згадану митрополію, але він був усунений з престолу, а його наслідником став Ісидор Бухир (1347 р.), який анулював його рішення на домагання Москви. Імператор Іван Кантакузен, що усунув Івана XIV, посудивши його в ересі й екскомунікувавши його, вислав свою "Хризубуллу" до волинського князя Любарта-Дмитра, де між іншим писав: "Мій імператорський маєстат тебе повідомляє, щоб ти постарався прислати сюди галицького єпископа (митрополита Теодора—І.Н.) і щоб ти Святішого Митрополита Київського (Теогноста, що жив на Москвщині—І.Н.) і Екзарха всієї Русі прийняв від цієї хвилини за митрополита... як це було передтим. І коли ви, християни, в почутті побожності, покори й в послуші св. Церкви, прийняли церковні рішення, де говорилося про оснування Галицької митрополії, так і тепер прийміть це, що ця сама Церква вияснює і мій цісарський маєстат рішає: попередній порядок мусить бути привернений, і маєте це зарядження з радістю прийняти, як свою повинність, хосенну для ваших душ. Має статися все так, як мій маєстат повідомляє. (Акти Конст. Патріярхів, I, ст. 261).

⁴⁶⁾ Відомо, що подібні намагання Греків були в Болгарії, про це гляди: Приселков, М. Д. Русско-визант. отношения IX-XIII вв., ВДИ, 1939, ст. 193; пор. Дунчев, Н., Славяно-болгарские древности IX в., БС, 9 (1950), ст. 6 і слід.; Тут скажемо, що політична концепція Нестора не мала великого успіху, а дуже скоро грецькі впливи через князя Всеволода, якого жінка була грецькою княжною, взяли верх. Приселков довів, що під кінець XI і на поч. XII ст. грецька ієрархія в Україні робила старання усунути слов'янську мову з Літургії та заступити її грецькою, але постава народу й духовенства була засильною й цього їм не вдалося зробити.

⁴⁷⁾ Пов. Врем. Літ, I, ст. 34 і 35; не знаємо докладного часу списання цього договору, напр. Татищев клав його на 20 квітня 945 р. В ньому імпер. Роман, тєсть Константина Порфір., та його два сини, Константин і Степан, що були

побіч слов'янських імен є варязькі, отже Русь, це Варяги. Перш за все, між підписаними послами й купцями є різні імена: слов'янські, естонські, скандинавські і чудські, а деякі з них, що колись дуже давно могли бути германськими, вже слов'янізовані, так що нема основи до твердження, що люди з тими іменами не були Слов'янами, бо не знаємо відколи ці імена були в ужитті в Стародавній Україні, куди дісталися дорогою запозичення мовного скарбу від Герман, як це вже довів учений Шафарик ⁴⁸). В своєму зіставленню слов'янських, германських, скандинавських, готських та англо-саксонських імен власних він виказав велику спорідненість семантики в наслідок вікового сусідства. Такої спільноти імен не знайдемо між Індійцями, Персами й Медами, дарма, що всі вони жили в дуже близькому сусідстві з собою довгі віки. Витворення подібності наведених слов'янських імен з германськими мусіло статися вже по переселенні індо-європейців в Європу, бо в старо-слов'янській мові нема слідів старих азійських імен, а велика спільність з Кельтами, Германами, Скандинавцями та Англо-Саксонцями, напр. чеський князь називається Героман (872 р.); німецький король, син Арнульфа (895 р.) називався Святополк; данський король (1167 р.) має слов'янське ім'я Борислав і т.д. Інтересний факт, що однакові імена знаходимо в скандинавських Норман, паннонських Слов'ян і задунайських Сербів, дарма, що вони не стикалися безпосередньо з собою.

Така подібність, безсумнівно, мусіла бути й у нас, але чужі пам'ятники не подали їх стільки, як це сталося з південними й західними Слов'янами. Отож чужі імена на договорі князя Ігоря з Греками, записані Нестором, не дають основи до твердження, що імена із скандинавським звуком не були уживані в Києві вже дуже давно, ще перед тим як Європа довідалася про Варяг ⁴⁹). Натомість, порівняльні досліди над подібністю старо-української й скандинавської мови виказали лише 17 скандинавських слів в нашій мові, ось вони: ящик, скот, гридь, карб, кнут, лава, суд,

короновані на ко-імператорів в 924 р., були заслани в тюрму в дні 20 січня 945 р., як Порфірородний став самодержавцем. Тому згаданий договір мусів бути підписаний ще перед їх замкненням, гляди: **Острогорскі, Г.**, *Ист. Виз. Держави* (по-англ.), 1957, ст. 246-47.

⁴⁸) **Шафарик**, *цит. тв.*, I, ст. 53-57,—зробив порівняння слов'янських імен власних з кельт. і герм., що їх записали гр. і рим. письменники в давніх часах. Наведемо деякі імена: Болегард, Подград, Радград, Собеград, Вшеград, Поліград; Болегаст, Будигост, Доброгост, Домагост, Пирогост, Радогост, Вітогост; Безман, Драгоман, Любман, Лютоман, Радиман, Спітиман, Венцеман; Бранимір, Будимір, Драгомір, Владимір, Влатомір, Моймір, Мезамір, Недамір, Радомір, Дір, Звиномір; Чтіград, Домарад, Люторада, Мезірад, Обрад, Саморада; Добровлад, Духовлад, Імівлад; Лютовід, Маловід, Срєвід, Від, Віда, Відімір; Богувіт, Далвіт, Добровіт, Віта, Вітан, Вітогост, Вітолід, Вітомір; Людомисл, Людгор і т.д. Багато з вище поданих імен були в уживанні германських народів або без змін, або з дуже незначними змінами.

⁴⁹) **Державин, Н.**, *Об этногенезе древнейших народов днепровско-дунайского бассейна*, 1939, ст. 286; *пор. Приселков, Русско-виз. отношения*, ст. 99; *пор. Греков, Б. Д.*, *Крестьяни на Руси с древнейших времен до XVII в.*, 1946, ст. 88; *cf. Vasiliev, A.*, *Attack on Constantinople in 860*, 1946, pp. 229-233;

тивун, шнека, ябетник, лар, луда, рюжа, скиба, стул, стяг, якір⁵⁰). Це все, що залишилося на Русі по Варягах, але невідомо, чи деякі з тих слів не прийшли до нас через Готів.

Ще згадаємо, що контроверсійною являється записка Константина Порфірородного, подана в 9 гл. його твору "Про Управу Державою" п.з. "Про Русів, що приїзять на моносилах з Русі до Константинополя". Там він подає назви Дніпрових порогів: Есупе (Не спи), Улворсі (Островуніпрах), Геландрі (Звінкий), Неясит, Варуфорос (Вульнепрах), Леанті (Веруце) та Струкун (Напрезе). Він каже, що одні з тих назв руські (руссісті), а другі слов'янські (склябіністі). Ці назви, як видно, сильно перекручені й ззеленізовані, як зрештою, всі імена північних народів в творах грецьких письменників. Варязькі купці й дружинники були в Києві й інших містах Русі-України та їздили до Константинополя. Тому, звичайно, могли мати назви порогів і в своїй мові, бо шлях "з Варяг в Греки" був міжнародньою дорогою: північ-південь і навпаки. Варяги, приїжджаючи з Києва до Константинополя подавали себе, що вони з "руського роду", тобто з Руської Держави, бо ж всі вони прийняли ім'я "Русь", хоч могли говорити ще своєю мовою. Назва "Русь" була знана на Заході в IX ст., напр. анналістові з Інгельгайму, а Баварський Географ знає окреме автохтонне плем'я "Руззі" на українських територіях без жадного застереження, що воно могло з'явитися там недавно.

Німецький дослідник Баєр, основник т. зв. норманістичної теорії про початки руської державности, на основі згаданих угорі текстів намагався довести, що Русь, це Варяги. За ним пішли Штрубе де Пірмон, Френ, Круг та Шлецер, додаючи свої аргументи: згодом цю теорію прийняли московські дослідники, напр. Карамзин, Погодін, Куник і інші, що хотіли перенести початки руської державности з півдня на північ. Куник притягнув до тієї теорії західні пам'ятники й переніс вагу теорії на етнологічні й філологічні чинники. Одначе, цей меткий і здібний дослідник скоро переконався в нестійкості тієї теорії. Він пішов глибше й висунув нову, т. зв. готську теорію про початки назви "Русь", а за ним пішов Будилович. Це вже був поступ, що спрямовував досліди в більше властивому напрямі, бо бодай тихо брав під увагу Державу Антів, без чого не можна зрозуміти постановня Київської Русі. Проти нього виступив Браун, підкреслюючи, що маленькі християнські колонії Готів в Криму, добре відомі Грекам, ніяк не можна утотожнювати з "трізною Руссю", але не по-

⁵⁰) Thörngust, C., Studien über die nordischen Lehnwörter im russischen, TSP, (1948), pp. 271-73; cf. Falk, K., Dneprforsarnas nahm Kaiser Konstantin VII Porphyrogenitos', De Adm. Imperio, LVA, 1951, p. 255; пор. Грушевський, М. С., ІУР, I, ст. 621;

трудився піти ще глибше, тому піддержав норманізм ⁵¹).

Тепер настав спір, до якого притягнуто арабські й інші східні пам'ятники в доказ, що "ар-Рус" (Русь) це не Варяги, а Слов'яни (Саклаб). Нові орієнталісти ⁵²), а головню Маркварт ⁵³), дуже сильно захитали норманістичну теорію. Останній довів, що назва "Русь" (Rhos) була добре знана над Чорним морем ще задовго до появи мітичного Рюрика над Ладогою, від якого Нестор задумав вивести цю назву. З огляду на те, що Греки не могли одержати її від арабо-турецьких народів, бо вони не зачинають жадної назви з літери "р", за її початком треба таки шукати на українських територіях. І Маркварт зачав від Причорномор'я, де колись перебувало готське плем'я Герулів-Грос і від нього виводив назву "Русь" (Rhos). Він покликався на сирійського письменника Захарію Ретора, що знав таких людей в тих сторонах, що були високі тілом, з синіми очима та не їздили на конях ані не носили зброї. Ось, каже Маркварт, від цього племені пішла назва "Рос" (Грос), бо воно дожило на Прикавказі аж до VIII ст. і злучилося з Варягами, що прибули з півночі й тепер всі почали їх називати "Рос". Маркварт ідентифікує це плем'я з Росоманами Йордана.

Одначе, свідчення Захарії Ретора, що Грос не мали зброї противоречить свідченням Прокопія й Павла Диякона, які кажуть, що Герули мали зброю, а по упадку Готів їх підбили Гуни. Ми ж знаємо, що Росоманів Йордана Гуни не підбили, але вони злучилися з Антами й виступили проти Готів і тому важко ідентифікувати "Грос" з Росоманами (Роксолянами) Йордана. З другої ж сторони, не можна певно сказати, чи "Грос" Захарії—це Герули Прокопія, або Роксоляни Страбона й Птоломея. Крім того, аргументація Маркварта послаблюється вісткою Прокопія про звичай Герулів, що по смерті чоловіків їх жінки заподіювали собі смерть, бо в германських народів такого звичаю не було й це кладе в сумнів "германство" Грос. Натомість Масуді оповідає, що Слов'яни й Руси Хозарської держави мали звичай пали-

⁵¹) Браун, Ф., Гипотеза проф. Будиловича о готскомъ происхождении названия "Русь"; його ж: Разискания въ области готско-славянскихъ отношени, АН, 64 (12), 1899;

⁵²) Гаркави, А. Я., Сказания мусулманских писателей о славянах и русских, 1870; його ж: Сказания еврейских писателей о хазарах и хазарском царстве, 1874; cf. Abrens, K., Krüger, G., Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor, Leipzig, 1899;

⁵³) Marquart, J., Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, 1903,—цей автор довів, що назва "Руотсі", якою називали Шведів сусідні народи (Естонці й Фінці) не залишилася в жадному пам'ятнику. За норманістами фінська назва "Руотсі" мала б розвинулася на візантійське "Рос" або арабське "ар-Рус". Перша з них знана вже в 839 р., а арабська "ар-Рус" в тому часі виступає в письменника Муслім бен Абн Мусліма. "Рос" уживано в Візантії в множинному значенні, а на Русі в однині. Не можливо, щоб цю назву Греки запозичили від Хозар, бо Араби й Турки не зачинають слова з літери "р", напр. Татари називають Русь "Урус", Кіргізи "Орус", Чуваші "Вирис", Монголи "Орос", Мадяри "Орош", Араби "ар-Рус". Отже "Рос" не дісталоя від них до Греків.

ти живцем жінок по смерті їх чоловіків. Це потверджують Ібн Фадлан, Ібн Руст та Гурдезі.

Прихильники готської теорії ⁵⁴⁾ приймають появу Варягів (Руотсі,—цим ім'ям називали Шведів Фінці й Ляпонці й з нього мала б витворитися назва "Русь") над Чорним морем і їх злуку з кримськими Готами, з чого постала Тмутороканська Русь. Смаль-Стоцький думає, що назва "Русь" (з великої літери) злялася із старовинним українським словом "русь" (з малої літери), бо їх звук однаковий, хоч значення інше. Яке ж було у нас первісне значення слова "русь"?—питає Смаль-Стоцький. Це панівна верства: князь, дружина й бояри,—а на самому споді суспільної драбини була "чернь", народня маса: міщани, смерди, закупи й раби. Отже "русь" і "чернь" стали семантичною антитезою, немов день і ніч, горяч і холод, вище й нижче. Чернь-маси в противенстві до "русявого" (прикметника не-чорного), ясного волосся. І це є відгук держави Готів, що панувала над Слов'янами, тому нарід звав їх "руссю", а себе "черню", бо чорні очі й брови є ідеалом Українців. Таким чином, вже в добі Антів скристалізувалося слово "русь" (з малої літери), а по приході Варягів воно було приложене до них, як "Русь" (з великої літери).

Безсумнівно, за якимсь зв'язком "русь-русявий" з "Русь-Рос" промовляє подекуди записка хронографа Теофана під 773 роком, де кажеється, що в травні Індикта XII імператор Константин V Копронім вислав свою флоту проти Болгар, а сам поїхав на Дунай проти "рузіос" (тобто "русявих"). Можливо, що він мав на думці Русь, яка воювала тоді на спілку з Болгарами. Слово 'рузіой' (русяві) згодом в Греків витворилося на "Русь" (Рос). Так, принаймні, розумів це дослідник Ассемані з XVIII ст. Також згаданий Масуді в своїй записці стверджує, що Греки називали наших предків "рузіой"—русявими в прикметниковому значенні ⁵⁵⁾. Подібно Лютпранд з Кремони, що був добре ознайомлений з двором імператора в Константинополі, потверджує це саме, хоч готов уважати Русь північним народом ⁵⁶⁾.

Можна б погодитися з теорією семантичної переміни слова "русь" в назву "Русь", якби вона включала українських слов'янських предків, бо напр. письменник Прокопій, говорячи про Антів і Склавенів, твердив, що обидва народи є високі, сильної будови тіла, а їх волосся не є ясне, згл. жовте, ані не переходить

⁵⁴⁾ Vernadsky, G., op. cit., cf. Smal-Stocki, R., Slavs and Teutons, 1950; пор. Ключевский, В. О., Курс Русской Истории, М, 1956, I, ст. 167;

⁵⁵⁾ Marquart, pp. 842 seq.; Масуді каже так: "Шоста дорога (шлях з Малої Азії до Константинополя) називається Абидос. Це вхід до проливу, що вливається в Єгипетське й Сирійське моря, а від моря Маотіс, зв. Хозарським, бере свій початок... Тут (при вході до проливу) є румське місто, зване аль Мусанат, що хоронить кораблі Кудкана і інших руських племен, що плавають по морі. Ромеї називають їх "Рузія", то є русяві".

⁵⁶⁾ Лютпранда, Антиподозіс, вид. Бекерж 1915, гл. 5, ст. 5;

в темну барву, а всі вони русяві-рузіой. Греки не забули Антів, тому перенесли цю назву на їх нащадків у VIII-IX ст., як вони відновили свої грізні походи на чорноморські побережжя. В ході часу прикметник "рузіой" прибрав форму одиничного іменника "Рос", уживаного на означення множини "Русь".

Пояснювання слова "русь"—панівної верстви, як антитези до слова "чернь"—народньої маси, важко прийняти, бо ніхто не може сказати, яку барву волосся мали наші стародавні племена Неврів, Агатирсів, Карпів, і т.д. Гіпотезу вищости "русявих" над "чорними" захитує свідчення Геродота про плем'я Будинів, сусідів і споріднених з Неврами, що вони були високі, синьоокі й ясноволосі. Чейже ніхто досі не мав відваги говорити про присутність будьякого германського племені на середньому Дніпрі п'ятсот років до народження Ісуса Христа. Так само не можна погодитися з тим, що панівна верства Антів, а згодом Київської Русі мусіла мати "русяву" барву волосся.

На всякий випадок, за назвою Русь треба шукати на наших територіях вже в давніх часах, бо напр. св. Єфрем із Сирії (+ 373 р.), в своїх письмах згадує про нарід "Рос" на Причорноморі, що були синами Гетім з Яфетового покоління, отже має на думці їх європейське походження⁵⁷⁾. І це знову спрямовує нашу увагу на Йорданових Рос(о)-манів або ще далше Страбонових і Птолемеєвих Роксолянів.

Що назва Рос (Рош) була знана Грекам, знаходимо деяку вказівку в творах патріярха Прокла⁵⁸⁾, що, говорячи про загрозу варвар ромейській державі в часах імператора Теодосія, цитував слова пророка Єзекіїла про північних князів Гога, Роша, Місоха й Тобела⁵⁹⁾. Вже дослідник Нідерле звернув увагу, що патріярх мав на думці плем'я "Рош" на Причорноморі⁶⁰⁾. Інтересно, що ці самі слова пророка Єзекіїла приложив чотириста років пізніше патріярх Фотій до Київської Русі, як вона напала

⁵⁷⁾ Дяконов, А. П., Известия Псевдо-Захарии о древних славянах, АН, Москва, 4, (1939), ст. 87;

⁵⁸⁾ Сократ, Церкв. Історія, VII: 43, в Мінь, П. Г. 47, ст. 833;

⁵⁹⁾ Єзекіїл, 38: 2, 39: 1;

⁶⁰⁾ Нідерле, цит. тв., I, ст. 93; Дворнік в цитованій праці висуває трудність, що слова єврейського тексту "незі Рош" в грецькому перекладі 70-ти були помилково переложені на "князь Рош", бо латинська Вульгата св. Єроніма має ці слова "прінцепс капітіс" (головний князь), тому Єзекіїл мав на думці не одного князя Рош, але скитські народи: Магогів і Масагетів. Одначе, факт, що чотириста років по Проклеві його наслідник Фотій знову покликався на ті самі слова Єзекіїла під час наїзду Русі на Константинопіль у 860 р. має свою вагу. Фотій, один з найбільших знавців св. Письма в тому часі, не ужив цього тексту przypadково, але приклав його до "жорстоких Рос" (Рош), бо писав про те в своїй Енцикліці до всіх східних єпископів. Перекладачі 70-ти мусіли знати про існування племені "рош" в північно-кавказьких околицях, де Захарія Ретор кладе своїх "Грос". Обставина, що Страбон і Птоломей не знали племені "Рош" є лише сповидна, бо обидва згадують про плем'я Роксолян, що жило між Дніпром і Доном. (Страбон, Географія, II, 5 і 7; Птоломей, Географія, III: 7); а Тацит (Історія, I: 79) розказує про їх напад на Мезію в 60 р. по Христі, хоч, щоправда, називає їх географічною назвою Сарматів.

на Константинопіль у 860 році. Як згадано, Страбон і Птоломеї знають плем'я Роксолян між Дніпром і Доном, тому дослідники думають, що ця назва постала через злиття двох племен: Рос—Аляни⁶¹⁾. Вартою відмічення є також згадка арабського письменника Ібн Руста про плем'я Рух-Ас на Кубані й це дало притоку до думання про постання назви Русь в часах Хозарської імперії⁶²⁾, так що по появі Варягів над Доном це антське плем'я злучилося з ними, як натякають норманські заги й “рунські” написи⁶³⁾. З тієї злуки мав би створитися Таманський ханат (згодом Тмутороканська Русь), що унезалежнилася від Хозар к. 825 року.

* * *

Літописець Нестор, хоч і помістив легенду про призначення Варяг, але часто запевняє, що Русь і Слов'яни, це одне, бо в них одна мова, одна віра та одна слов'янська грамота. Що Русь була дійсно слов'янською маємо свідчення арабських письменників, які описують нашу землю, її слов'янські звичаї та побут наших предків, напр. аль Балхі, Істархі⁶⁴⁾ та Хавкаль⁶⁵⁾. Перший з них знає три осередки на Русі: Куябу (Київ), Славю (Новгород) та Артанію. Над ідентифікуванням останньої назви велись дискусії вчених: одні шукали за нею над Азовським морем, а другі кажуть, що за нею треба шукати на Волині або в Карпатах (Біла Хорватія)⁶⁶⁾. Це останнє найправдоподібніше; він міг мати на

⁶¹⁾ *Genesius, G.*, *Thesaurus linguae Hebraicae et Chaldaicae Veteris Testamenti*, Lipsiae, 1835, p. 1253; cf. *König, E.*, *Zur Vorgeschichte des Namens "Russen"*, p. 82; cf. *Assemani*, op. cit., I, p. 221;

⁶²⁾ *Vernadsky*, op. cit., pp. 82, 106-261;

⁶³⁾ *Halvdankoht*, *The Old Norse Sagas*, N.Y., 1913; cf. *Gordon, E. V.*, *An Introduction to Old Norse*, Oxford, 1927, pp. 160-72;—але написи походять з пізнішого часу; можна погодитися, що такий злуці наших предків сприяла загроза від Арабів, що досягнули тоді долішнього Дону, і що з такої злуки міг постати Таманський ханат. Порфірородний згадує про появу народу Савартів над Азовським морем в 739 р. і їх війну у Вірменії в 750/60 р. Вернадський видвигає також можливість, що Варяги прийняли ім'я “Рух-Ас” і разом з тим плем'ям заснували згаданий ханат в Тамані (згодом Тмуторокань). Однак, нема певності, чи Саварти мали щось спільного з Германіями, бо це могло бути якимсь кочовим плем'ям з Азії, пропущене Хозарами для боротьби з Арабами, напр. Савдарати, про яких згадував Геродот.

⁶⁴⁾ *Гаркави*, *Сказання мусульманських писателів*, ст. 276-77, наводить такий уступ аль Балхі: “Руси складаються з трьох племен, з яких одне є ближче Болгар, а їх володар живе в місті, званому Куяба (Київ), що є більше від Болгара. Друге плем'я дещо далше від першого називається Славія (Новгород). Ще інше плем'я називається Артанія, а його володар живе в Арти. Його люди приходять торгувати до Куяби. Щодо Арти, не пригадую собі, щоб будь-хто з чужинців туди заходив, бо вони вбивають чужинців, які зайдуть в їх край. Самі ж вони їдуть водою і торгують, а про свої справи не говорять нічого і не дозволяють нікому йти за ними, чи заходити в їх край.

“Арти вивозять гарних соболів і свинець. Руси палять своїх мерців, а з багатьома є спалювані добровільно дівчата. Деякі з Русів голять бороди, а інші залишають чуби. Їх одежа: короткий кафтан, а одежа Хозар, Болгар і Буджаків: довгі кафтани. Руси торгують з Хозаром, Румом і Вел. Болгаром. Вони на півночі сусідують з Румом і є численні й такі сильні, що наклали дань на північні провінції Рума”.

⁶⁵⁾ *Маркварт*, ст. 517-518,—подає подібний текст Ібн Хавкаля;

⁶⁶⁾ *Пархоменко, В.*, *Три центра древней Руси*, ИОРИС, 1913, ст. 81; його ж:

думці Волиняна Масуді й Хорватію (Артанія-Хорутанія?). Інтересно, що інший арабський письменник Ібн Хордадбег, описуючи маршрути жидівських купців, каже, що вони "ідуть шляхом руських купців, які прибувають з далеких околиць Саклаба (Слов'ян) до моря Румського". Він каже, що в Багдаді були руські перекладчики, що називали себе Слов'янами й були християнами. Мугамед бен Ішак також називає руських купців Слов'янами, не уживаючи назви "ар-Рус", але просто Саклаб ⁶⁷). Ібрагім Ібн Якуб, що в X ст. подорожував по Русі, писав, що до Фраги (Праги) ідуть Русі з Кракова і інші Слов'яни (Саклаб) ⁶⁸). З цього виходить, що в X ст. назва Русь була уживана всюди на наших територіях аж до Кракова ⁶⁹). Русь для Арабів, це Слов'яни, а їх свідoctво вважається достовірним ⁷⁰).

На закінчення цього розділу згадаємо ще один автентичний і достовірний пам'ятник, це т. зв. Документ з Рафельштетен ⁷¹). Це офіційний документ міста Рафельштетен над Дунаєм, що походить з 903-907 рр. і подає висоту мита на товарі закордонних купців. Там говориться, що Слов'яни, які приходять з Русі або з Чех, можуть торгувати всюди, але є зобов'язані заплатити приписане мито. Дослідники є думки, що цей митний устав свідчить, що Русь на початку X ст. мала політичні впливи на Шлеську й в цілій Галичині включно з Краковом ⁷²). Ці краї, як згадано, по упадку Моравської Держави були під властю Русі Олега

Начало християнства Руси, 1913, ст. 43 і слід.; пор. Мошин, В., Начало Руси, БС, 3 (1931), ст. 305; пор. Греков, Б. Д., Культура Киевской Руси, 1944, ст. 55; пор. Рыбаков, Б. А., Анти и Киевская Русь, ВДИ, 1939, ст. 335-37; пор. Биковский, С., К вопросу о трех древних центрах Руси, ТВПН, 3 (1928), ст. 40; пор. Ляпушкин, И. И., Славяно-русские поселения IX-XI вв. на Дону и Тамани, МИА, 6 (1941), ст. 236; пор. Карасик, А., К вопросу о третьем центре древней Руси, ИЗ, 35 (1950), ст. 304-05; пор. Удальцов, А., Основные вопросы происхождения славян, ОС АН СССР, 14-17 (1944-1945), ст. 109; пор. Греков, Б. Д., Образование русского государства, ИАН, 2 (1945), ст. 136;

⁶⁷) Маркварт, ст. 350;

⁶⁸) Steinherz, E., Einwanderung der Juden in Böhmen, Prag, 1924, pp. 37-38, 55; cf. Stasiewski, B., Untersuchungen über drei Quellen zur ältesten Geschichte und Kirchengeschichte Polens, Breslau, 1938, pp. 8-10, 22; cf. Westberg, Ph., Ibrahim Ibn Jakub's Reisebericht über die Slavenländer aus dem Jahre 965, Ak. Nauk, 8 (1898), pp. 37, 53;

⁶⁹) Рубинштейн, Н. Л., Западные пути торговли Украины Руси, Одеса, 1925, ст. 128-129; пор. Флоровский, А., Чехи и восточные славяне, Прага, 1935, ст. 166;

⁷⁰) Гаркави, ст. 54; пор. Хволсон, Д., Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русских Ібн Даста, 1869, ст. 78-80; пор. Кочин, Г., Памятники истории Киевского государства, 1935, ст. 173; пор. Ламанский, Д., Славянские Житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как историчный источник, 1915, ст. 44; пор. Кордуба, М., Найновіші теорії про початки Русі, Пш. Гіст., 1932, ст. 73 і слід.; пор. Тихомиров, М., Происхождение названия "Русь и Русская земля", СЕ, 1947, ст. 77; пор. Крачковский, Ю., Путешествие Ібн Фадлана на Волгу, 1939; cf. Macartney, C., The Magyars in the Ninth Century, 1930, p. 213; cf. Vernadsky, op. cit., pp. 288 seq.

⁷¹) Schiffmann, Die Zollurkunde von Raffelsteten Mitteil. d. Inst. f. Oesterr. Geschichte, XXXVII, 1917, pp. 480-81; cf. Erben, Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, Praha, 1885, I, pp. 26-27; cf. Friedrich, G., Codex diplomaticus regni Bohemiae, Praha, 1904-12, pp. 28;

⁷²) Dvornik, F., The Making, p. 808; cf. Hauptmann, L., Prihod Hrvatov, Stre-na Buliciana, Zagreb, 1924, p. 829;

Віщого, а Нестор згадує, що в його поході на Константинопіль в 907 р. плем'я Хорватів брало участь. Отже почуття спільноти всіх українських племен жило в їх свідомості від часів Антів, починаючи від Карпат аж до Чорного й Азовського морів. Ця свідомість етнічної єдності була найбільшою силою українського народу в творенні могутньої Київської Держави.

Розділ VIII

Проникання Християнства в Стародавню Україну

1. Загальні Завваги

В ЖИТТІ кожного народу є чинники, що започатковують цілий ланцюх чи комплекс подій, які визначають долю прийдешніх поколінь. Одним з таких чинників є проникання християнських ідей. Християнство колись і сьогодні є важливим духово-ідейним елементом, що запліднює людські змагання найвищими ідеалами правдивої свободи й дійсного братерства. З ним є зв'язаний не лише поступ духової, але також матеріальної культури народів у їх змаганнях до створення національних і загальнолюдських ціннощів.

Дослідники нашої сивої старовини годяться на тому, що християнство вивело наш нарід і його Київську Державу з глухої провінції на світову арену, в сім'ю цивілізованих народів. Щоправда, він і передтим жив своїм самостійним життям і по-геройськи боронив його, все ж таки, період Держави Антів не утривався в людській пам'яті так, як це сталося з Київською Руссю, яку винесла на вершок могутности Христова віра, разом з цілим її комплексом геллено-римської культури.

З аналогічної історії різних народів знаємо, що процес християнізації є дуже повільний і треба довгих сторіч до його повного довершення. В українській історіографії були поширені гіпотези, що християнізація нашої батьківщини зачалася й довершилася в часах св. Володимира, так би мовити, революційною дорогою, по наказу згори. Тут, очевидячки, треба розрізнити дві справи: ширення Євангельського Слова й проголошення християнства державною вірою народу. І, наприклад, в цивілізованій Римській імперії християнство проникало триста років, заки Константин Великий проголосив його державною релігією. Не треба й казати, що цей процес проникання на українські території мусів тривати бодай вдвоє довше, бо середземноморські народи своєю високою культурою, головно в ділянці філософії, бу-

ли більше підготовані до прийняття високих християнських ідей, як наш нарід, що такої культури не мав.

З тих причин гіпотези про "наглу появу" християнства на Русі-Україні в часах св. Володимира не дають вичерпної розв'язки на цілий ряд важливих проблем, напр. звідки прийшли до нас місіонери, що приготовляли нарід до хрещення й служили в його рідній, зрозумілій мові? Звідки й коли взявся у нас слов'янський обряд? Як від Греків, то звідки вони його взяли, інакше завели б були грецьку мову в богослужби? Коли й звідки з'явилася в нас слов'янська грамота, що вже за Володимирових дітей втворювала у нас оригінальне книжне письменство? Звідки взявся у нас культ пам'яті папи св. Климента в часах св. Володимира, іт.д.?

Очевидячки, переказ Несторової "Повісті" про Володимирове християнство, яке він тісно зв'язав з легендою про призначення Варягів Ільменськими Слов'янами, відповіді на ці питання не дає. Ми знаємо, що Нестор мав головну ціль прославити рід Рюриковичів, якого найвизначнішим представником був св. Володимир і тому він не договорив або мовчав про події, зв'язані з до-Володимировим християнством, напр. хрещення Аскольда, св. Ольги та про ближчі обставини її подорожі до Константинополя, як також про її старання на Заході одержати звідти ієрархів, як про те згадують західні пам'ятники ¹⁾. І, наприклад, в "Пам'яті й Похвалі" Якова Мніха (1037-1038) згадано про хрещення св. Володимира в Києві ²⁾, отже в слов'янському обряді, але "Повість" Нестора має про те довгу легенду й переносить його хрещення на грецьку територію, до Херсонесу. І зовсім не випадково довідуємося, що папські легати були в св. Володимира, мабуть вчас його Кримського походу, як каже Ніконівський Список: "Придоша послы изъ Рима отъ папы и мощи принесоша", а де що згодом вони були також в Києві ³⁾, і він вислав своїх амбасадорів до Риму ⁴⁾. Не випадковим було й те, що св. Володимир, як каже Дітмар з Мерзебургу ⁵⁾, казав себе поховати в церкві св. Климента папи, а літописець Нестор каже, що це було в Десятинній церкві ⁶⁾. Вістка Дітмара свіжа й він краще знав як Нестор, бо знав події від очевидців. Можна думати, що Десятинна церква називалася передтим церквою св. Климента, або що тіло св. Володимира було перенесене до Десятинної церкви. Мож-

1) *Continuator Reginonis*, ad an. 959, MGH, SS, I, p. 624; cf. *Thiethmari, Chronicon*, ed. Jedlicki, Poznan, 1953, p. 73; cf. *Annales Hildenheimenses*, MGH, SS, III, p. 60;

2) Богуславский, С. К., литературной истории "Памяти и Похвалы князю Владимиру", ИОРИС, 29 (1924-25), ст. 141-43;

3) *Ніконівський Літопис*, ПСРЛ, IX, ст. 57, 64;

4) Татищев, В., *История Русского Государства*, М., 1768, II, ст. 78;

5) *Thiethmari*, op. cit., VII, p. 74; ,

6) *Повість Временних Літ*, вид. Лихачев, М-Л, 1950, I, ст. 89;

на думати, що сам Нестор про те замовчав або хтось із пізніших редакторів чи переписчиків "Повісті" цю вістку пропустив.

З вище сказаного виходить, що "Повість" ані основані на ній гіпотези про початки християнства в Русі-Україні не дають повного образу поширення у нас християнства, бо воно проникало віками ще до св. Володимира.

2. Сліди Апостолів на Україні

За гірчичним зерном св. Євангелії в Україні треба шукати вже в часах св. Апостолів. Літописець Нестор передав нам народній переказ про благословення Київських гір св. Апостолом Андреем Первозванним, але довкруги цього переказу зчинилися такі дискусії й викликали таку контроверсію, що деякі дослідники зачисляли цю справу до чисто легендарних оповідань, хоч в останніх часах її знову видвигнено на денне світло ⁷⁾.

Про проповідь св. Апостола Андрея заховалися апокрифічні письма, напр. Діяння св. Андрея, яких грецький манускрипт є у Ватиканській бібліотеці ⁸⁾; є латинський лист про мучеництво св. Андрея ⁹⁾ та Книга Чуд св. Андрея, зложена єпископом Григором з Турс ¹⁰⁾. Крім того, є ще Мучеництва Андрея (перше й друге) ¹¹⁾ та Діяння Андрея й Матія, як також Діяння Петра й Андрея ¹²⁾.

З них довідуємося, що св. Апостол Андрей проповідував в Битинії, Лякедемонії й Ахаї та в краю "Антропофагів". Св. Григор з Турс, що знав всі ці вістки, подає, що св. Андрей проповідав в околицях Чорного моря, напр. в Амазеї, Синопі, Нікеї і там творив чуда. Одначе, до цих апокрифічних вісток є застереження, бо напр. історик Евсевій каже, що апокрифічні діяння св. Андрея поширювали єретики ¹³⁾. Також папа Іннокент I (402-417) в своєму листі до єпископа Тулюзи каже, що вони написані філософами Нексохорідом і Леонідом ¹⁴⁾. Подібно папа Лев I Великий (440-461) наминав християн перед читанням "Діянь Андрея" ¹⁵⁾, а св. Августин в своїх письмах проти Маніхеїв каже, що вони високо цінили "Діяння Андрея" ¹⁶⁾. Отже можна думати, що цей пам'ятник міг бути написаний гностиком, хоч дослідник

⁷⁾ Dvornik, F., *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, Cambridge, Mass., 1958, pp. 138 seq.;

⁸⁾ Lipsius, R. A., *Acta Apostolorum apocrypha*, ed. Bennet, Leipzig, 1898, II (1), pp. 46-57, 58-64;

⁹⁾ *Ibidem*, pp. 1 *37;

¹⁰⁾ *Liber de miraculis beati Andreas Apostoli*, MGH, *SS Rerum Merovingicarum*, I (1883), pp. 826 seq.;

¹¹⁾ Lipsius-Bennet, I (1), pp. 46-57, 58-64;

¹²⁾ *Ibidem*, pp. 65-127;

¹³⁾ Eusebii, *Historia Ecclesiastica*, III: 25;

¹⁴⁾ Migne, *Patrologia Latina*, XX, p. 502;

¹⁵⁾ *Ibidem*, XLIV, p. 694 C;

¹⁶⁾ S. Augustini, *Contra Faustum Manichaeum*, XIV: 1;

Фляміон думав, що їх написав правовірний християнин, але під впливом неоплатонічних ідей ¹⁷⁾).

На щастя, найстаршу історичну вістку про проповідь св. Андрея знаходимо в Коментарях великого письменника Орігена, а вже від нього взяв її історик Евсевій, який каже, що св. Андрей проповідав в Скитії ¹⁸⁾, тобто на Причорноморі. Там були грецькі колонії, через які наші предки вдержували сталі торговельні зв'язки з Малою Азією. Чорноморські міста Херсонес і Пантикапей в Апостольських часах належали до Босфорського царства, яке було під протекторатом Римлян. Відомо також, що в усіх причорноморських містах були великі жидівські діаспори, які мали свої синагоги й біля них громадилися прозеліти, почитателі Найвищого Бога, як вказують сучасні написи ¹⁹⁾.

Вже з тієї одної причини Апостоли, що проповідали в поганських краях, мусіли думати про проповідь Слова Божого і в тих околицях, і тому Арнобій, Оріген і Тертулліян говорять про ширення християнства між Скитами і Партіянами вже в другому сторіччю по Христі ²⁰⁾. Евсевій каже, що християнство між Скитами було добре зорганізоване й про те говорить ще перед тим (в половині II ст. по Христі) св. Юстин Мученик в своєму "Діялогу із Жидом Трифоном" ²¹⁾. Отже не дасться ніяк заперечити факту, що св. Андрей проповідав в Скитії, бо це було знаним вже в половині II ст. по Христі.

Виходить, що св. Андрей був в Пафлагонії (Синопа) і звідти переїхав на Причорноморе, де були грецькі колонії, з якими торгували наші предки, бо про це вже згадує Геродот. Згадка в апокрифічних Діяннях, що він був між легендарними "Антропофагами" (людоїдами), як Геродот називав деякі племена в глибині нашої землі, уміщуючи їх на правому березі Дніпра (Бористена), а за ним пішов також географ Птоломей, насувають реальну можливість, що він запускався торговельним шляхом в глибину нашого краю. Птоломей згадує, що деякі племена Скитії, напр. Зиги й Геніохи, на своїх легких чайках нападали на торговельні кораблі і що мешканці Босфорського царства з ними воювали.

В грецькому тексті "Діянь Андрея" говориться, що св. Апостол Андрей був в Скитії і звільнив Апостола Матія з неволі в місті

¹⁷⁾ Flamion, J., Les Actes apocryphes de l'Apotre André, Louvain-Paris,-Bruxelles, 1911;

¹⁸⁾ Eusebii, H. E., III: I;

¹⁹⁾ Schürer, E., Die Juden im bosporischen Reiche und die Genossenschaften der "sebomenoi Theon hipsiston", Berlin, 1897;

²⁰⁾ Arnobii, Adversus nationes, 1: 16, ed. Reifferscheid, 1875; cf. Origenis, Commentarii in Mattheum, 24: 9, ed. Klostermann, 1938; cf. Tertulliani, Adversus Iudaeos, ed. Kroymann, 1942; cf. Harnack, A. von, Die Mission und die Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, Leipzig, 1929, pp. 538 seq; 539-42;

²¹⁾ Ibidem, p. 546;

“Антропофагів”, що називалося Мірмідон ²²⁾). По звільненню Матія св. Андрей мав видіння від Христа й зараз же пішов на проповідь до “Варвар”, кажеється в “Діяннях Петра й Андрея” ²³⁾, і це вказує на можливість його проповіді в глибині нашої землі, бо грецької Ахаї навіть апокрифічний письменник не відважився б назвати “варварською” ²⁴⁾). В історії Плінія Молодшого знаходимо згадку про побут наших племен в околицях Азовського моря, а Амміян Маркеллін та географ Птоломей називають їх Роксолянами. Вони в другому сторіччі посунулися до середнього Дніпра й скоро зачали наближатися до Дунаю. Отже жили в безпосередньому сусідстві з грецькими колоніями, де проповідав св. Апостол Андрей ²⁵⁾). І треба було б дивуватися Христовому Апостолові, якби він, будучи в сусідстві “варварів”, навіть не спробував їх повернути на Христову віру.

Оріген, а за ним Евсевій говорять про побут св. Андрея в Скиїї, але жаден з них нічого не говорить про його побут в Ахаї і мученицьку смерть в Патрас, як подає пізніша грецька традиція. Це тим більше цікаве, що Оріген відвідував Ахаю два рази особисто (коло 230 і 240 рр.) і знав добре всі тамошні християнські традиції. Крім того, пізніша грецька традиція подає, що св. Андрей був замучений в Патрас за консульства Лезбія й Ексатеса, але докладні студії виказали, що там таких проконсулів зовсім не було. Не треба забувати, що св. Апостол Павло був Апостолом Ахаї, а йому помагав св. Лука й цей останній, пишучи “Діяння св. Апостолів”, напевно був би згадав, якби там був св. Андрей. Одначе, він цього не зробив, бо там св. Андрея не було.

Вартий відмічення є сирійський пам’ятник з IV ст. п.з. “Навчання Апостолів”, де говориться, що св. Андрей “проповідав в Нікеї й Нікомидії, в цілому краю Бітинії та Готії, і в сумежних краях, що одержали Апостольську хіротонію священства від Андрея, брата Симона-Кифи, що був Провідником і Управителем тамошніх церков і був священником і служив там. Візантія і весь край Тракії з околицями аж до великої річки-границі (Дунай—І. Н.), що ділить їх від варварів, одержали Апостольську хіротонію з рук св. Апостола Луки, який заснував там Церкву, був священником і служив там свій уряд Управителя й Провідника” ²⁶⁾).

Це свідчення про Готію є важливе, бо Готи перебували на

²²⁾ Gutschmid, A. von, Die Königsnamen in den Apokryphen Apostelgeschichten, Leipzig, 1890;

²³⁾ Lipsius-Bennet, II (1), p. 96;

²⁴⁾ Петровский, С. В., Апокрифическая сказанія обь апост. проповеде по черноморскому побережью, Одесса, 1898;

²⁵⁾ Plinius Secundus, Naturalis Hist. libri XXXVII, IV: 88, ed. Detlefsen, Berlini, 1904; cf. Ammiani Marcellini, Rerum Gestarum libri qui supersunt, ed. Clark, Berolthi, 1910-15, 37: 8, 38; cf. Claudios Ptolomaiois, Geographia, ed. Müller-Fischer, Parisiis, 1901, III: 7;

²⁶⁾ Cureton, V., Ancient Syriac Documents, London, 1864, p. 34;

Україні в часі як писався згаданий пам'ятник, тому автор добре знав в якій частині Скитії проповідав св. Андрей. В світлі таких свідчень переказ Нестора про благословення Київських гір св. Андреем набирає іншого значення, бо з Криму йому не було важко дістатися горі Дніпром з грецькими купцями до краю "Антропофагів", що від півдня сусідували із Скитами-Плугатарями, яких сьогодні зачисляється до автохтонних племен Стародавньої України.

Щодо пізнішої грецької традиції, що св. Андрей проповідав в Ахаї, дослідники вияснюють²⁷⁾, що тут ішло про ахайських колоністів над Чорним морем. Ця традиція постала тоді, як Візантія зачала ривалізувати з Римом і Греки хотіли протиставити св. Петрові його брата Андрея, що мав би заснувати єпископський престіл у Візантії й висвятити першого її єпископа Стахиса. Однак, така традиція не має історичної основи, бо напр. історики Сократ та Евсевій зачинають реєстр візантійських єпископів від Митрофана (IV ст.). За ними пішов хронограф Теофан і т. зв. Хронографейон Синтомон (оба пам'ятники з IX ст.). В часах спору за патріарший престіл між Ігнатієм і Фотієм, коли папа Микола I боронив першого з них, Фотій видвигнув грецьку легенду про Андрея-Стахиса, як аргумент проти Риму²⁸⁾. З того часу грецький Синаксар (X ст.) вже помістив Стахиса, як першого єпископа Візантії, зазначаючи, що він був хіротонізований св. Андреем. По роздорі Церкви в XI ст. ця легенда-теорія стає офіційною наукою Грецької Церкви.

3. Побут і смерть папи св. Климента на Кримі

Крім згаданих вісток про побут Апостолів св. Андрея й Матія в Скитії, маємо ще вістки про життя й мученицьку смерть Папи св. Климента I (к. 90—100 р. по Христі) біля Херсонесу на Кримі. Загально приймається, що він був хіротонізований св. Апостолом Петром на єпископа Риму, а Оріген та Евсевій називають його "співробітником св. Петра й Павла". В "Діяннях св. Климента"²⁹⁾ розказується, що він навернув високого римського урядника Сізінія, його жінку Теодору та чотириста інших визначних людей. І це стало причиною його заслання імператором Траяном на Кримський півострів, разом з двома тисячами інших ісповідників. Вони навернули тамошній нарід на християнську віру й заснували 75 церковних громад. І, як про те довідався імператор, видав наказ замучити Климента, а його тіло вкинути до

²⁷⁾ Lipsius, op. cit., I, p. 610; cf. Zimmermann, B., in Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, I, Paris, 1907, pp. 2031 seq.; пор. Томашівський, С., Історія Церкви на Україні, Жовква-Філад., 1932, ст. 8-9;

²⁸⁾ Gordillo, M., Photius et Primatus Romanus, in Or. Chr. Per., 6 (1940);

²⁹⁾ Acta S. Clementis, Migne, P. G., II, p. 617 seq.;

моря. Вода винесла його тіло на беріг і вірні поховали його в церкві. Усна й писана традиція переховалася про те аж до IX ст., коли св. Кирило й Methodій віднайшли мощі папи в Херсонесі.

Мабуть, на основі тієї традиції були написані "Діяння св. Климента"³⁰⁾, замученого в Херсонесі. Видвигано обставину, що на Заході не заховалася писана пам'ятка про мучеництво папи св. Климента, тому згадані Діяння могли відноситися до якогось іншого Климента, що був замучений на Кримі. Одначе, проти цього "аргументу з мовчанки" є інші обставини, що сильно промовляють за мучеництвом Климента I далеко від Риму. По-перше, в часах імператора Константина Великого (IV ст.) в Римі була церква св. Климента папи, а в старовині церкви будували лише в честь мучеників. Письменник Руффін³¹⁾ називає папу Климента I мучеником. Також папа Зосим в своєму листі з 417 року, говорячи про навернення еретика Келестія, каже, що це сталося в церкві св. Климента, який одержав навчання від св. Петра й був мучеником³²⁾.

По-друге, стародавня римська традиція знає місця поховання всіх папів з доби переслідування, а археологічні знахідки це potwierдили. Немає лише відомости про гріб папи Климента I. Обставина, що римська громада привозила до Риму тіла замучених папів, а не привезла костей папи Климента вказує, що він мусів бути замучений в далеких сторонах, отже на Кримі.

Врешті, безпереривна традиція християн Сходу, головно громади в Херсонесі, що там був замучений папа св. Климент I, доховалася аж до IX ст. і на її основі Апостоли Слов'ян Кирило і Methodій, проповідуючи Слово Боже в Русі-Україні, віднайшли мощі св. Климента папи й завезли їх до Риму у 867 році³³⁾.

Наші предки, як вже згадано, перед і на початку нової ери були в зв'язках з Таврійцями, первісними мешканцями Криму, та грецькими колоністами. Це в першу чергу відбувалося ріками Дніпром і Дністром вздовж берегової лінії півдня України й Кримського півострова³⁴⁾. Археологічні дослідження Херсонесу виказали зв'язки нашої батьківщини з ним, напр. глиняні посуду, хрести енкалпіони, не тільки в культурних та економічних, але й в політичних справах³⁵⁾. Дуже характеристичною обста-

³⁰⁾ *Ibidem*, loc. cit.;

³¹⁾ *Ruffini Aquiliensis, Pseudo-Clementis Recognitiones*, Migne, P. G., 1, pp. 1187 seq.;

³²⁾ *S. Zosimi PP.*, Ep. II, Mansi, IV, pp. 859 seq.; cf. *Dvornik, F.*, *Les Légendes de Constantin et de Methode vues de Byzance*, Prague, 1933, p. 253;

³³⁾ *Нагаєвський, І.*, Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні, Рим, 1954; пор. *Нариси Стародавньої Історії Української РСР*, Київ, 1957, ст. 310,—про християнство на Кримі в тих часах.

³⁴⁾ *Шовкопляс, І. Г.*, Археологічні дослідження на Україні 1917-1957, Київ, 1957, ст. 310-311; пор. *Веймарн, Е. В.*,—*Секиринский, С. А.*, Путеводитель по Криму, Симферополь, 1956;

³⁵⁾ *Якобсон, А. Л.*, Херсонес и Киевская Русь XI в., Вестник ЛГУ, 4 (1949);

виною є те, що на кримських некрополях (місцях поховання) ще перед новою ерою знаходимо трупокладення й трупопалення. Останнє є характеристичним звичаєм наших слов'янських предків і можна заключати, що вони там жили в часах св. Андрея й папи Климента I, а через них поширювалися християнські впливи й на мешканців нашої батьківщини, що жили в глибині краю. І від них могли довідатися Апостоли Андрей і Матій про наших предків в околицях Києва та туди поїхали, на що вказує згадка в пам'ятниках про варварський нарід "Антропофагів", про який перший писав історик Геродот, що особисто відвідував нашу батьківщину й був в їх сусідстві. Антропофагів (також Андрофагів) географ Птоломей клав на правому березі Дніпра між устям Прип'яті (думаючи, що вона є горішнім Дніпром) до Дніпра і його закрутом біля сьогоднішнього Дніпропетровська, так що Скити-Плугатарі були їх сусідами з півдня.

4. Проникання християнства до Держави Антів

Наїзд поганських готських племен (кінець II і початок III ст.), що засіли на Причорноморі й відсунули наших предків на північ, на якийсь час перервав проникання християнства в Україну, але вже від половини III ст. воно зачинає поширюватися між самими Готами. Цікавий факт, що воно скоріше поширилося між готськими племенами над Азовським морем і на Кримі, званих Остроготами, аж щойно потім між тими, що перебували на захід від Дніпра й Дністра, званих Візиготами³⁶). З цього треба заключати, що християнські впливи, як і передтим, ішли від християн Малої Азії (Синопа-Трапезунт), бо Готи, нападаючи на ті міста, напр. в 256-57 р., привозили звідти християнських полонених, які ширили між ними християнство. Таким чином, місіонери по-Апостольських часів приходили в нашу батьківщину від малоазійських громад, що підлягали юрисдикції єпископів Антіохії, наслідників св. Петра на тому престолі. Про християнські впливи Візантії в тих часах, очевидячки, не приходитьсь говорити, бо, як вона й мала якого єпископа, то він підлягав митрополитові Гераклеї, тому не мав свободи діяння між "варварськими народами". Відомо, що таке право одержала Візантія щойно на Халкедонському Вселенському Соборі в 451 році.

На початку IV ст. Остроготи ширять християнство між Візиготами, яких осередком була сьогоднішня Бесарабія. Куник, а за ним і другі дослідники думали, що зверхність Готів розтягалася на всі племена українських етнографічних територій, а місто Київ (Дніпровський Город, званий в Йордана Дананстадір) міг бути

³⁶) Vernadsky, G., *Ancient Russia*, New Haven, 1952, p. 118; cf. Smal-Stocki, R., *Slavs and Teutons*, Milwaukee, 1950, pp. 27-33;

столицею готського короля Германриха ³⁷⁾. Одначе, крім згадки в Йордана та північних заг, не знаходимо потвердження в інших пам'ятниках, щоб власть Готів розтягалася і в ті сторони. З другої ж сторони, знайдені римські монети на території самого Києва, т. зв. Оболонський клад (45 монет) походять з Антіохії з часів імператорів: Пилипа Араба (244-49), Траяна Декія (249-51), Валюзіяна (251-53) і Галлієна (253-68). Друга група знайдених монет (14 монет) походить з часів Максиміана II Даза (305-313), Константина Великого (306-337), Констанція II (337-61) і Прокопія (365-66) ³⁸⁾. Це вказувало б на дальші зв'язки з Малою Азією, очевидно, через Готів, які на неї нападали.

Маємо історичну вістку, що готський єпископ Теофіль брав участь на першому Вселенському Соборі в Нікеї в 325 році і, як саме його ім'я вказує, він міг бути Греком з Малої Азії, присланим до Готів для організації їх Церкви. Є також основа думати, що його єпархія мала свій осідок в теперішній Бесарабії ³⁹⁾. Щойно наслідник Теофіля, Вулфіла (311-386), що був хіротонізований в 340 році, міг бути Готом. Йому приписується винайдення готського письма й переклад св. Письма на готську мову. Одначе, він попав в аріянську ересь, а по прогнанні Готів з наших земель Гунами й нашими предками, Антами, в 375 р. Візиготи помандрували на Захід і були там розсадниками тієї ересі. Цікаво, що Остроготи не прийняли аріянства й залишилися в зв'язках з правовірними християнами Малої Азії та практикували свою віру за східними традиціями. Очевидячки, про якісь великі обрядові різниці в тому часі не приходиться говорити, бо напр. в самому Римі служено св. Літургію в грецькій мові.

Філологічні дослідження виявили, що наші предки були під впливом малоазійських місіонерів, які працювали між Готами ⁴⁰⁾. Це можна бачити на мовному скарбі, який Слов'яни запозичили від Греків через Готів, що його й досі уживають в своїй церковній термінології, напр. хрест, хрестити, церква, поп, пост, постити, сатана, милосердя, божеський, буки (буква), азбука тощо. І, навпаки, Германи мають чимало слов'янських слів, головню в хліборобській термінології.

Проникання християнства в нашу батьківщину в тих часах впливало на їх звичаї, як виказують археологічні дослідження. Має-

³⁷⁾ Пор. Кунік, А. А., Русский источник о походе 1043 года, Зап. Ак. Наук, 26 (1), Спб, 1875, ст. 55; пор. Брун, Ф. К., Чорноморье. Сбор. Иссл. по ист. геогр. южной России, 2, Одесса, 1880, ст. 289; пор. Петровъ, Н. И., Историко-топографические очерки древнего Киева, 1897, ст. 3;

³⁸⁾ Каргер, М. К., Древний Киев, М.-Л., 1958, I, ст. 74; пор. Белашевский, Н. Ф., Курган могикан на территории Киева, 1905, ст. 27-32;

³⁹⁾ Vasiliev, A. A., The Goths in the Crimea, Cambridge, Mass., 1936, p. 18; cf. Vernadsky, G., op. cit., loc. cit.;

⁴⁰⁾ Stender-Peterson, A., Slavisch-germanische Lehnwortkunde, Göttesborg, 1927; cf. Smal-Stocki, op. cit., 1950;

мо на думці похоронні обряди т. зв. доби полів поховань. Як відомо, наші предки вірили в божка Перуна, володителя громів і блискавиць, і тому спалювали своїх мерців, а попіл збирали до урн і закопували їх в землю, кладучи біля них різні речі, уживані вмерлими, напр. ножики, серпи, прикраси, а навіть їжу, бо вірили, що по смерті продовжується інше життя.

Археологічні дослідження між Дніпром, Карпатами і Прип'яттю, де розкопано більше як три сотні місцевостей, виказують різниці в похоронних обрядах в згаданій добі. Археолог Хвойко ⁴¹⁾ розкопав в Черняхіві біля Києва 250 гробів і половина з них належала добі полів поховань, тобто часам Антів. Він ствердив, що половина гробів була тілопальна (за поганським звичаєм), а друга половина це поховання в ямах. Зовсім можливо, що це сталося в наслідок християнських впливів, бо християни забороняли палити мерців, вірячи в воскресення тіл вмерлих вчас Страшного Суду. На християнський вплив тих поховань вказує ще обставина, що тіла вмерлих вкладано до ям, виложених дерев'яним цямринням, але не сипано над ними могил-курганів, як це робили колись зайшли, не-слов'янські племена в Південній Україні.

Про існування християнства в Україні в тому часі свідчить лист св. Єроніма, де він між іншим каже так: "Гуни вивчають Псалтирю, холодна Скитія огрівається вогнем правдивої віри, а червоноволося й ясні Готи та Дакійці возять із собою рухомі святині" ⁴²⁾. Подібно й Теодорет писав до св. Івана Золотоустого: "І ще іншу подібність маєш до св. Апостолів: ти перший заснував св. престіл для кочівних Скитів; і той, хто ніколи не злазив з коня, навчився згинати своє коліно до землі. І ті, що їх сльози полонених не могли зворушити, навчилися оплакувати свої гріхи" ⁴³⁾. Звернено також увагу, що в історії арабських династій згадується, що наша батьківщина прийняла християнство в часах Константина Великого ⁴⁴⁾. Не виключене, що арабський автор мав на думці християнство між Готами на нашій землі, натомість текст листа Теодорета вказує, радніше, на наших предків, званих географічним ім'ям Скитів ще цілі віки потім, бо загально відомо, що Готи не любили їздити на конях, а воювали пішком.

В 375 р. наші предки наспілку з Гунами прогнали Готів з України, а Йордан розказує, що "зрада" Росоман (Роксолян) була причиною смерті короля Германриха (Маркеллін подає, що він

⁴¹⁾ Хвойко, В. В., Поля погребени в Среднем Поднепровье, ЗРА Об., 12 (1901), ст. 181-82;

⁴²⁾ S. Hieronymi, Ep. ad Letam, Migne, P. L., XXII;

⁴³⁾ Theodoret, H. E., V: 3;

⁴⁴⁾ Pelesz, J., Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom, Wien, 1878-80, I, Einleitung;

поповнив самогубство)⁴⁵⁾. У відплату частина Готів під проводом Вінітаря (Вітіміра) несподівано напала на антського короля Божа, і його самого, його синів та 70 членів "Ради Старших" прибила до хрестів. Ця банда Готів, втікаючи над Балтійське море, переходила через землі нашого племені Дулібів (Галичина), тому можна думати, що ці землі, де жив антський король, були осередком держави Антів в тому часі. Цей наїзд не знищив сили Антів, бо вже в 380 р. їх відділи переслідували Візиготів в Тракії, тобто аж за Дунаєм.

Для нас інтересна записка історика Сократа про похід гунського хана, Ройла, і візантійського вождя з антського роду, Ардабура, до Італії. Одначе, вже в часах імператора Теодосія II Гуни й Анти напали на Константинопіль⁴⁶⁾ і при цій нагоді патріярх Прокль (437-447) голосив свої проповіді, цитуючи пророка Єзекіїла про північного князя "Роша". З контексту гомілії виходить, що він мав на думці князя племені "Рос" (Росоманів чи Роксолян), яких дослідники звать також "Рух-Ас"⁴⁷⁾.

В часах імператора Анастасія I (491-518) антські добровольці служать в ромейській армії під проводом свого командира Віталіяна, що походив із т. зв. Малої Скитії (сьогоднішня Добруджа). Щоправда, хронограф Іван Малала⁴⁸⁾ готов мати Віталіяна за Тракійця, але Маркеллін, що краще визнавався на військових справах, має його за Скита⁴⁹⁾. Дехто думає, що він був унуком вельможі Аспара, батька Ардабура, який з доручення імператора Лева Ізаврійського займався в 460-тих роках заселенням Малої Скитії племенами Антів для противаги Візиготам та для оборони Тракії перед Гунами. З тих часів бригади антських добровольців завжди були на службі в Візантії⁵⁰⁾.

У Візантії йшла релігійна боротьба, а імператор Анастасій I попирав монофізитську ересь та жорстоко переслідував правовірне духовенство. І цю обставину використав Віталіян. Маючи піддержку духовенства і мирян, він рушив із своєю 50-тисячною армією на Візантію та змусив імператора заперестати переслідування, а сам був іменованій начальним вождем всіх ромейських збройних сил у Тракії, але по іншому поході на Візантію в 516 р. він був побитий і мусів втікати до Малої Скитії⁵¹⁾. І тепер він призвав до помочі Антів і Склеявенів (так називано західніх Слов'ян), бо в 517 р. вони наїхали на Тракію й доценту її спльондрували. І цікаво, Маркеллін, пишучи про те, наводить слова пат-

45) *Ammiani Marcellini, op. cit., XXXI: 3, 2;*

46) *Socrates, H. E., VII: 43;*

47) *Vernadsky, pp. 138-39;*

48) *Joannes Malala, Chronogr., Bonnae, 1881, p. 402;*

49) *Marcellinus Comes, Chronicon, ed. Mommsen, MGH, AA, XI, 1894, p. 512;*

50) *Theophanis, Chronographia, ad an. 690, ed. de Boor, Lipsiae, 1888-85;*

51) *Joannes Malala, op. cit., p. 405;*

ріярха Прокля про північного князя "Роша" ⁵²⁾). Не треба й казати, що сам Віталіян і чимало з його антських дружинників були християнами.

В останніх часах ідуть досліді над усталенням приблизного часу життя й володіння Київського князя, Кия, про якого Нестор розказує, що він їздив до Константинополя і був в добрих стосунках з імператором. Подаючи переказ про цього князя, Нестор добре знав імператора Гераклія (початок VII ст.) і хронологічно близьких йому імператорів, але не поклав князювання Кия на їх час. Видно, що він жив і володів в давніших часах. І ось тут приходить до помочі записка письменників Прокопія з Кесарії про вождя Антів, Хилбудія, що жив в часах імператора Юстиніяна I (527-565). Академик Рибаків висунув гіпотезу ⁵³⁾, що князь Кий Нестора це ніхто інший, а Хилбудій Прокопія. Із записки вірменського письменника Зеноба Глака, що писав в часах імператора Маврикія (582-602) про заснування міста Куара (Києва) в краю "Полуни" (Поляни) князями Куаром, Ментеєм і Хореаном виходить, що заснування Києва князем Києм вже тоді було відоме. І заки ця вістка дісталася до Вірменії, мусів минути довгий шмат часу, тому це могло статися в часах імператора Юстиніяна I, який був Слов'янином ⁵⁴⁾ і тим можна вияснити його дружбу з Хилбудієм, Києм.

Таку можливість потверджує напис на гробі Хилбудія, знайдений болгарським дослідником Івановом в Константинополі в 1902 р., що звучить: "Тут похований Хилбудій, син Санбата. Вмер в листопаді, 7 Индикта. Жінка Хилбудія". Іванов кладе дату смерти Хилбудія на 529 рік, тобто другий рік володіння Юстиніяна I. Цікава обставина, що батько Хилбудія називався Санбат (ос), бо цим ім'ям грецький письменник X ст., імператор Константин VII Порфірородний називає місто Київ. І це вказує, що Київ міг називатися Санбатос, але батько презвав його в честь свого сина Києвом. Що князь Кий був Слов'янином, це довів дослідник Лященко ⁵⁵⁾. І тут знову приходить на думку записка Яна Длугоша, що українські християнські князі Аскольд і Дір були нащадками князя Кия в прямій лінії.

В 558 р. аварський хан Баян, тиснений Турками, з'явився на північному Кавказі, а Греки запросили його представників до Царгороду, бо саме тоді Гуни й Болгари натискали на їх столицю. Авари згодилися допомогти Грекам за ціну дозволу поселитися близько Дунаю. В своїм поході через Причорноморе Авари зни-

⁵²⁾ Marcellinus Comes, op. cit., p. 517;

⁵³⁾ Рибаків, Р. А., Образование древнерусского государства, А. Н., Москва, 1955;

⁵⁴⁾ Encyclopaedia Britannica, XIII, p. 209;

⁵⁵⁾ Лященко, А. Н., Киев и Санбатос у Константина Багрянородного, ДАН, СССР, 4 (1930), ст. 66-72;

щили гунське плем'я Сабірів, розбили болгарську орду Утігурів над Азовським морем (560 р.), перейшли Дон і побили Кутрігурів, яким наші предки Анти відмовилися допомогти й вислали до хана Баяна свого амбасадора Мезаміра. За намовою болгарського хана Авари вбили Мезаміра і наїхали на край Антів, знову на плем'я Дулібів, і тиснені Антами осіли на паннонських степах. Про цей похід Аварів на плем'я Дулібів, що жили над середнім і горішнім Дністром ⁵⁶⁾, розказує літописець Нестор. Він каже, що Авари (Обри) "примучували Дулібів", запрягаючи їх жінок до теліг. І можливо, що тоді Авари забрали з собою частину цього племені та поселили людей над франконською границею, а згодом їх називано чеськими Дулібами (Дудлебі). На цей час припадає велика міграція Слов'ян з Карпат на Балкан, який вони зробили своєю батьківщиною. І тепер зачинаються слов'янсько-аварські наїзди й затяжна війна з Греками, напр. в 602 р. Анти є під мурами Константинополя як союзники проти Аварів, а в 626 р. вони відступили від облоги й врятували Константинопіль від певної заглади.

Всі ці події, очевидячки, мусіли на якийсь час перервати проникання християнства до нашої батьківщини, але з т. зв. Пентінгерівських таблиць видно, що деякі наші племена, найправдоподібніше Тиверці й Уличі, знову присунулися над Дунай і Чорне море. І вже може тоді поступила б була християнізація нашої батьківщини значно вперед, якби не поява нової турецької орди Хозарів на Причорноморі, що посувалася в слід за Аварами.

В цьому часі візантійською імперією потрясала нова й грізна монотелетична єресь, підпирана імператорами. Її осудив папа Мартин I (649-655) на Синоді 105 єпископів в Лятерані (5-31 жовтня 649), разом з єретичним декретом імператора Констанса II п.з. "Тіпос". В серпні 653 р. грецький екзарх Равенни на приказ імператора пішов походом на Рим і ув'язнив папу та привіз його в кайданах до Константинополя. І, як папа відмовився визнати "Тіпос", був засуджений на смерть. Одначе, по великих фізичних знущаннях, напр. розібраного донага волочено вулицями міста, імператор казав його заслати до Херсонесу. Сам папа писав, що мусів терпіти там голод і холод, а крім того, йому докучали місцеві погани. Папа вмер в 658 р. Два монахи, Теодосій і Теодор, що були в Херсонесі, писали коло 668 р., що папа св. Мартин I проповідав там між поганами Христову віру та робив чуда, напр. привернув сліпому зір. Тіло папи було поховане в церкві Пресвятої Богородиці, звану Влахернською, біля Херсонесу, і коло тіла діялися також чуда. Частина його мощів була перевезе-

⁵⁶⁾ Hauptmann, L., Kroaten, Goten und Sarmaten, Germanoslavica, 3 (1935); cf. Niederle, L., Slovanske Starozitnosti, IV, Praha, 1924, pp. 172 seq.; cf. Marquart, J., Die Chronologia der alttürkischen Inschriften, Leipzig, 1903, pp. 146 seq.; 325 seq.;

на до Риму й зложена в церкві св. Мартина. Українська Церква почитає його пам'ять в дні 14 квітня. Це вже другий папа вмер на українській етнографічній території. Можна думати, що вістка про те дійшла до наших слов'янських предків. Це тим більше правдоподібне, бо імператор Констанс II переселивав Слов'ян до Малої Азії й вони служили в візантійській армії, напр. в 665 р. 5 тисяч з них перейшли до Арабів, що поселили їх в Сирії ⁵⁷).

5. Остання підготовча доба

Хозари відсунули знову наших предків від Азовського й Чорного морів, тому в цьому періоді стрічаємо в пам'ятниках менше згадок про них. З другої ж сторони, Хозари мали вищу цивілізацію від усіх своїх кочівних попередників на Причорноморі та дбали більше про торговельні зв'язки, як про насильне підкорення автохтонних племен. З тієї причини на Сході Європи запанував період т. зв. Хозарського миру, під час якого довершився державно-творчий процес мешканців Стародавньої Русі-України, що врешті, випровадив їх на світову арену. На нашу думку, Хозарський період можна поділити на дві частини: Хозарсько-Руський з перевагою Хозарів, та Русько-Хозарський з перевагою Русі.

Вчас хозарсько-арабської війни (724-737) на північному Кавказі халіф Марван забрав в полон 20 тисяч Слов'ян і поселив їх в Малій Азії ⁵⁸). При тій нагоді довідуємося, що наші предки десь коло половини VIII ст. зорганізували в Тмуторокані (Таматарсі) свій окремий ханат-князівство. Новіші дослідження виказують, що вже в 737 р. над Волгою, Дінцем і Доном появилися перший раз Варяги, що зайняли місцевість Верхній Салтов, де знайдено т. зв. Рунські написи, хоч є думки, що вони походять з дещо пізнішого часу ⁵⁹). На всякий випадок, в згаданій війні Араби дійшли аж над долішній Дон, тому не виключена можливість, що тмутороканські Анти, яких дослідники вже називають Руссю, завізвали Варягів на поміч. І в 750/60 р. їх комбіновані сили наїхали на Вірменію, а Константин Порфірородний згадує про появу нового племені Савартів в тих сторонах і, зовсім можливо, що це були Варяги, які згодом прийняли місцеву назву Русь чи Рос. Халіф Манзур в 754 р. вислав проти Хозар вождя Язида й він заатакував їх через т. зв. Алянську браму (Форт Дарияль ⁶⁰), але за десять

⁵⁷) *Weltkarte des Castorius, genannt die Peutingersche Tafel*, Stuttgart; cf. *Ostrogorsky, G., History of the Byzantine State*, Rutgers Univ. Press, New Brunswick, 1957, p. 105;

⁵⁸) Гаркави, А. Я., Сказания мусулманских писателей о славянах и русских, Спб, 1870, ст. 38-50; пор. Грушевский, М., *ИУР*, I, ст. 417; пор. Василевский, В. Г., Русско-византийское отрывки, *ЖМНП*, 7 (1878); cf. Marquart, J., *Osteuropäische Strefzüge*, Leipzig, 1908, p. 31; cf. Niederle, op. cit.; IV, pp. 132-36;

⁵⁹) Gordon, V., *An Introduction to Old Norse*, Oxford, 1927, pp. 160-67;

⁶⁰) Marquart, op. cit., p. 37;

років Хозари збурили Тифліс і цілу Вірменію. Цікаво, що вождем тієї хозарської експедиції був Рус-Тархан, князь Русі, званий подекуди "хорезмійським купцем" ⁶¹).

В тому самому часі наші предки поживляють свою діяльність над Дунаєм, напр. грецький хронограф Теофан згадує під 774 роком, що вчас володіння Константина V Копроніма Русь з'явилася в над-Дунайських околицях і цю справу Греки взяли дуже серйозно, бо сам імператор пішов проти них в похід ⁶²). Житіє св. Івана з Готи оповідає, що в 787 р. Хозари зайняли готське місто Дору на Кримі та поставили там свого намісника-тудуна, але по трьох роках воно знову було під протекторатом Греків, що посадили там свого топарха ⁶³). І тепер виходить наверх ім'я руського князя Бравлина (чи Мравлина), що викинув Хозар з Дори, можливо, за попереднім порозумінням з Греками. Були думки, що князь Бравлин міг бути князем Тмуторокані, але більше правдоподібним є те, що він княжив в Києві, бо князеві Тмуторокані Хозари в'язали руки, а князь Києва мав більшу свободу діяння.

Житіє св. Степана із Сурожі (Согдеї) ⁶⁴), заховане в двох версіях грецькій (коротшій) і руській (довшій), пише про чуда Святого за його життя й по смерті. І в одному з них розказується, що руський князь Бравлин пограбував церкву св. Степана й за те на нього напала проказа. Отож кілька років по смерті св. Степана (†786) в часах його наслідника архієпископа Філярета, князь Бравлин був уздоровлений завдяки молитвам до св. Степана. З вдячності за таку надзвичайну поміч князь Бравлин і його дружинники були охрещені Філяретом. Це перша вістка про хрещення більшої групи наших предків.

Досліди Гельцера над раннім християнством на Сході Європи ^{*}), а недавно професора Толстова про хорезмійську цивілізацію

⁶¹) Minorsky, V., *Hudud Alam*, London, 1937, p. 451; cf. Vernadsky, p. 288;

⁶²) Theophanis, *Chronographia*, ad an., 774; cf. Assemani, S.J., *Calendaria Ecclesiae Universalis, Romae*, 1755, IV, p. 6: "Hoc anno mense Majo. Ind. XII. Constantinus classem chelandiarum bis millium in Bulgariam instruxit, ipse adversus Russorum chelandia in Danubium aditum sibi paraturus movit".

Над цим текстом Теофана велася дискусія, чи треба розуміти кораблі Русі, чи кораблі "русявих" (в оригіналі "рузіой"), мовляв, ім'я Русі ще тоді не було знає Грекам.

Новіші досліди, як ми вже про те згадували в цій праці, кажуть, що Русь вже в тому часі була знана Грекам в околицях Чорного моря. Згаданий уступ хронографії Теофана треба розуміти буквально, як це вже пояснював історик Ассемані в половині XVIII ст. і ряд інших дослідників.

Що Теофан дійсно розумів під словом "рузіой" таки Русь, може послужити записка єпископа Лютпранда з Кремони, амбасадора франконського короля при дворі імператора Константина VII. Він в своїй книзі п.з. "Антаподозіс" (вид. Бекер, 1915 р., ст. 5) каже: "г е н с... квам а квалітате корпоріс Греці Р у з і о с вокант". Отже називали Русь "рузіой" через прикмети їх тіла.

⁶³) Vasiliev, A. A., op. cit.; pp. 91, 107;

⁶⁴) Василевскии, В. Г., Труды, Спб. Л. 1908, III, ст. 95-96;

^{*}) Gelzer, H., *Ungedruckte und wenig bekannte Bistumsverzeichnisse der Orientalischen Kirche*, in *Byz. Zeitschr.*, 1892;

***) виказали існування т. зв. Хозарської митрополії, що мала свій осідок в Дорі (Дорос, Дорас), на Кримі. До тієї митрополії належали слідуєчі епархії: 1) Дора ***); 2) Хоцир (Карасу-базар); 3) Астельська (Итиль—столиця Хозар); 4) Хвалиська (власивий Хорезм); 5) Оногурська (Прикубання); 6) Ретегська (Терек, Тарки?); 7) Гунська (Ворочан-Семандер; 8) Таматарську (Тамань-Тмуторокань).

Через сталі контакти з Хозарією та активність Русі під кінець VIII ст. в басейні Чорного моря християнські ідеї проникали щораз більше на Русь, бо вже тоді Крим був християнізований ****).

Бравлин (чи Мравлин) це слов'янське ім'я, але поява цього руського князя заскочила несподіванкою дослідників і зачалися дискусії над його ідентифікуванням, напр. Беляєв висував гіпотезу, що це ім'я норманського походження, бо в 770 р. в східній Готляндії Шведи-Нормани побили якогось князя під Бравалля і це міг бути той самий князь. Одначе, нема доказів, що він переїхав на Причорноморе, а по-друге, від 770 р. до зайняття Сурожа Бравлином був завеликий шмат часу.

Грушевський має Бравлина за Київського князя, попередника Аскольда і це є найбільш правдоподібне ⁶⁵⁾. Таку думку potwierджує вістка арабського письменника Ібн Руста про сильного руського князя, Хакан-Рус, в тому часі ⁶⁶⁾. І, як 822 р. халіф Мамун напав на Хозарів і жадав від них відступлення від юдаїзму ⁶⁷⁾, це важке положення використав князь Бравлин та знову наїхав на хозарські посілості, як каже інший арабський письменник Макадасі ⁶⁸⁾.

Русь зачинає свої походи на ширшу скалю, бо Житіє Юрія з Амастриди (сьогоднішня Амасера біля Синопи в Малій Азії) розказує, що нарід, "знаний із своєї жорстокости і безмилосердя", напав на Амастриду. Це Житіє було написане в першій половині IX ст., отже сучасником і може очевидцем, на що вказує докладність опису нападу Русі ⁶⁹⁾. Отож вже в першій половині IX ст. Русь добре знана причорноморським народам та змагає до опанування Причорноморя, включно з Кримом, що в тому часі був

***) Толстов, С.П., По следам древне хорезмийской цивилизации, М-Л, 1948, ст. 227,—про християнство в Хорезмі свідчить на початку XI ст. аль-Буруні, а в XIII ст. Іван Пляно де Карпіні. За першим там жили христ.—Якобіти, католики, і дуже знаменне, що вони мали новорічне торжество "Каландас" із слов'янським звичаєм колядування. За Карпіні христ. громади в Ургенчі (давний Хорезм) склалися з Хозар, Русів і Алянів. Це, безсумнівно, вказує на зв'язки ще з VIII ст.

****) Vasiliev, *The Goths in Crimea*, pp. 71-72;

****) De Boor, C., *Nachträge zu den Notizien Episcopatum*, ZK, 8 (1891), pp. 520-34;

⁶⁵⁾ Грушевський, ІУР, I, ст. 393, 410;

⁶⁶⁾ Macartney, C. A., *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930, p. 213;

⁶⁷⁾ Marquart, J., *Ein arabischer Bericht über die arktischen (uralischen) Länder*, U. J., 4 (1924), p. 3;

⁶⁸⁾ Гаркави, ст. 282;

⁶⁹⁾ Грушевський, ІУР, I, ст. 393;

християнізований, як видно з реєстру єпископів на Кримі ⁷⁰). Крим був римським "Сибірем", а в часах іконоборчої ересі в візантійській державі (VIII-IX ст.) туди засилано правовірне духовенство, головно монахів, завзятих противників ересі, що живучи в кримських печерах продовжали культ почитання святих образів ⁷¹). Щоправда, сьомий Вселенський Собор в Нікеї осудив ересь, але повне почитання образів було привернене аж під кінець першої половини IX ст. імператрицею Теодорою й заслані духовні могли повернути додому. Очевидно, їх побут на Кримі скріпив не лише Церкву Тавриди, але й мав вплив на наших предків та прискорив їх християнізаційний процес, як вказують обговорені вгорі пам'ятники.

Вартий відмічення факт, що як вчас заворушень в Константинополі в 821/23 р. замордовано імператора Лева V, а капітан імператорської гвардії проголосив себе імператором Михайлом II, вождь візантійської армії в Бітинії, Тома, за походженням Слов'янин, рушив походом на столицю. І якби не скоро поміч болгарського хана, він став би був імператором ⁷²). Ця подія хронологічно дуже близька походу Русі на Амастриду й, можливо, що й цим разом наш князь хотів використати замішання між Греками.

До збільшення активності Русі причинилося також знищення аварського ханату в Паннонії у 803 р., якого землями поділилися Болгари й Франки. Болгари одержали землі аж до горішнього Прута й зачали будувати свої укріплення над Дністром для відпертя Русі від Дунаю ⁷³). Русь стала загрожувати ромейським посіlostям на Кримі та рівночасно натискала на Хозарів, тому в 833 р. імператор Теофіль в порозумінню з хозарським ханом зачав будувати над Доном твердиню Саркель, звану в Нестора Білою Вежею ⁷⁴). Рівночасно Теофіль скріпив кримську залогу й скасував автономію Херсонесу, що датувалася від часів Юстиніана II.

Всі ці оборонні заходи зв'язували свободу Київського князя, тому він вислав до Константинополя своїх амбасадорів у 838 р. і, дуже можливо, ішло також про виміну чи викуп полонених, як про те згадував патріярх Фотій в своїх гоміліях, виголошених у 860 році ⁷⁵). Греки не вирішили справи в користь Русі й вислали

⁷⁰) De Boor, C., Nachträge zu den Notitiae Episcopatum, Z. K., 12 (1891), pp. 520 seq.;

⁷¹) Vasiliev, The Goths in Crimea, p. 89;

⁷²) Bury, J. B., A History of the Eastern Roman Empire, London, 1912, pp. 84 seq.;

⁷³) Feher, G., Les monuments de la culture Protobulgar, A. H., 7 (1931), pp. 8-23; cf. Zlatarsky, V., Istoriya na Bolgarskata Drzava, Sofya, 1918, I, st. 248-49;

⁷⁴) Constantini Porphyrogeniti, De Administrando Imperio, nr. 42; cf. Theophanes Continuatus, III: 28; cf. Bury, op. cit., p. 418; cf. Vernadsky, p. 304;

⁷⁵) Photii Patriarchae, Opera Omnia, Homil. 3-4, Migne, P. G., CII, pp. 541 seq.;

руських амбасадорів до Франконії, куди вони прибули 17 січня 839 року ⁷⁶⁾, а звідти вернули сухопутною дорогою додому.

Київська Русь зачала поволі об'єднювати антські племена й рости в силу на Сході Європи, загрожуючи Грекам і Хозарам. Одначе, затіснення їх мілітарного союзу не могло справи розв'язати, тому обидва союзники постановили ужити давно випробуваного середника: за всяку ціну прискорити навернення Русі на християнство і цим припинити її часті походи та злагіднити жорстокі методи.

6. "Хозарська Місія" і "Роські письменна"

Житіє Константина Філософа ⁷⁷⁾ розказує, що вчас володіння імператора Михайла III і його матері Теодори до Константинополя прибули послы від хозарського хана з просьбою вислати до нього християнських місіонерів, що проповідали б в їх краю Христову віру. Тоді імператор, порадившись з патріярхом, вислав Константина, званого через його вченість Філософом. Згадане посольство Хозар було в Константинополі у 843 р. ⁷⁸⁾, тобто в першому році регенства Теодори в імені малолітнього сина Михайла III.

Житіє каже, що по належній підготові до подорожі Константин Філософ виїхав найперше до Херсонесу, щоб там студіювати мову народу, до якого мав їхати проповідати Слово Боже. Кілько тривала підготовка до місійної подорожі, коли вирушив на Крим Константин (він у 867 р. прийняв в Римі схиму, разом з новим ім'ям Кирила) і як довго там був, пам'ятники про те не згадують. На всякий випадок, Житіє каже, що він був на Кримі "дещо довше" для вивчення мови ⁷⁹⁾. Деякою вказівкою про діяльність св. Кирила в тому часі є вістка в листі папського бібліотекаря Анастасія, знавця справ Східньої Церкви, якого він написав до папи Адріяна II із Собору в Константинополі в 869/70 р. скликаного проти патріярха Фотія ⁸⁰⁾. Рапортуючи папі про всі справи, Анастасій згадав, що ще в 848 р. в Константинополі відбулася важлива публична диспута між Фотієм і Константином Філософом. Ішло про те, що Фотієві тоді закидано вчення про подвійну душу чоловіка. Фотія загально вважається найбільшим

⁷⁶⁾ *Annales Bertiniani*, ad an. 839, MGH, SS, I, p. 434;

⁷⁷⁾ *Acta Sanctorum*, ed. Bolland. Antverpiae, 1668 seq., Martii, II; cf. Ginzell, A. J., *Geschichte der Slavenapostel Cyril und Methodius und der slavischen Liturgie*, Letmeritz, 1857 (Wien, 1861), pp. 12-18;

⁷⁸⁾ Kohlius, *Introductio in historiam et rem literarium Slavorum etc.*, p. 135; cf. Sredowskij, J. G., *Sacra Moraviae historia, sive Vita SS. Cyrilli et Methodii*, Solisbaci, 1710, p. 92;

⁷⁹⁾ *Нараєвський, I.*, цит. твір, ст. 149: "Et vestigio igitur praeparatis omnibus necessariis, iter arripiens venit Chersonam, quaenimum terrae Gazarorum et contigua est, ibique gratia discendi linguam gentis illius et aliquantulum demoratus".

⁸⁰⁾ *Anasthasii Bibl.*, Ep. ad Hadrianum II PP, in Mansi, XVI, p. 6;

вченим його часу, тому патріярх Ігнатій, що був невченим монахом, не чувся на силах вести таку диспути й призначив Константина Філософа, який вийшов з неї побідником, так що Фотій відкликав свою думку.

Отже, дуже можливо, що Константин міг бути завізваний з Криму для переведення дискусії, як думає проф. Оглоблин⁸¹⁾. Таку думку висунув перший Генскеній⁸²⁾, твердячи, що Константин студіював на Кримі слов'янську мову і знайшов там "роські письмена", упростив їх, бо через множество знаків вони не надавалися до літературного вжитку.

Слов'янське Житіє Константина Філософа⁸³⁾ розповідає, що він знайшов в Херсонесі Євангеліє і Псалтирю "руськими письмени писано и человекъ обрѣтъ, глаголюща тою бесѣдою, и бесѣдова съ нимъ и силу рѣчи прѣемъ своєї бесѣдѣ прикладая различни письменъ гласная и согласная и къ богу молитву творя, вскорѣ начать чести и сказати и мнози ся ему дивляху".

Цю незвичайно важливу вістку Житія доповняє свідощтво Черноризца Храбра, що каже: "Прежде убо словѣни не умѣху книгъ, чѣртами и рѣзами читаху, погане суще, крестившеже ся римскими и греческими письмени нуждахуся писати"⁸⁴⁾. Приложене Житіє св. Методія каже, що "Слов'яни прохали їх охрестити, Хозари дати вчителя, Морав'яни епископа, а Болгари вчителя і наставника".

Виходить, що т. зв. Хозарська місія не була призначена для властивих Хозар, а радніше для руської частини Хозарії, що робила походи на власну руку. Зрештою, самим Хозарам не треба було кликати місіонерів, бо в їх столиці Ітилі над Волгою вже тоді було окреме єпископство, подібно в їх посілостях в східній частині Криму. Тут ішло про навернення Русі, тому й вибір впав на Константина та його брата Методія, яких мама й, дуже правдоподібно також батько, були Слов'янами. Обидва вони походили з Тессалоніки (Салоніки, Солуня) в Македонії, де в тому часі було багато Слов'ян, що добре пам'ятали Антів-Русь, напр. болгарський хан Крум переселив до Адріанополя частину нашого населення з Бесарабії. Не треба забувати, що Болгарів слов'янізувало наше плем'я Сіверян вже над Волгою, а крім того, багато наших предків перейшли з ними на Балкан. Отже слов'янська мова Македонії не багато відбігала від мови Київської Русі. Ще й сьогодні Українець розуміє Болгарина, хоч з того часу минуло вже XI сторіч і обидві мови розвивалися самостійно.

81) Приватний лист до автора цієї праці.

82) Henschenii, Commentarii in Vitam SS. Cyrilli et Methodii, IV, no. 30, in Acta SS., II, Martii;

83) Житіє Конст. Філософа, Чтения, Апріль-Май, 1865, ст. 15;

84) Schafarik, J. P., Slovanske Starozitnosti, Praha, 1842, II, pp. 109 seq.;

Зрештою, Хорвати й Серби, що могли вплинути на мову Македонії, в половині 7 ст. закінчили свою міграцію з Карпат на Балкан, тому і їх мова в тому часі не багато різнилася від мови Стародавньої України. З тих причин церковно-слов'янська мова, це мова праслов'янська. Археолог Щербаківський звик був казати, що якби він нагло з'явився між мешканцями кам'яної доби в Україні, то дуже добре порозумівся б з ними в українській мові. Це значить, що мова змінюється дуже повільно, довгими тисячоліттями. Тому є дуже близьким твердження, що церковно-слов'янська мова, це мова старо-українська, бо за найновішими дослідженнями колискою всіх Слов'ян були теперішні українські етнографічні території, головню околиці в басейні річки Прип'яті й на південь.

Для вияснення справи "руських письмен", знайдених Константином Філософом на Кримі, і досі ведеться дискусія дослідників, тому вона ще відкритою в науці⁸⁵). І, наприклад, недавно історик Пашкевич пішов за думкою Вайлянта, який висунув гіпотезу, що в первісному тексті Житія, замість "руські письмена" було "сурські письмена" (тобто сирійські), аж щойно потім хтось з перепищиків поправив на "руські письмена"⁸⁶). За Пашкевичем така гіпотеза потверджувалася б попередньою місією Константина Філософа в Сирії й він мусів знати сирійську мову. Дослідник Васілев обстоює готську теорію "руських письмен", гадаючи, що в Житії іде мова про св. Письмо аріянина Вулфіли. Натомість, Вернадський відкидає обидві гіпотези, слушно твердячи, що залишки Готів на Кримі були добре відомі в Херсонесі й в Константинополі, тому блуд не можливий, а сама готська теорія не видержує наукової критики.

Скажемо, що гіпотеза "сурських письмен" Вайлянта, яку де-хто вважав вдатною, є малоправдоподібною. Не перечимо, що при переписуванні Житія не зайшли жадні зміни чи помилки, але впадає ввічі факт, що в більшості слов'янських манускриптів згаданого Житія є слово не "руські чи роуські", але "роські письмена". Отже це слово виведене від грецького слова "Рус", ніяк не могло бути пояснюване чи перекручене на "сурські письмена", тому така зміна неправдоподібна. По-друге, з приложеного нами уступу Житія видно, що Константин Філософ не мав труднощів у мові, але лише у відчитанні "письмен". Мову він знав добре, бо автор каже, що він "бесѣдова з руським человѣкомъ", від якого прийняв багато речей і порівнював "гласная і согласная". Іншими словами, Євангеліє й Псалтиря мусіли мати багато літер і всяких значків, які робили неясним переклад св. Письма. Це

⁸⁵) Paszkiewicz, H., op. cit., pp. 427-29; cf. Vasiliev, p. 118; cf. Vernadsky, p. 348;

⁸⁶) Vaillant, A., Les "lettres russes" de la Vie de Constantin, RES, 15, (1935), pp. 75-77;

зразу мусіло впасти ввічі вченому такої мірки, як Константин Філософ. Все це треба було упростити й саму мову одягнути в граматичну дисципліну, інакше вона не могла стати літературною мовою.

Отож в знайдених пам'ятниках було чимало "чертів і різів", як каже Чорноризець Храбр. Одначе, "руські письмена" стали субстратом для витворення глаголичної чи, більше правдоподібно, кириличної азбуки. Тут не входимо глибше на яких узорах, сирійських, грузинських, грецьких чи інших, ці "письмена" були уложені, це справа філологів.

Вартим відмічення факт, що на Синоді в Тирнаві в 1211 р. був уложений болгарський Синодик, оснований на ранішому, що не заховався досьогодні. І в ньому говориться, що переклад богослужебних книг на слов'янську мову був доконаний св. Кирилом і Методієм у 855 році вчас володіння Теодори й Михайла III. Подібно й Храброва записка кладе переклад св. Книг на 6,363 р. (тобто 855 рік). Ці дати сходяться з часом місії св. Кирила Константина і його брата Методія в південних полосах Стародавньої України, вже по знайденні "роських письмен" в Херсонесі.

7. Похід на Константинопіль і хрещення князя Аскольда

Св. Кирило і Методій проповідали найперше в околицях на північ від Тавриди, як розказує Житіє, і там напала на них невелика орда Мадярів, але це їх не злякало. Вони пішли в напрямі Азовського моря, звідти т. зв. Хозарською дорогою попри Саркел вгору Доном, а даліше суходолом до Волги й Ітилі, що була в околицях сьогоднішньої Астрахані. І ця сухопутня дорога називається в арабського письменника, Ібн Хордадбега, "руською дорогою" ⁸⁷⁾.

Відвідини св. Братів в Ітилі, як видно із Житія, поза диспутами не мали іншої цілі, зрештою, в Ітилі вже був єпископ. Здається, що на просьбу св. Кирила були звільнені християнські полонені, але видається, що вони не були в Хозар, а на Русі, бо Хозари в тому часі не воювали з християнами. Подорож св. Братів до Ітилі треба вважати куртуазійними відвідинами й можна думати, що їх супровожали не лише духовні люди, але й імператорські дипломати для евентуального узгіднення акції для здержання руської загрози.

З Ітилі св. Брати їхали через Тмуторокань, а звідти знову перейшли на "хозарську дорогу". Подорозі на вернули громаду в Фуллі, що почитала "святого дуба", якого св. Кирило казав стягти. Сто років пізніше Константин Порфірородний каже, що руські купці, минувши щасливо Дніпрові пороги, задержувалися

⁸⁷⁾ Marquart, p. 350;

на острові св. Григора (сьогоднішня Хортиця), де був великий дуб, під яким вони приносили півнів в офіру своїм богам, обкладаючи їх стрілами. Дуже можливо, що таких дубів було більше на Причорноморі й це є певною вказівкою, що св. Брати побували в тих сторонах.

Тим часом, сталася вагітна своїми наслідками подія: Київська Русь, якої амбасадори в 839 р. не тільки що не привезли з Константинополя задовільної відповіді, але й щогірше, за намовою імператора Теофіля король Франків, Людвик, придержав їх якийсь час в Інгельгаймі як шпигунів, рішила дійти свого права силою. Київський князь Аскольд, підбравши дуже пригожий момент, як імператор Михайло III був в затяжній боротьбі з Арабами, напр. у 859 р. вони розбили його армію й він сам мало що не попав в їх полон, на весні 860 р. вибрався з великою силою в похід на Константинопіль⁸⁸). Князь Аскольд, найперше, казав спалити всі побережжя й острови, аж щойно в половині 860 р. атакував столицю. Русь зайняла передмістя, зване Гіерос, а префект міста Орифас завізвав помочі імператора й замкнувся в мурах міста.

Навіть поворот імператора з армією не міг перехилити побіди в сторону Греків. Хронографи згадують, що в тій великій небезпеці патріярх Фотій та імператор зарядили всенішні молитви в церквах і, як і це не помагало, тоді рішено просити надзвичайної помочі в Пресвятої Богородиці. Від давніх часів у Влахернській церкві переховувався омофор Божої Матері⁸⁹), привезений з Єрусалиму, і тепер патріярх зарядив віднести його з процесією до моря й там при співі побожних пісень занурювано його кілька разів у воду. Хронографи розказують, що по цьому зірвалася буря й руські чайки відступили від облоги міста. Одначе, як каже Продовжувач Теофана, “кривавий напад Скитів, званих Рос... у своєму варварському гоні залишили по собі трупи і руїну”⁹⁰). Це потверджує Микита Давид, життєписець патріярха Ігнатія, що вчас нападу був з ним на засланні на острові Стенос, який поруйнувала Русь, повідтинавши людям голови⁹¹).

Більшість грецьких хронографів приписують відступлення “жорстокої Русі” від облоги й врятування столиці чудесній помочі Матері Божої. Одначе Іван Диякон каже, що Русь вернула до дому “з тріумфом”⁹²). Натомість Продовжувач Теофана (дуже правдоподібно сам імператор Константин Порфірородний) по-

⁸⁸) Boor, C., de, Der Angrif de Rhos auf Byzanz, BZ, 4 (1895), pp. 445 seq.; cf. Laer, G., Die Anfänge des russischen Reiches, 1930; cf. Vasiliev, A., The Russian Attack on Constantinople, Cambridge, Mass., 1946;

⁸⁹) Georgii Monachi, Vitae recentiorum imperatorum, Migne, P. G., CLX, p. 887;

⁹⁰) Theophanes Cont., IV: 33, Migne, P. G., CLX, p. 210;

⁹¹) Nicetae Paphlagonensis, Vita SS. P. N. Ignatii, ibidem, CV, p. 515;

⁹²) Joannis Diaconi, Chronographia, MGH, SS, VII, p. 18;

дає, що Русь відступила від облоги в наслідок переговорів, а мир з нею вдалося закріпити щойно в часах його дідуня, імператора Василя I Македонця⁹³).

На всякий випадок, ця подія мала для Русі вагітні наслідки, бо Київський князь Аскольд "трохи згодом" вислав своїх амбасадорів до Константинополя і сам просив імператора й патріярха, щоб на Русь приїхали християнські місіонери. Можна думати, що чудесна подія зробила на нього велике враження й він переконався, що крім фізичної сили, є ще вища сила моральна, надприродна, яку дає народові християнська віра, що рятує людей навіть з безнадійного положення. Греки заплатили окуп, а крім того могли поробити ще й інші обіцянки, але рівночасно запропонували князеві Аскольдові охреститися, як це робили з болгарським ханом Крумом, або згодом Борисом-Михайлом, якого хресним батьком став сам імператор Михайло III. Київська Русь ці умовини прийняла, але заки це сталося, каже Продовжувач Теофана, вона знову вислала своїх послів до Константинополя, щоб вони там докладно усьому приглядалися. Цікаво, що на Заході стрічаємо згадку в т. зв. Колбертинських анналах, що посла руського князя їздили до Риму, щоб і там усе оглянути⁹⁴). По їх повероті додому князь рішився прийняти Христову віру з Константинополя, тому патріярх Ігнатій і імператор Василь I вислали на Русь архиєпископа, якого вона прийняла. Про це останнє згадує Константин Порфірородний в своїй книзі⁹⁵).

Отож за Порфірородним прийняття первоієрарха Руссю сталося в часах Василя I і патріярха Ігнатія. Консеквентно, це могло статися найскорше восени 867 року, бо тоді Василь I по трагічній смерті Михайла III став його наслідником і зараз же усунув Фотія й привернув патріярший престіл Ігнатієві.

З другої ж сторони, вчас патріяршества Фотія (859-867), як він увійшов був в конфлікт з папою Миколою I, що завзято боронив Ігнатія, Фотій написав Енцикліку до єпископських престолів Сходу, бажаючи довести до їх відома стан справ в Константинополі та оправдати своє становище. В цій Енцикліці він каже, що Русь прийняла з любов'ю віру, разом з Пастирем-єпископом та християнськими обрядами⁹⁶). Це свідчення в Енцикліці патріярха, звернений до єпископів Сходу, потверджує понад усякий сумнів факт вислання єпископа на Русь-Україну, якого вона прийняла з

⁹³) Theophanes Cont., V: 77;

⁹⁴) Нагаєвський, I., цит. твір, ст. 142;

⁹⁵) Const. Porphyrogeniti, De Adm. Imperio, Anselmi Bandurii notae, Migne, P.G., CXIII, pp. 304-311; cf. Idem, Vita Avi Basilii Macedonis, nr. 95-96;

⁹⁶) Photii Patriarchae, Ep. Encyclica ad orientales Thronos, Migne, P.G., CII, p. 735: "...illud quod vocatur Rhos... fidei amor et zelis intendit (de qua re cum Paolo dixim: Benedictus sit in saecula Deus) ut Pastorem et Episcopum sibi propositum admittent et Christianos ritus religionis suscipiant et amplexerunt libentissime".

любов'ю, як також усі церковні обряди. Слова патріярха Фотія, що це вчинила "жорстока Русь", яка підбила всі сусідні племена, можуть відноситися лише до Києва, хоч не виключене, що в поході могла брати участь також Тмутороканська Русь, бо грецько-хозарський військовий союз діткнув її найбільше.

З вище сказаного видно, що між свідоцтвом патріярха Фотія й імператора Константина VII є деяка різниця: перший говорить про вислання на Русь єпископа, а другий архієпископа. З тексту Енцикліки патріярха Фотія видно, що він говорить про вислання єпископа, як про річ давно минулу й не каже, що це сталося вчас його патріяршества, отже це мусіло статися ще перед осінню 859 року, тобто, як на престолі сидів ще патріярх Ігнатій. І цей час сходиться хронологічно з "хозарською місією" св. Кирила й Methodія на Русі. І тут справу вияснюють деякі манускрипти Житія Константина Філософа, називаючи його архієпископом Катанським. Подібно в реєстрі єпископів Моравії він має титул архієпископа; Оломуцький Брев'яр має його за єпископа, а т. зв. Віденські Листки дають йому загальне ім'я "архієрея"⁹⁷⁾. З того виходить, що як він був хіротонізований на єпископа, то це мусіло статися ще перед його виїздом на "Хозарську місію", бо по відкликанню з Русі він задержався коротко в монастирі Студитів "Поліхрон" біля Константинополя, але не прийняв жадного ієрархічного становища від Фотія, який усував з престолів вірних Ігнатієві єпископів, але до своєї смерті заховав вірність своєму добродієві Ігнатієві.

Князь Моравії Ростислав і князь Паннонії Коцель, в яких краях латинсько-німецькі місіонери вже проповідали Слово Боже, довідавшись про великі успіхи св. Братів на Русі, забажали мати їх в себе, тому звернулися до Константинополя, щоб їх до них вислано. І це було причиною відкликання св. Братів з Русі, докладніше з Києва, бо за старою Апостольською традицією хрещення якогось краю зачиналося від його володаря й столиці, яка одержувала первоієрарха, а вже потім основувалися інші єпископські престולי. Просьба обох князів була дуже на руку Грекам, які ривалізували з Римом, а крім того, поширення їх культурних впливів на обидва краї відсувало ненависних їм "Франків" від Дунаю і це було основним принципом візантійської політики в Тракії від найдавніших часів.

У 862 р. св. Кирило й Methodій виїхали з місією на Моравію, де трудилися з великим успіхом аж до кінця літа 867 року. Ясна річ, що вістки про їх апостольську працю, головню про уживання слов'янської "варварської" мови в богослужбах і проповіді Божого Слова, дійшли скоро до Риму. Про це вже подбали німецькі ду-

⁹⁷⁾ Нагаєвський, ст. 64-70;

ховні і єпископи, які мусіли глядіти заздрим оком на їх успіхи. Не треба забувати, що цей період місійної праці св. Братів припадає на час великого напруження між Константинополем і Римом, напр. патріярх Фотій на весні 867 р. на Синоді своїх єпископів осудив папу Миколу I та поробив заходи, щоб при допомозі світської влади усунути його з престолу. Папи від найдавніших часів виконували юрисдикцію над єпархіями Іллірії і навіть, як візантійські імператори насилу відірвали їх від Риму й підчинили своєму патріярхові, папи завжди домагалися їх звороту. З тих причин і тепер папа Микола I, почувши про місійну працю св. Братів в Іллірії, хотів упевнитися про їх становище в спорі Фотія, а по-друге, бажав від них самих довідатися про заведення небувалої досі в Церкві новості: уживання "варварської" мови в св. Літургії, бо від часів Апостолів ніхто не відважився цього зробити, а до того ще без апробати папи. Одержавши візвання папи, обидва св. Брати вибралися під осінь 867 р. до Риму, разом із своїми учнями й слов'янськими літургічними книгами. Одначе, заки вони зайшли до Риму, папа Микола I вмер, а його наслідником був обраний Адріян II. Він скликав до Риму Синод і там провірено навчання св. Братів, затверджено оснування ними слов'янського обряду в Церкві, а сам папа особисто поблагословив слов'янські св. книги.

В Римі св. Кирило почув свою близьку смерть, тому прийняв схиму в грецькому Василіянському монастирі і там незадовго вмер, а його тлінні останки були поховані в церкві св. Климента папи, якого моці він віднайшов в Херсонесі й приніс до Риму. Він на Моравію не вернув. Як його пам'ятники називають єпископом чи архієпископом, він міг ним бути ще перед виїздом на Моравію. Будучи вірним патріярхові Ігнатієві, св. Кирило не прийняв посади від Фотія, бо й жадний пам'ятник не згадує, щоб він вчас короткого перебування в монастирі "Поліхрон" був поставлений будь-ким в сан єпископа. Консеквентно це мусіло статися ще перед його виїздом на Русь-Україну. Тому патріярх Фотій, згадуючи в своїй Енцикліці про висланя на Русь Пастиря-єпископа, мав його на думці, але не назвав на ім'я, мабуть через його дояльне відношення до Ігнатія, якого Фотій уважав своїм ворогом.

Отож різницю свідоцтв про висланя на Русь єпископа (Фотій) чи архієпископа (Константин VII) можна вияснити тим, що св. Кирило був спершу висланий на Русь як єпископ, начальник місії, або як Апостольський Адміністратор, бо від Собору в Халкедоні патріярх Царгороду мав привілей святити єпископів для новонавернених країв і цим привілеєм покористувався патріярх Ігнатій. І, як Церква на Русі зробила належний поступ, патріярх

Ігнатій вже по своєму приверненні на престіл (869-70) на основі того самого привілею висвятив для Києва архієпископа-митрополита, тобто первоієрарха для цілої країни. Митрополит міг бути висланий вже до заавансованої Церкви, бо напр. такого архієпископа не хотіли вислати до Болгарії ані патріярх Фотій ані папа Микола I, вияснюючи князеві Борисові, що його Церква ще замало поступила в вірі.

Як вже згадано, про місійну діяльність св. Кирила й Methodія на Русі згадують Кольбертинські аннали, називаючи св. Кирила на ім'я, (а ім'я св. Methodія змінене на Атанасія⁹⁸). Наш пам'ятник, "Повість" Нестора, говорить про похід князів Аскольда й Діра на Константинопіль⁹⁹) під роком 6,374 (тобто 866) вчас володіння імператора Михайла III, про чудо Пресвятої Богородиці та про потоплення кораблів "безбожної Русі", але не говорить про хрещення князя Аскольда.

Натомість, Ніконівський Список має довший уступ п.з. "О князе рустемь Аскольде", де говорить про похід на Константинопіль, за що Божий гнів напав на князів Аскольда й Діра, а дальше каже дослівно: "василие (цисарі—І. Н.) сотвори же и мирное устроєнѣ съ преждереченними Руси, и преложи сихъ на христианство и общавшеса хрестити, и просиша Архиерея, и посла къ нимъ царь"¹⁰⁰). І дальше оповідає про чудо з Євангелієм, dokonane архиереєм-місіонарем перед руськими людьми, яке їх переконало й вони охрестилися. "Повість" в деякій мірі доповняє брак згадки про хрещення Аскольда тим, що по описі його вбивства князем Олегом каже, що Кияни поховали його, а на гробі збудували церкву св. Миколи. Відомо, що церкви будовано над гробами мучеників, тому пізніший літописний список, т. зв. Якимівський має князя Аскольда за "блаженного". Щодо хрещення князя Діра, хронологічно близького Аскольдові, не можна мати такої певности, бо літописець каже, що його поховано "за св. Ориною", тобто за церквою св. Ірини.

Дослідники підносять обставини, що київський т. зв. "Початковий Літопис", яким користувався Нестор при писанні своєї "Повісті", подавав 852 рік як дату початку офіційного уживання імени "Русь" на означення Полянської землі. Одначе, літописець Нестор пересунув цю дату між роки 859-862. Це має тісний зв'язок з хрещенням в часах князя Аскольда, бо дата хрещення володаря якоїсь країни вважалася початком її визнання іншими християнськими державами, в нашому випадку візантійською імперією й приязними їй країнами. Ця дата, як можна бачити, збіга-

98) *Const. Porphyrog.*, De Adm. Imp., Migne, P.G., CXIII, pp. 304 seq.;

99) *Пов. Врем. Літ.*, вид. Лихачев, 1950, I, ст. 19;

100) *Ніконівський Літопис*, ПСРЛ, Спб., 1862, IX;

ється хронологічно з походом Аскольда на Константинопіль і прийняттям християнства Києвом.

Постає питання: чому літописець Нестор не згадав про таку важливу подію? Треба тямити, що він при писанні свого літопису мав одну головну ціль: прославити династію Рюриковичів і це було причиною, чому він зв'язав легенду про призначення Варягів Ільменськими Слов'янами з Київською Руссю, хоч вчас хрещення Аскольда Рюриковичів ще в Києві не було й грецькі хронографи та патріарх Фотій називають Аскольда й його дружинників "Рос". Як відомо, "Повість" писалася в часах важких княжих межиусобиць та сильного натиску Греків зовсім опанувати нашу Церкву, скасувати її слов'янський обряд та завести грецький, включно з грецькою мовою в богослужбах ¹⁰¹). Нестор був великим патріотом і противний такій грецькій політиці, тому висунув норманістичну концепцію творення Київської держави. В його часах в Києві Варягів не було, тому він переніс початки державности на них, замовчуючи хрещення Русі перед приходом Рюриковичів до Києва. Греки, від яких Русь-Україна прийняла християнство й разом з тим увійшла в спільноту цивілізованих народів, хотіли використовувати цю обставину не лише в управі Церквою, але й вмішуванням в державні справи. Їх "імператорська догматика" голосила, що ромейський імператор є єдиним і найвищим володарем всіх християнських народів і волею Божою було, щоб усі вони повинувалися йому в політичних справах. Мабуть, найбільш клясичним прикладом такого переконання Греків була Болгарія ¹⁰²).

Для осягнення тієї цілі імператори уживали різних середників, напр. надавали титули, почесні та уряди іншоземним князям і, як і це не помагало, не цуралися інтриг і військової сили. У нашому випадку найуспішнішим середником були церковні первоієрархи, яких прислав патріарх та імператор з Візантії, не питаючи волі й згоди наших єпископів ані князів, тому останні противилися цьому починаючи від св. Володимира, Ярослава Мудрого та інших князів до-Монгольської доби, але це вже переходить рямки нашої праці.

Тут ще раз скажемо, що в часах князя Аскольда було перше хрещення нашої батьківщини й заснована єпархія в Києві. І з обома цими подіями є зв'язаний побут св. Кирила й Методія в нашій батьківщині, ще заки вони були вислані на Моравію.

Зовсім іншою справою є: хто був першим архієпископом-митрополитом, висланим до Києва патріархом Ігнатієм, як зга-

¹⁰¹) Приселков, М. Д., Русско-византийские отношения IX-XII вв. ВДИ, 1939, ст. 103;

¹⁰²) Jacobson, R., The Beginning of National Self-Determination in Europe, RP, 7, (1945), p. 39;

дує Константин VII. Ця справа й досі є відкритою в науці ¹⁰³). Існування митрополії в Києві в другій половині IX ст. має потвердження в урядовому грецькому шематизмі, званім Діятипозіс, складенім перед смертю Лева VI Мудрого (+ 911), що був сином Василя I. В цьому шематизмі Руська митрополія є поміщена на 66-ому місці по інших грецьких митрополіях ¹⁰⁴).

Що сталося з нею по смерті князів Аскольда й Діра, важко дати вичерпну відповідь через брак прямих вісток в пам'ятниках. На всякий випадок наші пам'ятники не згадують про переслідування християн до св. Володимира, а це значить, що Церква жила й діяла, хоч поганські володарі нею не інтересувалися. Наша Церква була в зв'язках не лише з Константинополем, але й з Болгарією та Моравією ¹⁰⁵). Слов'янський обряд закорінювався й це було відоме на Заході, бо напр. папа Іван XIII в своєму листі до чеського князя Болеслава II в справі ерекції єпархії в Празі (965-972) радив йому підібрати "латинського" кандидата на єпископа, а не "слов'янської секти", що є в Болгарії й на Русі ¹⁰⁶). Добрим доказом існування Церкви на Русі в половині X ст. є записка Нестора, що князь Ігор підписав в 945 р. договора з Греками, та водив своїх християнських бояр і купців присягати до "сборної" церкви св. Іллі в Києві, хоч не згадує, чи був в тому часі в тій катедрі який єпископ.

По смерті князя Ігоря його вдова Ольга стала регенткою держави в імені малолітнього сина Святослава. Вона була християнкою й охрещеною в Києві в слов'янському обряді ¹⁰⁷). Знаємо, що вона їздила до Царгороду в відвідини до імператора Константина VII, який описує докладно її прийняття. Що було причиною її подорожі, пам'ятники докладно не згадують. Одначе, з пізніших подій можна здогадуватися, що не останню роль грали справи Церкви, але не були вирішені задовільно, бо Ольга по повороті до Києва звернулася через німецького цісаря Оттона до Риму з проською прислати до Києва єпископа. І, дійсно, був висвячений єп. Лібутій, але як він вмер не обнявши своєї катедр-

¹⁰³) Нагаєвський, ст. 26 і слід.;

¹⁰⁴) Parthey, G., Hieroclis synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatum, Berolini, 1866, cap. 27, 280, 241; cf. Honigmann, T., Slavonic Church History, Byz., 17 (1944-45), pp. 128-182; cf. Gelzer, H., Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatum, Byz. Zeitschr., München, 1900, I, p. 254; cf. Dvornik, F., The Making of Central and Eastern Europe, London, 1949, p. 65; cf. Taube, M., Rome et la Russie avant l'invasion des Tatars. Le Prince Askold, l'origine de l'Etat de Kiev et la première conversion des Russes, 1947; cf. Paszkiewicz, H., op. cit., 26-51; останній автор не лише приписує св. Кирилові й Методієві поширення слов'янського обряду в Київській Державі, але приймає історичний факт, що цей обряд був також в Польщі, чому досі противилися чимало польських дослідників.

¹⁰⁵) Koch, H., Byzanz, Ochrid und Kiev 987-1038, in Kyrios, 1938; пор. Коструба, Т., Нариси з церковної історії України X-XII ст., Львів, 1939;

¹⁰⁶) Cosmas Pragensis, Chronicon, 1: 22, MGH, SS, 1923, N.S., II, p. 44;

¹⁰⁷) Нагаєвський, І., Рівноапостольна Свята Ольга-Олена, княгиня і володарка Русь-України, Філадельфія, 1955, ст. 30-31;

ри, був висвячений монах Адальберт, що владичив в Києві в 960-962 роках ¹⁰⁸). Він був усунений з Києва народом, як каже Дітмар з Мерзебургу ¹⁰⁹). Приймалося, що причиною його усунення з Києва була поганська реакція князя Святослава, який в 962 р. перебрав володіння в свої руки. Та, однак, на Русі переслідування християн не було, а літописець Нестор каже, що Святослав "не браняху" вірити, але "ругахуся" з християн. Очевидячки, це ніяк не могло бути причиною втечі Адальберта з Києва, бо він показав себе ревним і відважним чоловіком, як був назначений митрополитом "in partibus infidelium" в Магденбургу і за свою відвагу і ревність став святым. "Руганіє" Святослава не вплинуло на його виїзд з Києва, але "нарід його усунув"; каже Дітмар з Мерзебурга. Будучи Німцем Адальберт не знав мови наших предків, а що найголовніше, належав до латинського обряду й це робило його побут в Києві небажаним. На Русі-Україні мусіли ще пам'ятати, що Німці знищили слов'янську митрополію св. Methodia на Моравії, тому не бажали, щоб подібне сталося з ними. Про церковну політику на Заході відносно слов'янського обряду свідчить згаданий лист папи Івана XIII до Болеслава II, написаний шість років по виїзді Адальберта з Києва. До речі кажучи, єпархія в Празі, на яку папа казав висвятити латинського кандидата, була підчинена юрисдикції митрополита в Магденбургу. І саме від 968 р. тим митрополитом був не хто інший, а бувший єпископ Києва Адальберт, як виходить з папської ерекційної булли з 18 листопада 968 року ¹¹⁰). Він мав підлягати безпосередньо Апостольській Столиці в Римі й займався навертанням поганських Слов'ян аж до своєї смерті в 981 році. Знаменно, що всі ним навернені Слов'яни прийняли латинський обряд.

Хто був єпископом в Києві по виїзді Адальберта, невідомо. В часах князя Ярополка Церква далі розвивалася ¹¹¹). І, цікаво, що навіть по усуненні Адальберта з Києва зв'язки з Заходом не перервалися, бо напр. в 973 р. Ярополкові послі були в Кведлінбургу, а в 979 р. папські легати були в Києві ¹¹²). Можна думати, що знову йшли переговори в справі обсадження митрополії в Ки-

¹⁰⁸) *Cont. Reginonis*, ad an. 959, MGH, SS, I, p. 624;

¹⁰⁹) *Thietmari, Chronicon*, II: 22, ed. Jedlicki, p. 73: "omisit Aethelbertumque Treverensem, professione monachum, sed Russiae, prius ordinatum presulem et hinc a gentilibus expulsum".

¹¹⁰) *Jaffe-Loevenfeld, Regesta Pont. Romanorum*, 1885, I, nr. 3728; cf. *Uhlirz, K., Geschichte des Erzbistums Magdenburgs*, 1887; cf. *Hauck, A., Kirchengeschichte Deutschlands*, 1912, III, pp. 108;

¹¹¹) *Пархоменко, В., Начало христианства IX-X вв., Полтава, 1913; пор. Полонская, Н., Къ вопросу о христианстві на Руси до Владимира, ЖМНП, 9 (1917).*

¹¹²) *Пор. Заїкин, В., Христианство на Україні за часів князя Ярополка I, ЗЧСВВ, 1928; Половська-Василенко, Н., Княжа доба Ярополка, в ЕУ, I, Мінхен, 1950, ст. 45;*

єві, але війна з Володимиром і смерть Ярополка не дозволили довести справи до кінця.

“Повість”, говорячи про початкові роки володіння Володимира, впроваджує цілий ряд легенд, що затемнюють історичну правду, напр. Яків Мніх в своїй “Пам’яті й Похвалі” (написаній в 1037/38), отже майже 70 років скорше як “Повість”, каже, що св. Володимир був охрещений в Києві ¹¹⁸⁾, отже в слов’янському обряді. Натомість “Повість” впроваджує “Корсунську легенду” й хоче перенести його хрещення до Херсонесу, на грецьку територію. Взагалі, ця легенда інтерпольована якимсь пізнішим грекофілом, зневажає пам’ять св. Володимира ¹¹⁴⁾. І дивно виглядає, що в Києві існує Церква, св. Ольга і Ярополк роблять заходи для одержання самостійного первоієрарха-митрополита, а “Повість” випроваджує на арену Жидів та Мохаммедан і каже їм навертати Володимира на свою віру, мовляв, він не знав яку віру прийняти. Це вже явне грекофільство, що намагалося повернути колеса історії більше як 130 років назад, бо в часи патріярха Фотія й князя Аскольда.

Христова Церква в своїй основі має ієрархічну побудову й не може довго існувати без ієрархії й духовенства. І, як не має єпископа для свячення нових духовних, а їх доплив з іншої Церкви не можливий, тоді вона нидіє й зовсім зникає. Як взяти до уваги факт, що в половині X ст. в Києві є “сборна” церква св. Іллі, то насувається переконання, що справа ієрархії й допливу духовенства в IX-X ст. була якомсь розв’язана. Можна допустити три можливості: 1) єпископів і священників святив Київський архієпископ, присиланий з Константинополя; 2) або вони приходили з Моравії, головню по знищенню митрополії св. Методія по його смерті (885-86); або 3) єпископи й священники приходили з Болгарії. Крім того, наша Церква була в зв’язках з Римом, звідки одержала двох Владик.

Найбільш правдоподібним видається перша можливість, тобто, що в Києві були єпископи з Греції, бодай періодично, але знаємо лише про тих, яких імена записали чужі пам’ятники, бо своїх ще не було, а літописці XI-XII ст. вже не могли всієї правди знати. Крім того по роздорі Церкви в 1054 р. настала релігійна боротьба й не одна подія була перекручена, скреслена чи додана, так що деякі речі сьогодні видаються анахронізмом.

Вертаючи до висловленої у вступі думки, скажемо, що великий поступ християнства в Києві кільканадцять років по хрещен-

¹¹⁸⁾ Богуславский, С., Къ литературной истории “Памяти и Похвали князю Владимиру”, ИОРИС, 29 (1924-1925), ст. 141-43; пор. Пашкевич, цит. твір, с. 459;

¹¹⁴⁾ Шахматов, А. А., Корсунская легенда о крещении Владимира, в Сб. Стат. на по. Ламанскому, II, 1908; пор. Пов. Врем. Літ, Лихачев, II, ст. 55;

еві, але війна з Володимиром і смерть Ярополка не дозволили довести справи до кінця.

“Повість”, говорячи про початкові роки володіння Володимира, впроваджує цілий ряд легенд, що затемнюють історичну правду, напр. Яків Мніх в своїй “Пам’яті й Похвалі” (написаній в 1037/38), отже майже 70 років скорше як “Повість”, каже, що св. Володимир був охрещений в Києві ¹¹³), отже в слов’янському обряді. Натомість “Повість” впроваджує “Корсунську легенду” й хоче перенести його хрещення до Херсонесу, на грецьку територію. Взагалі, ця легенда інтерпольована якимсь пізнішим грекофілом, зневажає пам’ять св. Володимира ¹¹⁴). І дивно виглядає, що в Києві існує Церква, св. Ольга і Ярополк роблять заходи для одержання самостійного первоієрарха-митрополита, а “Повість” випроваджує на арену Жидів та Мохаммедан і каже їм навертати Володимира на свою віру, мовляв, він не знав яку віру прийняти. Це вже явне грекофільство, що намагалося повернути колеса історії більше як 130 років назад, бо в часи патріярха Фотія й князя Аскольда.

Христова Церква в своїй основі має ієрархічну побудову й не може довго існувати без ієрархії й духовенства. І, як не має єпископа для свячення нових духовних, а їх доплив з іншої Церкви не можливий, тоді вона нидіє й зовсім зникає. Як взяти до уваги факт, що в половині X ст. в Києві є “сборна” церква св. Іллі, то насувається переконавання, що справа ієрархії й допливу духовенства в IX-X ст. була якось розв’язана. Можна допустити три можливості: 1) єпископів і священників святив Київський архієпископ, присланий з Константинополя; 2) або вони приходили з Моравії, головню по знищенню митрополії св. Methodія по його смерті (885-86); або 3) єпископи й священники приходили з Болгарії. Крім того, наша Церква була в зв’язках з Римом, звідки одержала двох Владик.

Найбільш правдоподібним видається перша можливість, тобто, що в Києві були єпископи з Греції, бодай періодично, але знаємо лише про тих, яких імена записали чужі пам’ятники, бо своїх ще не було, а літописці XI-XII ст. вже не могли всієї правди знати. Крім того по роздорі Церкви в 1054 р. настала релігійна боротьба й не одна подія була перекручена, скреслена чи додана, так що деякі речі сьогодні видаються анахронізмом.

Вертаючи до висловленої у вступі думки, скажемо, що великий поступ християнства в Києві кільканадцять років по хрещен-

¹¹³) Богуславский, С., Къ литературной истории “Памяти и Похвали князю Владимиру”, ИОРИС, 29 (1924-1925), ст. 141-43; пор. Пашкевич, цит. твір, с. 459;
¹¹⁴) Шахматов, А. А., Корсунская легенда о крещении Владимира, в Сб. Стат. на по. Ламанскому, II, 1908; пор. Пов. Врем. Літ, Лихачев, II, ст. 55;

ні св. Володимира, як стверджує Дітмар з Мерзебургу ¹¹⁵⁾ на основі свідчення очевидців, напр. в Києві в 1018 р. було 400 церков та що князя Святополка вітав архієпископ Іван з численним духовенством, мусимо сказати, що на такий розвій треба більше як одного сторіччя. І, хоч "Повість" не говорить про первоієрарха, то в Житіях Бориса й Гліба, написаних Яковом Мніхом і самим Нестором, говориться про архієпископа Івана, а останній називає його митрополитом. Іван зарядив перенесення мощей обох святих до нової церкви і сам доконав обряду, що за тодішнім звичаєм був їх канонізацією. З того виходить, що в Києві таки був архієпископ-митрополит, без огляду на те, чи він прибув з Греції чи з Болгарії, і можна думати, що такою самою дорогою прибували його попередники, хоч не знаємо про них нічого докладного.

Слово Боже проникало в Стародавню Україну віками й розвинулося з гірчиного зерна в велике дерево. Св. Кирило і Методій, Апостоли Слов'ян, охрестили князя Аскольда й заснували на Україні Церкву та слов'янський обряд, а св. Володимир трудився, щоб Слово Боже дійшло в усі закутини його великої держави та проголосив християнську віру державною релігією Київської Русі. Таким чином, минає 11 сторіч з того часу, як український нарід славить Бога в своєму рідному обряді та мові своїх предків, тому цей обряд такий дорогий і близький серцям українських людей в рідному краю й на чужині.

¹¹⁵⁾ *Thiethmari, Chronicon, VII. 32: "Defensa est autem ab suis habitatoribus, sed celeriter patuit extraneis viribus; namque a rege suo in fugam verso relicta XVIII Kal. Sept. Bolizlaum et nostrorum timore omnis haec regio conversa est suscepit.*

"Archiepiscopus civitatis illius cum reliquiis sanctorum et ceteris ornatibus diversis hos advenientes honoravit in sanctae monasterio Sophiae, quod in priori anno miserabiliter casu accidente combustum est... In magna hac civitate, quae istius regni caput est, plus quam quadringente habentur ecclesiae et mercatus VIII. populi autem ignota manus".

— ЗМІСТ —

	Сторона
Передслово -----	3- 7
Перший Розділ.	
Передісторичні часи в Україні. 1. Дещо про палеоліт і неоліт в Україні. 2. Трипільська культура в Україні -----	9- 17
Другий Розділ.	
1. Вісті Геродота про Україну. 2. Геродот про людей Стародавньої України. 3. Неври і Неврида. 4. Будини, Агатирси, Мелянхляйни й Геллони -----	18- 35
Третій Розділ.	
1. Занепад сили Скитів і поява Сарматів на Причорноморі. 2. Стародавня Україна в безпосередньому сусідстві з Римом. 3. Українські племена в часах Птоломея -----	36- 51
Четвертий Розділ.	
1. Кілька завваг про племінний союз Антів. 2. Мандрівка Готів і їх побут на Причорноморі. 3. Готський історик Йордан про Антів. 4. Грецькі письменники про Антів: Прокопій з Кесарії, Агатій, Менандер, Маврикій, Теофілакт, Теофан, Никифор, Павло Диякон. 5. Хронологічне зіставлення історичних фактів про Державу Антів. Археологія про добу Антів -----	52-104
П'ятий Розділ.	
1. Нові зміни на Причорноморі. 2. Вістки про Хозарську Державу. 3. Українська земля в Хозарській добі -----	105-128
Шостий Розділ.	
1. Баварський Географ про наші племена. 2. Сівер'яни. 3. Деревляни. 4. Уличі. 5. Тиверці. 6. Дуліби-Бужани-Волиняни. 7. Хорвати й Біла Хорватія -----	129-163
Сьомий Розділ.	
1. Плем'я Полян. 2. Звідки взялася назва "Русь"? -----	164-181
Восьмий Розділ.	
1. Проникання християнства в Стародавню Україну. 2. Сліди Апостолів в Україні. 3. Побут і смерть папи св. Климента I на Кримі. 4. Проникання християнства до Держави Антів. 5. Остання підготовча доба. 6. Хозарська Місія і Роські письмена. 7. Похід на Константинопіль і хрещення князя Аскольда -----	182-212
Зміст -----	213
Показчик важніших імен -----	214-216

ПОКАЖЧИК ВАЖНІШИХ ІМЕН

Абад'я, хозарський хан, 117,
Авари (Обри), азійське плем'я, 3-5, 90, 123,
Агагирси, плем'я в Україні, 18, 21, 27, 28, 44,
Агагій, грецький письменник, 4, 72-74, 85, 87,
Адальберт, єпископ Києва, 210,
Алазони, плем'я в Україні, 19-20, 31, 32,
Аляни, плем'я в Україні, 37, 47,
Анастасос, гр. місто, 95,
Анастасій I, імператор, 192,
Андрей, св. Апостол, 165, 184-89,
Аннали з Гільденгайму, 156, 157,
Андрофаги, плем'я в Україні, 19, 21, 32,
Анти, українські предки, 3, 52, 62, 63, 85, 91, 94, 96, 97, 105, 175, 189,
Ардагаст, вождь Склявенів, 78,
Араби 124,
Аскольд, київський князь, 125, 193, 202 і слід.
Аспарух, болгарський вождь, 97,

Баварський Географ, 30, 107, 129-33,
Базилей, плем'я в Україні, 37,
Баладур, араб. письменник, 125,
Баланжар, хоз. місто, 111,
Баян, аварський хан, 74, 193,
Беси, плем'я в Україні, 48,
Бла Хорват'я, 14: і слід.
Більське Г'ородище, 33, 35,
Богарин, руський князь, 157,
Бож (Боз), король Антів, 21, 64, 88, 129,
Борнстен (Дніпро), 20,
Борис і Глб, св., 212,
Бравлин (Мравлин), київський князь, 196-97,
Будини, плем'я в Україні, 18, 20, 21, 22, 31, 44,
Буляни, (Поляни), 149,

Валіняна (Волинь), 130,
Варяги, 171, 174, 175, 177, 208,
Вандали, герм. плем'я, 60,
Відукінд, 158,
Візиготи, герм. плем'я, 60,
Вінітар (Вігімер), готський вождь, 52,
Володимир Великий, св., 161,
Вулфіла, єп. Готів, 60,

Гальштадський тип, 27, 35,
Гаркун ар Рашид, хоз. хан, 112,
Гераклій, імператор, 119-20,
Геродот, гр. історик, 18 і слід.
Гіпаніс (Бог) річка, 20,
Гіпербореї, нарід в Україні, 25,
Гіпероха, дівчина з України, 25,
Горіті (Хорвати), 153,
Гуни, азійське плем'я, 52,

Геллони, плем'я в Україні, 18, 21, 28, 31, 39, 44, 48,
Геллонос, місто в Україні, 21,
Геррес, провінція в Україні, 21,
Гети, кочівне плем'я, 37,
Готи, герм. плем'я, 4, 52,
Горґіппія, (Анапа), місто в Україні, 117,
Гурган (Каспій), 117,

Дагоме Юдекс, документ про границі Русі, 150,
Дамаскі, ар. письм., 112,
Деревляни, українське плем'я, 132, 136-38,
Деуследіт, кардинал, 159,

Дір, київський князь, 125,
Дітмар, нім. анналіст, 168,
Дулби, українське плем'я, 89, 142-49, 167, 194,

Егуда Паглеві, жид. письменник, 116,

Зарубинці, місцевість в Україні, 39, 41,
Зеноб Глак, вірменський письменник, 126,

Ібн аль Недім, ар. письменник, 146,
Ібн аль Факіг, ар. письм., 125, 135,
Ібн Руст, ар. письм., 116,
Ібн Хордадбег, ар. письм., 117,
Ібрагім ібн Якуб, ар. письм., 154, 158,
Ібузір Гляванос, хозар. хан, 120,
Іван Золотоустий, св., 191,
Ігор, київський князь, 168,
Ідаревич, князь Антів, 57,
Інкерманські могили, 103,
Істахрі, ар. письм., 116,
Істер (Дунай), 3, 20, 45, 62,

Йордан, готський письменник, 52, 57, 62,

Кай Юлій Солін, римський письм., 44,
Калагаст, князь Антів, 57,
Калліподи, плем'я в Україні, 19,
Калліпода, місцевість в Україні, 62,
Кантемирівські могили, 41,
Карбони, плем'я в Україні, 50,
Карпати, гори, 32, 42,
Карпи (Карп'яни), плем'я в Україні, 48, 50, 151-52,
Каркіна, місцевість в Україні, 49,
Кий, Щек і Хоряв, київські князі, 125, 193,
Київська Русь, держава українського народу, 6, 168 і слід.,
Кимерійці, нарід Стародавньої України, 27,
Кирило і Методій, св., 104, 172 і слід., 199, 206,
Климент, папа, св., 183, 187-189,
Койстобоки, плем'я в Україні, 48,
Константин IV, імператор, 42,
Константин VII, імператор, 107, 121, 150,
Корнелій, папа, 60,
Котугур, болг. хан, 73,
Коемної, місцевість в Україні, 19,
Куар, (Київ), 126,

Лавритас, князь Антів, 3, 57, 96,
Лаодика, дівчина з України, 25,
Лев II, папа, 120,
Лев VI Мудрий, імператор, 209,
Людювик Побожний, нім. король, 126,

Маврикій, гр. письм., 3, 74-78,
Маджак, князь Волині, 130,
Марван, араб. халіф, 135,
Мартинівський скарб, 102,
Масуді, ар. письм., 106, 147,
Мезам'р, амбасадор Антів, 57, 95, 129,
Мелянхляйни, плем'я в Україні, 18, 19, 21, 33,
Менандер, гр. письм., 3, 73-74,
Мусок'ос. (Мужок), князь Антів, 78, 79,
Мустерська доба, 10,

Неври, Неврида, плем'я і край в Україні, 19, 20, 29, 44, 45,
Нестор, літописець, 125, 126, 128, 136, 166, 183,
Никітор, патр., 85,
Ново-Пастирський скарб, 102,

Олег, київський князь, 168, 171,
 Ольв'я, місто в Україні, 18, 43,
 Ольга, св. київська княгиня, 209,
 Остроготи, герм. плем'я, 64,
 Оюм (Волинь), 58,

Павло Диякон, гр. письм., 86, 152,
 Пазир'с, місцевість в Україні, 49,
 Пантикапей, місц. в Україні, 43, 117,
 Перещепинський скарб, 101,
 Печеніги, азійське плем'я, 110,
 Пенгіти, плем'я в Україні, 50,
 Пирогост, князь Антів, 57,
 Поляни, плем'я в Україні, 164-168,
 Прокл, патріярх, 192,
 Прокопій з Кесарії, гр. письменник, 4, 65, 125,
 Птоломей, гр. письм., 30, 43, 46, 129,

Ріпейські гори, 45,
 Роксолани (Росомани), плем'я в Україні, 37, 38, 47, 52, 58, 135, 176,
 Рош (Рос), плем'я в Україні, 192-193,
 Руззі (Руси), 131-132,
 Русь, 168-181,
 Рух-Ас, плем'я в Україні, 124,

Сабоки, плем'я в Україні, 50,
 Самбатас (Київ), 158,
 Саркел (Біла Вежа), місцевість в Україні, 121,
 Савромати (Сармати), 4, 21, 36, 78,
 Семандер, хоз. місцевість, 111,
 С'вери (в Добруджі), 84,
 С'вер'яни, плем'я в Україні, 31, 131-32, 133-36,
 Скити, 4, 17, 36,
 Спорн-Спалн, плем'я в Україні, 123,
 Ставани, плем'я в Україні, 50,
 Степан Сурожський, св., 126, 196,

Таврида (Крим), 21,
 Танаїс (Дон), 117,
 Тиверці, плем'я в Україні, 140-42,
 Тирас (Дністер), 20, 30, 141,
 Трипільська культура, 11, 15, 16,

Уличі, плем'я в Україні, 138 і слід.,
 Угри, плем'я в Україні, 37,
 Усатів, місцевість в Україні, 13, 16,

Фанагорія (Тамань-Тмуторокань), 117,
 Фотій, патріярх, 199 і слід.,

Хилбудій (Кий?), антський князь, 57, 66-71, 94, 193,
 Хозари, 107-128, 199,
 Хозарська місія, 199 і слід.,
 Хорвати, плем'я в Україні, 149-161,

Червенські городи, 160, 163,
 Черняхівська культура, 41, 99, 102, 103,
 Чорнорічевські могили, 103,

Юрій з Амастриди, св., 126, 197,
 Юстиніян I, імператор, 95, 193,

Яков Мніх, укр. письменник, 112,
 Ярополк I, київський князь, 210,
 Ящиги, плем'я в Україні, 49,